3 1761 07839967

PUBLICATIONS

DE

L'ÉCOLE DES LANGUES ORIENTALES VIVANTES

IIIe SÉRIE. — VOLUME VII. — 2e PARTIE

SIASSET NAMÈH

TRAITÉ DE GOUVERNEMENT

SUPPLÉMENT

JC
49
N44
1891
t. 1
Suppl.

LIBRARY
MAR 9 1962
UNIVERSITY OF TORONTO

786866

J'ai réuni dans ce Supplément des morceaux empruntés aux ouvrages de certains auteurs persans, ouvrages dans lesquels on trouve des notices biographiques concernant Abou Aly Hassan Thoussy, plus connu sous le titre honorifique de Nizam oul-Moulk, qui fut le vizir des sultans Alp Arslan et Melikchâh.

J'ai fait suivre ces extraits par le récit des faits qui se sont produits à l'époque de l'invasion des Seldjoukides dans la Transoxiane et par des renseignements géographiques, relatifs aux contrées qui ont été le théâtre des principaux événements de cette période.

La première notice est empruntée à une histoire des khalifes et de leurs vizirs jusqu'à la chute de l'empire des Abbassides, écrite vers 730 (1329) par un fonctionnaire de l'administration du Louristan, nommé Hindou Châh ibn Sendjar ben Abdallah. Il lui a donné le nom de *Tedjarib oul-oumem* تجارب الامم (Les Vicissitudes des nations) et l'a dédiée à Nouçret Eddin Ahmed, âtabek de la dynastie des Beni Fazlouièh qui gouvernait le Louristan depuis l'année 545 de l'hégire (1150 de J.-C.).

Nouçret Eddin avait succédé à son frère Afrassiab, qui, feudataire de l'empire mogol et investi de l'autorité par Arghoun-Khan en 684 (1285), avait été mis à mort par l'ordre de Ghazan-Khan. Nouçret Eddin Ahmed était un prince éclairé et de mœurs douces, qui vivait entouré de savants et de gens de lettres dont plusieurs lui dédièrent leurs œuvres. Il faut citer parmi eux Fazl Allah Qazwiny, auteur de la célèbre histoire des anciennes dynasties de la Perse intitulée : *El-Moudjem fi tarikh molouk iladjem* المعجم فى تاريخ ملوك العجم (L'Éclaircissement au sujet des rois de la Perse).

La seconde notice biographique de Nizam oul-Moulk est due à la plume de Ghias Eddin Mohammed ibn Houmam Eddin, connu sous le nom de Khondemir. Cet historien, qui était, du côté maternel, le petit-fils de Mirkhond, naquit à Hérât en l'année 880 (1475). Il fut, ainsi que son aïeul, protégé par Mir Aly Chir Nevay qui lui prodigua les marques de sa bienveillance et de sa générosité. Khondemir est l'auteur d'une histoire générale qui s'arrête à l'année 900 (1494), à laquelle il a donné le titre de *Habib oussier fi akhbar efrad il-becher* حبيب السير فى اخبار افراد البشر (L'Ami des biographies renfermant les traditions relatives aux personnages d'élite de l'humanité); il la dédia au Seyyd Ghias Eddin Mohammed ben Youssouf, qui était cadi et gouverneur civil de Hérât. Sa seconde composition historique est le *Khoulaçet oul-akhbar fi beyan ahoual il-akhiar* خلاصة الاخبار فى بيان احوال الاخيار (La Crème des traditions, exposant les actions des gens de bien); elle s'arrête à l'année 905 (1499). Enfin, Khondemir mit au jour, en 915 (1509) le *Destour oul-wouzera* دستور الوزرا (Manuel des vizirs), qui renferme les biographies des ministres des souverains des différentes dynasties musulmanes : la notice qui termine ce dernier ouvrage retrace la vie de

Khadjèh Medjd Eddin Mohammed, vizir du sultan Aboul-Ghazy Housseïn Behadir-Khan, qui mourut en l'année 910 (1504).

Khondemir s'est, la plupart du temps, borné à réunir dans son *Destour oul-wouzera* les notices qu'il avait déjà insérées dans son *Habib oussier*. Il quitta la Perse en 934 (1527) pour se rendre dans l'Inde, où il fut accueilli avec distinction par Baber et par son fils Humayoun. Il mourut à Gudjerat en 941 (1534). Il avait, l'année précédente, présenté à Humayoun Châh une histoire des premières années de son règne à laquelle il avait donné le nom de *Humayoun Namèh* (Le Livre auguste).

J'ai placé, à la suite de la biographie de Nizam oul-Moulk, les notes de Khondemir sur Aboul-Ghanaïm Tadj Eddin et sur les fils de Nizam oul-Moulk qui furent appelés, par les successeurs de Melikchâh, à diriger les affaires de l'empire des Seldjoukides.

Le troisième morceau est tiré d'un ouvrage qui porte indifféremment les noms de *Neçaihi Nizam oul-Moulk* نصائح نظام الملك (Conseils de Nizam oul-Moulk), *Weçaya* وصايا (Recommandations) ou *Medjma oul-weçaya*, مجمع الوصايا (Recueil de recommandations). Ces recommandations qui ont pour objet de faire connaître les devoirs d'un ministre et les dangers auxquels il est exposé dans la situation qu'il occupe, auraient été rédigées par Nizam oul-Moulk pour son fils Fakhr oul-Moulk qui remplit les fonctions de vizir sous le règne de Barkiarouq.

Ce chapitre m'a paru présenter quelque intérêt, à cause des relations d'amitié que l'on suppose avoir existé entre Nizam oul-Moulk, Hassan Sabbah et Omar ibn el-Kheyyam, qui auraient été condisciples dans un collège de Nichâbour. Cet opuscule, que l'on ne saurait attribuer, en aucune façon, au vizir de Melikchâh, pa-

raît avoir été écrit au cours du IXe siècle de l'hégire, par un auteur demeuré inconnu, pour un certain émir Fakhr Eddin Hassan, fils de Tadj Eddin, lors de son élévation à la dignité de vizir. Ce personnage prétendait descendre de Nizam oul-Moulk. Je crois devoir faire remarquer ici que Mirkhond et Khondemir ont confondu ces *Weçaya* avec le *Siasset Namèh* de Nizam oul-Moulk[1].

Ce fragment des *Weçaya* est suivi par quelques poésies composées à la louange de Nizam oul-Moulk, par son panégyriste Lamiy et par Mouïzzy qui fut le poète attitré de Melikchâh et de son fils Sultan Sendjar.

J'ai inséré, à la suite de ces pièces de vers, des chapitres ayant trait à l'établissement de la tribu des Seldjoukides dans la Transoxiane, à ses démêlés avec Sultan Mahmoud le Ghaznévide et son fils Sultan Masoud, ainsi qu'au règne des premiers princes de la dynastie des Seldjoukides de l'Iran. Cet ouvrage, qui

1. Mirkhond cite à tort un fait relatif à Amr ibn Leïth qui aurait été, dit-il, rapporté par Nizam oul-Moulk dans ses *Weçaya* (*Histoire des Samanides*, traduite par M. Defrémery, Paris, 1845, p. 119 de la traduction et p. 8 du texte).

Il en est de même pour Khondemir dans son *Habib oussier*, t. II, p. 95 de l'édition de Téhéran.

Les *Weçaya* sont cités par d'Herbelot sous le titre de « Vassaia Nadam el-Molk, testament politique composé par Nadam el-Molk ou Nezam el-Mulk, visir des sultans Alp Arslan et Malek Schah » (*Bibliothèque orientale*, Paris, 1697, p. 909). Mirkhond a inséré dans son *Raouzet ous-safa* l'anecdote relative à Hassan Sabbah. Elle a été traduite par M. Jourdain dans la notice qu'il a consacrée à cet ouvrage (*Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, t. IX, p. 147 et suivantes. Paris, 1813).

Une traduction anglaise, faite par un Mounchy, figure dans l'Appendice du tome II de l'*History of India* de Sir N. Elliot, pp. 485-504.

On peut consulter aussi à ce sujet les *Mélanges asiatiques*, Saint-Pétersbourg, t. VI. p. 115.

porte le titre de *Kitab 'ilam el-moulouk el-moussema bi rahat essoudour ou ayet essourrour* كتاب اعلام الملوك المسمى براحة الصدور واية السرور (Le Livre qui fait connaître les rois, intitulé le Repos des cœurs et la manifestation de l'allégresse), est dédié au sultan seldjoukide de Roum, Keykhosrau, fils de Qilidj Arslan, qui régna de 588 à 607 de l'hégire (1192-1210 de J.-C.), par un auteur appelé Abou Bekr Mohammed ben Aly Erravendy.

J'ai tiré du خريدة القصر وجريدة العصر, *Kharidet oul-qaçr ou djeridet oul-açr* (La plus belle vierge du château et le mémorandum de l'époque) d'Imad Eddin Mohammed Isfahany la très courte notice qu'il a consacrée à Amid oul-Moulk Mançour El-Koundery, dont la disgrâce et la mort furent provoquées par les intrigues de Nizam oul-Moulk. Elle m'a paru devoir prendre place parmi les documents relatifs à l'histoire des premiers souverains seldjoukides. Le lecteur reconnaîtra sans peine, sous la forme arabe, le style d'un lettré persan.

Les quelques lignes qui suivent cette notice sont extraites du *Destour oul wouzera* et ne présentent que fort peu d'intérêt. Il n'en est pas de même des chapitres qui font partie d'un ouvrage relatif à l'histoire du Kerman, intitulé *'Iqd el-oula bi mauqaf el-aa'la* عقد العلى بموقف الاعلى (Le Collier de la grandeur placé au rang le plus élevé) et qui a pour auteur Afzal Eddin Ahmed ben Hamid.

Les Seldjoukides s'établirent de bonne heure dans le Kerman, et une de leurs dynasties y régna jusque dans les dernières années du VIe siècle de l'hégire.

Un chef Ghouzz, nommé Melik Dinar, s'empara de Berdachir, une des principales villes du Kerman, au mois de redjeb 581 (octobre 1185), et devint le maître de cette contrée, après la mort du prince seldjoukide Toghroul Châh.

L'ouvrage d'Afzal Eddin Ahmed, achevé en 584 (1188), est dédié à Melik Dinar et le dernier chapitre est consacré à l'éloge du vizir Qiwam Eddin Massoud ibn Nizam Eddin Keykhosrau et à celui de ses ancêtres[1]. J'ai donné place ici à deux chapitres de l'*Iqd el-oula*, car ils nous fournissent les détails les plus intéressants sur les villes principales du Kerman et sur quelques faits historiques; je l'ai fait d'autant plus volontiers que le *Zikri vilayat Kerman*, ou Description des provinces du Kerman, composée par Khadjèh Nacir Eddin Mounchi, n'est point parvenu jusqu'à nous.

Ces fragments d'ouvrages, concernant l'histoire et la géographie de la Perse à l'époque de Nizam oul-Moulk, sont suivis de quelques chapitres tirés du *Nouzhet oul-qoloub*, نزهة القلوب (L'Agrément des cœurs) de Hamd Allah Moustaufy Qazwiny. Cet ouvrage est divisé en plusieurs parties consacrées à l'astronomie, à l'histoire naturelle et à la géographie; celle-ci mérite surtout de fixer l'attention.

Hamd Allah ibn Abou Bekr appartenait à une famille de moustaufis, ou receveurs généraux des finances, qui faisait remonter son origine à Khour ibn Yezid el-Riahy. Son grand-père, Emin Eddin Naçr, après avoir occupé une charge importante dans l'administration des finances de l'Iraq, avait embrassé la vie religieuse; il périt pendant l'invasion des Mogols. Son petit-fils,

1. M. le baron de Rosen a donné, à propos de la publication du *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*; *Seldjoucides du Kerman*, par M. Houtsma, une analyse très succincte de l'*Iqdel-oula*. Ce travail a paru dans le second volume des *Zapiski* ou Mémoires de la Section orientale de la Société Impériale archéologique de Saint-Pétersbourg, p. 181-189.

Une édition lithographiée de l'ouvrage d'Afzal Eddin a paru à Téhéran en 1293 (1876).

Hamd Allah Moustaufy, fut le protégé de Khadjèh Rechid Eddin, ministre de Ghazan-Khan, et celui de son fils Khadjèh Ghias Eddin auquel il dédia son *Tarikhi Gouzidèh*, تاریخ گزیده (Histoire choisie). Il écrivit son *Nouzhet oul-qoloub* dans le cours de l'année 740 (1339) et eut entre les mains, pour le composer, des ouvrages qui ne sont pas parvenus jusqu'à nous, tels que le *Siwar oul-Aqalim* صور الاقالیم Les Figures des climats) d'Abou Zeyd Balkhy, le *Tebyan* تبیان (L'Explication) d'Ahmed el-Barqy, le *Messalik oul-Memalik* مسالك والممالك (Les Chemins et les provinces d'Aboul Qassim Obeïd Allah ben Khourdad, le *Djihan Nouma* جهان نما (Tableau du monde et le *Rissalèhi Melikchâhyèh* رسالهٔ ملك شاهیه, ou Journal des voyages faits par Melikchâh dans les différentes provinces de son empire.

La partie géographique du *Nouzhet oul-qoloub* occupe le troisième *miqalèh* مقاله (discours) divisé en trois *qism* قسم (sections).

Le premier *qism* est consacré à la description des trois villes saintes de l'islamisme, la Mekke, Médine et Jérusalem; le deuxième, à celle de l'Iraq araby et de l'Iraq adjemy, de l'Azerbaïdjan, du Moughan et de l'Arran, du Chirvan, de la Géorgie, de l'Asie-Mineure, de l'Arménie, du Diar Bekr et du Diar Rebia, du Kouhistan, du Khouzistan, du Fars, du Chebankarèh, du Kerman, du Moukran et de Hormouz, du désert qui sépare le Kerman du Kouhistan, du Nimrouz et du Zaboulistan, du Khorassan et du Mazandéran, du Qoumis, du Tabarestan et des Djilanat. D'autres chapitres nous font connaître, avec les routes et les distances qui séparent les différentes villes, les mines et les produits minéraux, les mers, les rivières et les lacs de la Perse.

Hamd Allah Moustaufy a noté avec soin les différentes productions du sol de la Perse et le chiffre des

impôts, tel qu'il lui avait été donné de le relever sur les registres de l'administration des finances [1].

J'ai eu entre les mains de nombreux manuscrits du *Nouzhet oul-qoloub*, entre autres celui qui a fait partie de la bibliothèque d'Oulough-bek. J'ai pu consulter aussi l'édition donnée à Bombay et qui a paru en 1311 (1894), par les soins de Mirza Mohammed Chirazy, *Melik el-Kouttab*, mais tous ces exemplaires se font remarquer, sans exception, par leur incorrection, par leurs lacunes et par la manière barbare dont les noms de lieux sont défigurés. Je me propose de corriger, autant qu'il me sera possible, ces erreurs dans la traduction du texte publié dans ce volume.

1. Hamd Allah a publié en outre, sous le titre de *Zafer Namèh* ظفر نامه (Livre de victoire), une histoire, en cinquante mille vers, des dynasties musulmanes depuis Mahomet jusqu'en l'année 734 (1332) de l'hégire. Cf. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts*, Londres, 1895, p. 172.

وان و وسطان

از اقلیم چهارمست و آن قلعه ایست و وسطان شهری بزرك شده اکنون شهروسطست طولش از جزایر خالدات عحرع وعرض از خط استوا لوع هوایش بغایت خوب و آبش از جبال که در آن حدوداست برمی خیزد و در بحیرهٔ اخلاط می ریزد باغستان بسیار دارد و میوهای فراوان و خوب حقوق دیوانیش پنجاه و سه هزار و چهارصد دیناراست

ولاشجرد

قلعه ایست و قصبهٔ در پای آن حاصلش غله و پنبه و اندکی میوه باشد حقوق دیوانیش هفتهزار دیناراست

هنکام آباد

در اول شهری بزرك بوده و اکنون بقدر دیهی مانده حقوق دیوانیش نهصد دیناراست

سلم

قصبه ایست حقوق دیوانیش هفتهزار و دویست دیناراست

عین

شهری وسطست حقوق دیوانیش چهار هزار و سیصد دیناراست

کبود

شهری کوچکست حقوق دیوانیش چهار هزار و سیصد دیناراست

ملاذجرد

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات عوح و عرض از خط استوا لحم و اکنون قلعهٔ دارد عظیم محکم جائی خوبست و هوائی خوش حقوق دیوانیش چهارده هزار دیناراست

بیان

قصبه ایست و در او باغستان و میوها بسیار و حقوق دیوانیش شانزده هزار دیناراست

خراوین

شهری کوچکست در اول شهری بزرك بوده حقوق دیوانیش پنجهزار و سیصد دیناراست

خوشاب

قصبه ایست حقوق دیوانیش یکهزار دیناراست

جرسریب و لوقیامات

شهری کوچکست و در او باغستان و میوه بسیار و هوائی در غایت خوبی حقوق دیوانیش شانزده هزار و هشتصد دیناراست

اکنون قلعهٔ محکمست حاصلش غله و پنبه باشد حقوق دیوانیش هشتاد و چهار هزار دیناراست

ارموك

قلعه ایست بر کنار بحیرهٔ اخلاط و جائی عظیم نیکوست حقوق دیوانیش سیزده هزار و هشتصد دیناراست

آلاطاق

علفزاری عظیم نیکوست و آبهای فراوان و شکارگاهای بسیار و ارغون خان مغول در آنجا سرائی ساخته است و بیشتر تابستان آنجا بودی حقوق دیوانیش ششهزار و پانصد دیناراست

سیرکزی

شهری کوچکست و در زمان قدیم شهری بزرك بوده است بر سر پشته افتاده و رودی بزرك دارد و از آلاطاق می آید و باغستان بسیاراست و در او میوها بانواع می باشد و در اندرون شهر قلعهٔ محکمست بیك طرف شهر افتاده و حقوق دیوانیش بیست و پنجهزار دیناراست

بر جنوبش و دریای روم بر غربش بلاد سیس و نرطرون و قبرس معظم بلاد آنجاست و از آنجا هر سال سه تومان بر سبیل خراج بایران می دهند و ارمینة الاکبر داخل ایرانست و بحساب یك تومان و بتومان اخلاط مشهوراست و هوایش معتدل حدودش تا ارمنیة الاصغر و دیاربکر و کردستان و آذربایجان و اران پیوسته طولش از ارزن الروم تا سلماس است و عرض از اران تا اقصی ولایت اخلاط و دار الملك آن دیار شهر اخلاطست حقوق دیوانیش در زمان سابق قرب بدویست تومان این زمان بوده است و اکنون سی و نه تومانست

اخلاط

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات عربه و عرض از خط استوا لح لط هوایش معتدل و باغستان بسیار دارد و میوهای خوب بسیار دارد حقوق دیوانیش پنجاه هزار و پانصد دیناراست

ابتوط

قصبه ایست مختصر حقوق دیوانیش یك هزار دیناراست

ارجیش

پیشتر از این شهری بوده طولش از جزایر خالدات عحح و عرض از خط استوا لطح خواجه تاج الدین علیشاه وزیر تبریزی آنرا حصاری کشید

تفلیس

از اقلیم پنجم است و آب کر برمیان او روانست و از طرف عمارتی که بر روی که ساخته است چنانکه بام هر رشتهٔ خانهای زمین کوی بر سر علیاست و در آنجا حمامات بسیاراست که آب کرم از آن زاینده است و بآتش احتیاج ندارد حاصلش غلات بغایت نیکو بر آید و اندکی میوه دارد

خبان

قلعهٔ مستحکمست بر سر تلی عظیم بر سر حد اران

قرص

در مجمع البلدان کوید شهریست بردو روزهٔ تفلیس و هوائی خوش دارد حاصلش غلهٔ عظیم بود و زمین مرتفع دارد

باب هشتم در کمیت اوضاع ولایات ارمن

و آن بر دو قسمست ارمنیهٔ الاصغر و ارمنیة الاکبر اصغر داخل ایران نیست و ارمنیة الاکبر در شرق افتاده و ولایت روم بر شمالش و دیار شام

این زمان بوده و اکنون صد و هژده هزار و پانصد دیناراست و در وجه اقطاعات عساکر آنجا که ساکنند مقرراست و معین

باب ششم در تقریر مساکن کرجستان و ابخاز

و این پنج موضعست و هوایش سردست و حدود آن ولایت بالان و ارمن و روم پیوسته است و حقوق دیوانی آن ولایات در عهد ملوك آنجا قرب پانصد تومان آن زمان حاصل داشته و در این عهد صد وبیست تومان و دو هزار دیناراست و دار الملك کرجستان و ابخاز شهر تفلیس است

الان

از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالدات مح ع و عرض از خط استوا قدکح فیروز ابن قباد ساسانی ساخت هوای آنجا بغایت خوبست و بسردی مایل و آبش از جبال البرزاست و در رود کر می ریزد حاصلش غله و میوه باشد

آنی

از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالدات عطع وعرض از خط استوا ماع هوایش سرداست حاصلش غله و اندکی میوه

از خط استوا م لط هوایش بکرمی مایلست در مسالك الممالك کوید که صخرهٔ موسی علیه السلام و چشمهٔ حیوان آنجا بوده است و در دیکر کتب کوید در مجمع البحرین بود

قبله

از اقلیم پنجم است قریب دربند قباد بن فیروز ساسانی ساخت حاصلش ابریشم و غلات و دیکر حبوبات نیکو باشد و آبش ناکوارنده است

فیروزآباد

از اقلیم پنجم و قریب دربند در مجمع البلدان آمده که قصبه ایست بنزدیك دربند هوائی خوش دارد و جائ بس نیکو و تزه است

کشتاسفی

در کنار آب دریا ولایت کشتاسفی است کشتاسف بن لهراسف ساخته است شهری بزرك و از آب کر و ارس بریده اند و از آن جویها برداشته اند و بر آن دیههای فراوان ساخته حاصلش غله و برنج و اندکی پنبه و میوه بود مردمش سفید چهره اند و بر مذهب شافعی زبانشان پهلوی و بجیلان پیوسته است حقوق دیوانیش بزمان سابق پیش از ظهور دولت مغول کما بیش صد تومان

از خط استوا لدم و در سنه تسع و ثلاثین هجری ساخته شد شهری خوش مرتفع بود و در اینمعنی گفته اند

چند شهرست در ایران مرتفعتر از همه
بهتر و سازنده‌تر از خوبی آب و هوا
کنجه پر کنج و اران و صفهان در عراق
در خراسان مرو و طوس در روم باشد اقسرا

سیرك

ییلاق بردعست و جائی عظیم خوب و تزه آبهای روان و علفزارهای فراوان و شکارگاههای بسیار دارد و مردم بردع تابستان بدانجا روند که جای نیکست

باب پنجم در چگونگی بقاع شیروان و کشتاسنی

از کنار آب کر تا دربند باب الابواب ولایت شیروانست حقوق دیوانیش در عهد خواقین شیروان صد تومان این زمان بوده اکنون یازده تومان سه هزار دینار بر روی دفتراست و دروجه اقطاع متفرق ولایتی بسیاراست

شماخی

قصبهٔ شیروانست و از اقلیم پنجم طولش از جزایر خالدات قدل و عرض

اران

از کنار آب ارس تا آب کر بین النهرین ولایت ارانست

بیلغان

از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالدات محرل وعرض از خط استوا لط به قباد بن فیروز ساسانی ساخت و اکنون خرابست و بیشتر عمارات آن از آجرست هوایش کرمست حاصلش غله وپنبه و شلتوك و دیکر حبوبات نیکو باشد

بردع

از اقلیم پنجم است طولش از جزایر خالدات محرع وعرض از خط استوا لم اسکندر رومی ساخت قباد بن فیروز ساسانی تجدید عمارت آن کرد شهری بزرك بوده است و کثرتی عظیم داشته و عمارات عالیه فراوان بود و کثرت میوه و از میوهاش فندق و شاه بلوط بهتر از جاهای دیکر باشد آبش از رودی که به بربر مشهوراست

کنجه

از اقلیم پنجم و شهری اسلامی طولش از جزایر خالدات محم ع عرض

عباسی آبادان کرد و نشست خود ساخت اکنون باز خرابست بقدر دیهی مانده هوایش بکرمی مایلست و آبش از عیون زمین نیکو مرتفع دارد و حاصلش غله باشد

پیلوار

از اقلیم پنجم است امیری پیله سوار نام یعنی سوار بزرك که از امرای آل بویه بود ساخت و اکنون بقدر دیهی مانده است آبش از رود ماجروانست و حاصلش غله باشد

محمود آباد

در صحرای کاوباری در کنار دریاست غازان خان مغول ساخت از اقلیم پنجم است

همشهره

از اقلیم پنجم است بساحل بحر از او تا دریا قرب دو فرسنك بود و در اول بو شهره خوانده اند و جای نشست فرهاد ابن کودرز که اورا بخت النصر شمارند و فردوسی در ذکر آن مقام و فرهاد کوید

[بیت] کزین همشهره چون فرهاد کرد
بجنك از روشنائی برد

دوابهٔ کرسنه‌را مضرترست از آنکه علف دیکر خورده باشد و چون کوه سبلان پیدا شود این مضرت در آن نبود

ماجروان

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات مح بط وعرض از خط استوا لخ غ در اول شهرستان موغان بوده است و اکنون خرابه است و بقدر دیهی معمور در مسالك الممالك آمده آنچه حق تعالی در کلام مجید از قصهٔ موسی باخضر علیه السلام می فرماید و اذ قال موسی لفتاه لا ابرح حتی ابلغ مجمع البحرین او امضی حقباً فلما بلغا مجمع بینهما نسیاً حوتهما فاتخذ سبیله فی التجر سرباً تا اینجا که هل اتبعك علی ان تعلمن مما علمت رشداً آن صخره صخرهٔ شیروان است و آن بحربحر جیلان و آن قریه دیه ماجروان و آن غلامرا در دیهٔ جندان کشته اند در صور الاقالیم آمده که صخرهٔ موسی در انطاکیه بوده است و در کتب تفاسیر این حکایت‌را در مجمع البحرین میکویند و این روایت درستست هوای ماجروان بکرمی مایلست و آبش از جبال که در حدود آنست برمی خیزد و حاصلش غیر از غله چیزی دیکر نمیباشد

برزند

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات مح لط وعرض از خط استوا لرمط شهری وسط بوده است بعد از خرابیش افشین غلام معتصم

شهرتی عظیم باشد ابش از کوههای قبان برخیزد و فضلاتش درارس ریزد مردمش سفید چهره اما عوان طبع باشند حقوق دیوانیش هجده هزار و سیصد دیناراست

باکویه

قلعه ایست بر شکاف سنکی و دیهی در پای آن قلعه چنانکه آن کوه در نیمروز سایبان آن دیه است و مرجا ثیا که بزرك کشیشان است آنجا ساکن باشد

باب چهارم در صفت دیار اران و موغان

هوایش کرمسیراست و بعفونت مایل حدودش با ولایت ارمن و شیروان و اذربایجان و بحرخزر پیوسته است حقوق دیوانیش در عهد اتابکان زیادت از سیصد تومـان این زمان بوده است و اکنون سی تومان و سی هزار دیناراست که بر روی دفتر آمده است

موغان

از کریوهٔ سنك بر سنك که محاذی تومان بیشکین است تا کنار ارس ولایت موغانست و در این مسافت چنانکه کوه سبلان پیدا باشد کیاه درمنه در فایز زهر دار بود خوردنش چارپایانرا هلاك کند و در بهار زهرش کمتر بود و

ضیا الملك نخجوانی پلی بر رود ارس ساخته و از جملهٔ کبار ابنیهٔ خیرست

تومان نخجوان

پنج شهرست از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات و عرض از خط استوا قط آنرا بهرام چوبین ساخت شهری خوش است آنرا نقش جهان خوانند اکثر عمارت آن از آجراست حاصلش غله و پنبه و انکور و اندکی میوه دارد و مردمش سفید چهره و شافعی مذهبند و ولایتی بسیار دارد و چند قلعهٔ محکم از توابع آن النجق و سوماری و نغز و فغان حقوق دیوانیش صد و هژده هزار دیناراست

اخبان

انرا کار خانه می خوانند جهت آنکه معدن مس آنجاست

اردوباد

قصبه ایست و باغستان بسیار دارد و میوهٔ نیکو و آبش از کوههای قبان خیزد فضلاتش در ارس ریزد

آزاد

شهری کوچکست حاصلش غله و پنبه و انکور فراوان و شراب آنجارا

دزمار

ولایتیست در شمال تبریز کما بیش پنجاه پاره دیه بود و دوزال و کوردشت و قولان و هزار و جور واثق از معظمات آن هوایش معتدلست بکرمی مایل آبش از آن جبال بر می خیزد و فضلاتش در ارس ریزد حاصلش غله و پنبه و انگور و میوه بهمه انواع میباشد و بیشتر از همه جارسد و نوباوهٔ تبریز از آنجا باشد حقوق دیوانیش چهل هزار و هشتصد دیناراست

زنگیان

چند پاره دیه است و اکنون داخل مردان نعیم پل خدا آفرین برود ارس در آن حدودست بکر بن عبد الله صاحب رسول الله صلی الله علیه و سلم ساخته در سنه خمس عشر هجری

ریوز

قصبه ایست باغستان بسیار دارد و حاصلش غله و انگور و میوه بخصیص سیب سفید که قبلی می خوانند عظیم خوبست و حقوق دیوانیش سه هزار دیناراست

کرك

قصبه ایست حاصلش غله و پنبه و انگور و میوه باشد و در حدود آن

آید مردمش سفید چهره بر مذهب شافعی ولایتش هشت پاره دیه است حقوق دیوانیش بیست و سه هزار و ششصد دیناراست

تیلان

شهر کوچکست و باغستان فراوان دارد و غله و پنبه و انکور و میوه بسیار دارد و آبش از رود جقتو و از عیون مردمش ترکند و حنفی مذهبند و حقوق دیوانیش ده هزار دیناراست

تومان مرند

ولایتی چند از توابع آنست

مرند

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات ماه و عرضش از خط استوا لربط شهری بزرك بوده است دور باروش هشتهزار کامست اکنون کما بیش نیمهٔ او بر جاست و هوایش معتدلست و آبش از رود زلولو حاصلش غله و دیکر حبوبات و پنبه و انکور و میوه بود و از میوهاش شفتالو و زرد آلو و به در غایت خوبی باشد ولایتش شصت پاره دیه باشد و حاصلی نیکو و زمینی مرتفع دارد و در صحرای مرند بجانب قبله کرم قرمزست و در یك هفته بموسم تابستان آنرا می توان کرفت اکر نکیرند قرمزرا سوراخ کند و بپرد حقوق دیوانی مرند و ولایت بیست و چهار هزار دیناراست

استوا لرك شهری بزرگست در ما قبل دار الملك اذربایجان بوده . . . . . .
ساخت هوایش معتدلست و بعفونت مایل جهت آنکه کوه سهند شمالش‌را
مانعست باغستان بسیار دارد و آبش از رود صافیست که از سهند برمی
خیزد و در بحیرهٔ خنجست ریزد حاصلش غله و پنبه و انکور و میوه باشد
و اکثر اوقات آنجا ارزانی باشد ولایتش شش ناحیتست سراجون و نیاجون
و دز خرود و کاودول و هشترود و بهستان و انکوران و فول از آن
توابع است و مردمش سفید چهره و ترکوش باشند بیشتر بر مذهب حنبل
و زبانشان پهلوی معربست حقوق دیوانیش بتمغا مقرراست هفتاد هزار دینار
ضمانی آنجاست و از آن ولایت صد و هشتاد و پنجهزار و پانصد دینار حاصل
است بر ظاهر مراغه خواجه نصیر الدین طوسی بفرمان هلاکوخان رصدی
بسته است اکنون خرابست

بسوی

شهری کوچکست و آبش از کوههای آن بر خیزد و در بحیرهٔ خنجست
میریزد حاصلش غله و اندکی میوه باشد و حقوق دیوانیش بیست و پنجهزار
دیناراست

دهخوارقان

شهری کوچکست و هوائی معتدل دارد و آبش از کوه سهنداست و
باغستان فراوان دارد و انکورش بی قیاس بود غله و پنبه و میوه در او نیکو

است هوایش سردست و آب از رودی که بدو منسوبست از کوه سبلان برمی خیزد و در بحیرهٔ خنجست رود حاصلش غله و دیکر حبوبات بیشتراست و انکور و میوه کمتر بود و مردمش سفید چهره و سنی مذهب و اکول باشند ولایتش قرب صد پاره دیه بود و چهار ناحیت و رزند و درند و براغوش و سقهیر وضیاعش غله روی نیکوست حقوق دیوانیش هشتاد و یکهزار دیناراست

میانج و کرمرود

میانه شهری بوده است و اکنون بقدر دیهی مانده و چند موضع از توابع اوست و هوای کرم و عفین دارد و در او پشه بسیار بود و کرمرود ولایتیست و در او رودها جاریست و فضلاتش در سفید رود ریزد و مردمش سفید چهره ترك اخلاقند حقوق دیوانیش بیست و پنجهزار و هشتصد دیناراست و اکر صاحب حسنی‌را بالباس ناسزا یابند کویند انکور خلوقی بچه در سبد اندر این معنی انکور خلوقی است اندر سبد دریده

تومان مراغه

چهار شهراست مراغه و بسوی و دهخوارقان و تیلان

مراغه

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات قبع و عرض از خط

همیشه در میانشان قایم بود و چون ذاتی موروثی است اصلاح پذیر نمی باشد حقوق دیوانیش سی و نه هزار دیناراست

ارمیه

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات عط ه و عرض از خط استوا لرمه شهر بزرکست و دورش ده هزار کام باشد بر کنار بحیرهٔ خنجست افتاده است هوایش کرمست و بعفونت مایل و آبش از عیون آن جبال برمی خیزد و بحیرهٔ خنجست می ریزد باغستان فراوان دارد و از میوهاش انکور خلوقی و امرود پیغمبری و آلوی پیغمبری و آلوی زرد بغایت خوب باشد مردمش اکثر سنی اند صد وبیست پاره دیه از توابع آن است ضیاعش ارتفاع تمام دارد حقوق دیوانیش هفتاد و چهار هزار دیناراست

اشنویه

شهری وسطست در میان کوهستان افتاده بریك مرحله ارمیه و آبش از دیه کیاهان و از جبال آید و مردمش بیشتر سنی مذهبند حاصلش غله و دیکر حبوبات و انکور بود و بیست پاره دیه از توابع آنجا بود وضیاعش‌را نیز حاصل نیکوست حقوق دیوانیش نوزده هزار و سیصد دیناراست

سراو

شهری وسطست از اقلیم چهارم و شرقی کوه سبلان مایل بقبله افتاده

تومان خوی

چهار شهرست خوی و سلماس و ارمیه و اشنویه

خوی

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات عظم و عرض از خط استوا لرم شهری وسط است دورش ششهزار و پانصد کامست و هوایش بکرمی مایل است و آبش از جبال سلماس آید و بارس رود و باغستان بسیار دارد و از انکور و امرود پیغمبری شیرین و بزرك و آبدار او در جای دیکر نیست و مردمش سفید چهره ختابی نژاد و خوب صورتند بدین سبب خوی‌را ترکستان ایران خوانند قرب هشتاد پاره دیه از توابع آنست از مشاهیرش بذلاباد و حقوق دیوانیش پنجاه و سه هزار و دویست دیناراست

سلماس

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات عط ه و عرض از خط استوا لرم شهری بزرکست و باروش خرابی یافته است وزیر خواجه تاج الدین علیشاه تبریزی آنرا اعمارت کرد دورش هشتهزار کامست هوایش بسردی مایل و آبش از اودیه وجبال کردستان بر میخیزد وبحیرهٔ خنجست ریزد و باغستان بسیار دارد و انکور و میوهٔ نیك باشد غله و دیکر حبوبات نیك آید مردمش سنی پاکند و پیوسته با اکراد در محاربه باشند خصومت

مردان نعیم

ولایتیست قرب سی پاره دیه بود و کوانی وکلاله از معظمات آن حاصلش غله و انکور و میوهٔ نیکو و بسیار میباشد و بعضی مواضع در کنار ارس واقع شده حقوق دیوانیش هشتهزار و هفتصد دینارست

نودز

قلعهٔ خرابست بر سر کوهی که رودخانهٔ در زیر او جاریست و بیست و چند موضع از توابع اوست و هول و بول و هندوان از معظمات آنست و دیه هول حاکم نشین آنست و در آنجا اثار مصطفی صلی الله علیه و سلم دارند و تاثیری بسیار نیکوست و هوای آن ولایت بکرمی مایلست و آبش از آن رود و عیون و حاصلش غله و پنبه و برنج بود و باغستان بسیار دارد از میوهاش انکور نیکو بود حقوق دیوانیش یازده هزار دیناراست و این ولایت در دفاتر ملوك اینجو نویسند

مافت

ولایتیست و قرب بیست پاره دیه بود در میان بیشه و هوایش بکرمی مایل حاصلش غله و اندکی میوه حقوق دیوانیش چهار هزار دینار مقرراست

درآورد

در زمان سابق قصبه بوده و اکنون ولایتیست و قشلاق جمعی از مغول حاصلش غله و پنبه و شلتوك می باشد

قلعهٔ کهران

بیشتر از این قلعه می بود و محکم و اکنون خرابست حاصلش غله و پنبه نیکو باشد

کلنبر

قصبه ایست میان بیشه افتاده و کوهستان بزرك قلعهٔ نیکو دارد و در پای آن قلعه رودی روانست هوایش معتدلست و آبش از رود حاصلش غله و انگور و میوها باشد و مردمش از ترك و طالیش ممزوجند و شافعی مذهب سه هزار دینار برروی دفتراست

کیلان فضلون

ولایتیست قرب پنجاه پاره دیه طوالش اند و مردم دهری راه انسانیت در ایشان بغیر از اسم موجود نه حاصلش غله و پنبه و شلتوك میباشد

اب از کوه سبلان جاری باغستان فراوان دارد و میوه و انکور و جوز در او بسیار باشد قرب بیست موضع از توابع آنجاست حقوق دیوانیش هفتهزار دینار مقرراست

اهر

شهری کوچکست هوایش سرداست و آبش از رودی که بدانجا منسوبست از جبال اشکنبر برمی خیزد و از عیون و قنوات حاصلش غله و اندکی میوه باشد و مردمش شافعی مذهند حقوق دیوانیش بتمغا مقرراست و ولایتش قرب بیست پاره دیه از آن شهر و ولایت پانزده هزار دینار بر روی دفتراست

تکلفه

قصبه ایست اکنون خرابست حاصلش غله و زمینی مرتفع دارد

جیار

قصبه ایست در قبلی کوه سبلان افتاده و چون سبلان در شمال اوست هوایش بکرمی مایلست و آبش از آن کوه جاریست باغستان اندك دارد و حاصلش غله بیشتر دارد مردمش اکثر موزه دوز و چوخاکر باشند حقوق دیوانیش دو هزار دیناراست

اما مذهبی ندارند و بدترین طوایفند حقوق دیوانیش ده هزار دینار بروی دفتراست

تومان پیشکین

در این تومان هفت شهردست پیشکین و جیار و آباد و اهر و ارجاق و تکلفه و کلنبر

پیشکین

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات قب ك وعرض از خط استوا لوم در اول وراد می خوانند چون پیشکین کرجی حاکم آنجا شد بدو معروف کشت هوایش معتدلست بعفونت مایل جهت آنکه شمالش‌را کوه سبلان مانع است و آبش از کوه سبلان می آید غله و میوه بسیار می باشد اهل آنجا شافعی مذهب باشند و بعضی حنفی اند حقوق دیوانیش پنجهزار و دویست دیناراست و ولایتش باقطاع لشکر مقرراست کما بیش پنج تومان مقرری دارد

آباد و ارجاق

دو قصبه است در قبلهٔ کوه سبلان افتاده قصبه آبادرا فیروز بن یزدکرد بن بهرام کور ساسانی ساخت و در اول بعضی شادار و بعضی شاد فیروز خواندندی و ارجاق پسرش قباد بن فیروز ساخت هوایش سرد و معتدلست

حکامش‌را قاجریان می کفته اند و بعد از خرابی فیروز آباد خلخال حاکم نشین شد و اکنون نیز خرابست در آن ولایت بحدود کوی دره ایست بطرف آفتاب روی آن دره چشمه ایست که آبش بتابستان یخ می بندد و بر طرف قاوه که قژاونه نسا خوانند چشمهٔ دیکر که در آبش بیضه می پزند و بریك فرسنك خلخال کوهیست همچو دیواری راست شاملی بر آمده کا بیش دویست کز بلندی او و بر فرازش بشکل مخرجه کوهی تقریبا پانزده کز بیرون آمده، و آن مخرجه زهابست لا یزال از او قطرات فرومی ریزد چنانکه دو آسیاب کردان آب از آنجا حاصل می شود و بنیاد زرع خلخال از این آب است و در آن حدود علفخوار نیکوست و بدین سبب ماست آنجا آنچنان می بندد که مانند پنیر بکارد می برند و شکارکاههای فراوانست و شکارش سخت فربه است و حقوق دیوانیش صد هزار دیناراست

دارمرز

ولایتیست و صد پاره دیه می باشد و فول و جامکو و زهراز معظمات آن حقوق دیوانیش بیست ونه هزار دینار برروی دفتراست

شاهرود

ولایتیست متصل حوالیش کا بیش سی پاره دیه است از معظماتش شال و کلور و حمص و درود و کیلوان هوایش معتدل است و بکرمی مایل و حاصل آنجا غله نیکومیباشد و اندکی میوه دارد و کویند که شافعی مذهبند

تومان اردبیل

در این تومان دو شهراست اردبیل و خلخال اردبیل از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات فب لب و عرض از خط استوا لك ع کیخسرو بن سیاوش کیانی ساخت در پای کوه سبلان افتاده است هوایش در غایت سردیست چنانکه غله در آن سال که بدروند تمام خورد نتوان کرد بعضی تا سال دیکر بماند و آنجا بخلاف غله دیکر چیزی حاصل نباشد آبش از کوه سبلان جاریست و نیك کوارنده باشد و بدین سبب مردم آنجا اکول باشند و اکثر بر مذهب شافعی اند و مرید شیخ صفی الدین اند ولایتش صد پاره دیه است و همه سردسیرست و بر سر کوه سبلان قلعهٔ محکم بوده است آنرا دز بهمن و دز رویین خوانند و در شاهنامه کوید بوقت نزاع پادشاهی میان کیخسرو و فریبرز از فتح آن قرار دادند فریبرز از فتح آن عاجز شد و کیخسرو فتح کرد و پادشاهی بر او مقرر شد اکنون خراب است و رشیدان که مقابل بابك خرم دین بود در کوه اردبیل است بجانب جیلان حقوق دیوانی اردبیل هشتاد و پنج هزار دینار بر روی دفاتراست

خلخال

شهری وسط بوده است اکنون دیهی است کا بیش صد موضع بچهار ناحیت آمیده و خامیده بیل و سخسرود و انجیلاباد از توابع اوست در سابق شهر فیروزآباد که بر سر کریوه بود حاکم نشین آن دیار بوده است و

اوجان

از اقلیم چهارمست در دفاتر قدیم آنرا از توابع ناحیت مهرانرود شمرده اند و نا مناسب است بیژن بن کیو ساخت غازان خان تجدید عمارتش کرد و از سنك و کج بارو کشید و شهر اسلام خواند و دور باروی غزانی سه هزار قدم بود هوایش سرداست و آبش از کوه سهنداست حاصلش غله و بقول بود و میوه و پنبه نباشد و مردمش سفید چهره و شافعی مذهبند و در او از عیسویان جمی باشند حقوق دیوانیش از تمغا ده هزار دینار مقرراست و ضیاعش که بعضی در حوزهٔ حکامست ارتفاع نیکو دارد و با حاصل شهر بهم بوقف ابواب البر غازانی تعلق دارد و آنچه از معظمات قرای آن حدوداست چون سرمان و جمیعان

طروج

قصبه ایست در جبال تبریز بر دو مرحلهٔ تبریز بجانب غربی در شمال بحیرهٔ جنجست افتاده است باغستان بسیار دارد و میوه هاش نیکو و بسیار بود و هوایش از تبریز کرمتراست و بجهت قرب بحیرهٔ جنجست بعفونت مایل و آبش از رودی که از آن جبال آید و از عیون سکانش از ترك و تازیك ممزوجند حقوق دیوانیش پنجهزار دینار بدفتر در آمده است و بوقف ابواب البر ابو سعیدی تعلق دارد

سمرقندی و غوطهٔ دمشق و رشك شعب بوان و ماشانرود همدان است و بیست و چهار پاره دیه است و تاویل و خورشاه و میلان و اسکونه از معظمات آن ناحیه است چهارم ناحیت ارونق بر غرب شهراست اغازش بسه فرسنك شهراست تا دوازده فرسنك باشد و عرضش پنج فرسنك حاصل نیکو دارد و مدار تبریز بر ارتفاعات آنجا باشد از غله و انکور و میوه و سی پاره دیه است و اکثرش معظم که هریکی قصبه ایست چون سلرود و رایقان و شبستر و کوزه کنان و صوفیان و غیره پنجم ناحیت رودقاب در پس کوه سرخاب در شمال بر یك فرسنکی تا چهار فرسنك شهراست و غله روی تمام دارد آنجا ده من آرد شانزده من نان کند و قرب چهل پاره دیهست سارو و النجق و ادفرید از معظمات آن ششم ناحیت خاتم رود هفتم ناحیت بدوستان بر شمال شهرست خلف رودقاب سی پاره دیه است و مادرکاو و اوریشاق وا رسان از معظمات آن حقوق دیوانی این نواحی که بر وقف خاص غازانی تعلق دارد صد و هشتاد و پنج هزار دینار مقرری دارد و تمامت حقوق ولایت بیست و هفت تومان و نیم میباشد و تمغای شهر هم صد و پانزده تومان می شود از تبریز تا دیگر ولایات اذربایجان مسافت بدین موجبست اوجان هشت فرسنك اردبیل بیست فرسنك اشنویه سی فرسنك ارمیه بیست و چهار فرسنك اهر چهارده فرسنك مشکیر هجده فرسنك خوی بیست فرسنك خوی بیست فرسنك سلماس هجده فرسنك سراو بیست فرسنك مراغه بیست فرسنك دهخوارقان هشت فرسنك براه مراغه بیست فرسنك مرند یازده فرسنك نخجوان بیست و چهار فرسنك

و رنود آنجا سخت خیره کش باشند و این حال نـا خوش است بر خوشیهای آن شهر و در آنجا مقابر بر چند موضع متفرقست چون سرخاب و جرانداب و کجیل و شام و ولیان کوه و سیارسان و در این مقابر مزارات متبرکه بسیارند مثل فقیه زاهد و جعده و ابراهیم توامان و بابا فرج و بابا خواجه ضیا الدین و کمالینی و بالینی تبریزی و حسن بلغاری و شیخ نور الدین بیمارستانی و در مقبرهٔ سرخاب از شعرا انوری و خاقانی و ظهیر الدین فاریابی و شمس الدین سجاسی و ملکی شروانی و دیکر شعرا و بدیه کجوجان مزار خواجه محمد کجوجانی است و بدیه شادآباد پیر شروان و از اکابر و از صحابهٔ رسول علیه السلام برکوه سهند مزار اسفهسالار اسامه بن شریك بر کنار سرارود مزار ابو المحجن کرد و بقریهٔ سردرود مزارقیس و بقرب سرخاب مزار امیه بن عمر بن امیه و در تاویل رود مزار عجل برادر حمزه و مزارات اکابر در شهر و ولایات بسیاراست و ذکر تمامت ملات افزاید حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست در سنه اربعین خانی هشتصد و هفتاد تومان پنجهزار دینار بر روی دفتر دیوانی مثبت است و هفت ناحیتست اول ناحیه مهرانرود بطرف شرقی شهراست از در شهر تا آنجا پنج فرسنك و کندرود و اسفنج و سعدآباد از معظمات آنست و دویم نـاحیه سردرود و صحرا بجنوب مایل بغرب بیك فرسنکی شهر افتاده است و دیههای سردرود باغات باشهر متصلند و اکثر باغستان آن مواضع باهم پیوسته چنانکه فرق نتوان کرد و از توابع کدام است میوهای خوب دارد دوست و جولاندرق و الغـابند ورکجاباد و لاکدرج از معظمات آن ناحیه است سیوم تاویل رود مشهوراست در زاویهٔ غرب و جنوب است بر چهـار فرسنکی شهر افتـاده است و ولایتی سخت نزه و بحقیقت همچو یك باغ و ناسخ سغد

[رباعی] هرگز نشود بطبع تبریزی دوست
مغزند همه جهان و تبریزی پوست
آنرا که بدوستی نیابی صادق
کرنیز غریبست که تبریزی خوست

مولانا همام الدین تبریزی در جواب گفته است

[رباعی] تبریز نکو و هرچه ز آنجاست نکوست
مغزند مپندار تو ایشانرا پوست
با طبع مخالفان موافق نشوند
هرگز نشود فرشته با دیوان دوست

و من این دو رباعی گفته ام

[رباعی] تبریز جنتست و قومش ز صفا
چون آینه اند پاك از ژنك جفا
گفتی که بدوستی نه صادق باشند
از آینه جز عکس نگردد پیدا

و ایضا

تبریز بهشست و گروهش چو حور
حوری بود از لطف زبد فعلی دور
با ناکس و ناجنس نمی آمیزند
زیرا نشود جمع بهم نتن و بخور

بر آن عمارات بسیار افزود و وزیر خواجه تاج الدین علی شاه جیلان تبریزی در خارج محلهٔ سارمسان مسجد جامعی بزرك ساخته است صحنش دویست و پنجاه گز در دویست گز و در او صفهٔ بزرك از ایوان کسری بمداین بزرکتر اما چون در عمارتش تعجیل کردند فرو آمد و در آن مسجد انواع تکلفات بتقدیم رسانید و سنك مرمر بی قیاس در او در کار برد و شرح آنرا زمان بسیار باید و اکنون چندان عمارت عالی و خوب که در تبریز و این دو شهرچه است در تمامت ایران نیست شهر تبریز باغستان بسیار دارد و آب مهرانرود که از کوه سهند می آید نهصد و چند کاریز که ارباب ثروت اخراج کرده اند که در آن باغات صرف می شود و هنوز کافی نیست آب آن کاریزها و رود همه ملك است الا کاریز زاهده بدروازهٔ ری و کاریز زعفران بدروازهٔ سارمسان و دو دانك از کاریز رشیدی که بر شش کیلان سبیل است هوای تبریز بسردی مایل است و آبش کوارنده و آب رودش بهتر از آب کاریز و آب کاریز بهتر از آب چاه بود ارتفاعش غله و سایر حبوب بغایت نیکو می آید و بسیار و ارزان بود بتخصیص امرود تخم خلف و پیغبری و سیب میلائی و زرد آلوی حلونی و تخم احمد و انکور خرده و رازقی و ملکی و طبرزد و خربوزهٔ مجد الدینی و یاقوتی و آلوی زرد مثل آنجا نیست مردم آنجا سفید چهره و خوش صورت و متکبر و صاحب نخوت باشند و اکثر شان شافعی مذهب اند و از مذاهب و ادیان دیکر بیشمارند و در او معاشران بغایت لطیف و شیرین سخن و صاحب جمال هستند و در حق ایشان کفته اند الکبر ترهات احلی من البیان و فقیر و غنی از کسب خالی نباشند و در آن دیار متمول بسیاراست و ایشانرا در صحبت و دوستی سختی نهاده اند و کفته اند

خراب شد چنانکه کابیش چهل هزار مرد در آن واقعه هلاك شدند و ابن محمد بن روادی الازدی که از قبل قایم خلیفه حاکم آن دیار بود در سنه خمس و ثلاثین و اربعمایه بحکم منجم مذکور بطالع برج عقرب بنیاد عمارت تبریز کرد و منجم مذکور مبالغه کرده است که من بعد تبریزرا از زلزله خرابی نشود مگر از سیل خوف باشد و تا غایت تبریزرا سیصد سالست که حکم کرده است و راست آمده و هر چند در آن شهر خرابی اتفاق افتاده از زلزله نبوده است و خرابی عظیم نکرده و سبیش آنکه اکنون در آن زمین قنوات بسیار اخراج کرده اند و منافذ زمین کشوده است لاجرم ابخره قوت قوی نمی تواند کرد و زلزله سخت اتفاق نمی افتد و دور باروی تبریز شش هزار کام است و ده دروازه دارد اول ری و قلعه و سنجاران و طاق و دروب جوی و در دستی شاه و سارمسان و نوبره و هوکله محله است چون در عهد مغول آن شهر دار الملك کشت کثرت خلایق در آنجا جمع شدند و بر بیرون شهر عمارات و باغات کردند تا بمرتبه که بر در هر دروازه زیادت از اصل شهر آبادی شد غازان خان آنرا بارو میکشید چنانکه تمامت باغات و عمارات و دیهها و ولیان کوه و سنجاران داخل آن بارو بود وجهت وفات او تمام نشد و دور باروی غازانی بیست و پنج هزار کامست و شش دروازه دارد اوجان هرشیروان و سردرود و شام وسر آورد و غازان خان در زیر بوضعی که شهر می خوانند خارج باروی غازان خان شهرچهٔ بر آورده است جهت خوابکاه خود و در آنجا عمارات عالیه کرده چنانکه مثل آن در تمامت ایران نیست و بر بالای شهر وزیر خواجه سعید رشید الدین طاب ثراه بموضع ولیان کوه داخل باروی غازانی شهرچهٔ دیکر ساخته و آنرا ربع رشیدی نام کرده و در او عمارات فراوان عالی بر آورده و پسرش وزیر غیاث الدین محمد رشیدی طیب الله تربته

باب سیوم در ذکر بلاد اذربایجان

و آن هفت تومانست و بیست و هفت پاره شهراست و اکثرش‌را هوا بسردی مایل و اندکی معتدل بود حدودش با ولایت عراق عجم و موغان و کرجستان و ارمن و کردستان پیوسته است طولش از باکویه تا خلخال نود و پنج فرسنك و عرض در ماجروان تا کوه سیاه پنجاه و پنج فرسنك دار الملك اذربایجان در ما قبل مراغه بوده است و اکنون تبریز است و از بهترین و معظم ترین بلاد ایرانست حقوق دیوانی اذربایجان در زمان سلاجقه و اتابکان قریب دو هزار تومان این زمان بوده است

تومان تبریز

سه شهراست تبریز از اقلیم چهارم است شهر اسلامی و قبة الاسلام ایران طولش از جزایر خالدات فهع و عرض از خط استوا لحع زبیده خاتون منکوحهٔ هرون الرشید خلیفه ساخت در سنه خمس و سبعین و مایه بعد از شصت و نه سال در سنه اربع و اربعین و مایتین بعهد متوکل خلیفه عباسی بزلزله خراب شد و خلیفه در حال آنرا بعمارت آورد بعد از صد و نود سال در رابع عشر شهر صفر سنه اربع و ثلاثین و اربعمایه بزلزله کلی خراب شد در مجمع الممالك قاضی رکن الدین جوینی آمده که در آن وقت ابو طاهر منجم شیرازی آنجا بود و حکم کرد که در آن شب شهر بزلزله خراب شود و حکام بالزام مردم‌را از شهر بیرون بصحرا بر آوردند تا بزیرخاك هلاك نشوند و آن حکم راست آمد و در آن شب آن شهر بکلی

تومان یزد

سه شهریست یزد در کتب ما تقدم از کورهٔ اصطخر فارس کرفته اند و از اقلیم سیم است طولش از جزایر خالدات قط ع و عرض از خط استوا لب ع هوایش معتدلست و آبش از کاریزها و قنوات وضیاع بسیار دارد آب در میان شهر کذرد و مردم بر آن سردابها و حوضخانها ساخته اند چنانکه فرو باید رفت اکثر عمارات ظاهری آن از خشت خام بود جهت آنکه در آن بارندکی کم باشد و شهری نیکست و پاك و مضبوط حاصلش پنبه و غله و میوه و ابریشم بود اما چندان نباشد که اهل آنجارا کافی باشد و از دیکر ولایات نیز برند بدانجا از میوهاش انار بغایت خوبست مردم آنجا اکثر بر مذهب شافعی اند و پیشه وران و دستکار ایشان سخت نیکو مرد و سلامت رو باشند و عمل پیشکان ایشان اکثر بغایت متعجب و متکبر و طامع و مفسد و اهل آنجارا بستی طبع نسبت کنند و حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست و از آن شهر و ولایتش بیست و پنج تومانست و یکهزار دینار

میبد

شهری کوچك است و بآب و هوا و حاصل مانند یزد بود

نایین

شهری کوچك است از اقلیم سیم و دور قلعه‌اش چهار هزار قدمست

ندین سبب آن زمین‌را زعفرانی خوانند حقوق دیوانیش دو تومان سه هزار و پانصد دیناراست

سامان

دیهی بزرگست در حوالی خرقان هوایش بسردی مایلست آبش هم از آن کوه و بآب مزدقان پیوسته بساوه رود حاصلش غله و انکور و اندکی میوه بود و حقوق دیوانیش یکهزار و دویست دیناراست

شبدبهروفولا

ولایتیست و چند مواضع از توابع آن است

نهاوند

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات مح ه و عرض از خط استوا لدم شهری وسط است و مسافت دورش دو هزار گام بود و هوایش معتدلست و آبش از کوه الوند می آید و در او باغستان بسیاراست و زمینی مرتفع دارد و مردم آنجا اکراد اند و بر مذهب شیعی اثنی عشری اند غله و میوه و انکور و اندکی پنبه بود ولایتش صد پاره دیه است بسه ناحیت ملایر و اسفیدهان و جهوق حقوق دیوانی آن سه تومان و هفت هزار دیناراست و در او خیل اکراد صحرانشین بسیاراست و هر سال دوازده هزار دینار مقرری ایشانست

خرقانین

ولایتیست چهل پاره دیه دارد از اقلیم چهارمست و هوایش بسردی مایل و آبش از چشمها که از آن کوهها برمی خیزد و در او غله و میوه باشد و پنبه کمتر باشد مواضع آن آبه و اروان و البشار و کلچین و طبشکری و تبرك و الدیر و سیف آباد از معظمات قرای آن حقوق دیوانی آن سه هزار و پانصد دیناراست

درکزین

در مـا قبل دیهی بوده است از ناحیهٔ اعلم اکنون قصبه ایست و چند موضع دیکررا بدان باز خوانند و زمینی مرتفع دارد و در او باغستان بسیارست و غله و پنبه و انکور نیکو دارد و مردمش سنی شافعی مذهبند و متابع شیخ الاسلام شرف الدین درکزینی اند و حقوق دیوانی آنجا دو تومان و دو هزار دیناراست

رودارد

قصبه ایست و قصبات سکان و توی و دمه و سرکان با هفتـاد موضع دیکر بپنج ناحیت چون هندرود و سرکان رود و کرزان رود و لامی رود و بزرمهین از توابع آن است هوایش معتدلست آبش از کوه الوند جاریست و زمینش ارتفاع تمام دارد و در آنجا زعفران بسیار کارند و بدین

قاسم آباد و کوشکك باغ معظم قرای آن ولایت است ماشانرود که تسخهٔ خلد برین و رشك نگارخانهٔ چین است از حساب فریوار است ونه پاره دیه مانند یك باغ زیرا که قطعا معلوم نتوان کرد که زمین هر دیه کدام است از پیوستکی باغات با همیکدیکر و در آنجا از کثرت درختان آفتاب نمی نماید طول ماشانرود دو فرسنك است و در عرض نیم فرسنك و شهر در نظر و در دیه ماشان از مزارات قبر ابو دجانهٔ انصاری مصاحب رسول الله است ناحیت ازماوین چهل و یکپاره دیه است و دیه درو و اوقاباد و کردآباد و تیغاباد و مارنجان و ماردمهان و فامیستی معظم قرای آن ناحیت سیم ناحیهٔ شراهین چهل پاره دیه است و اورهن و فامره و کومجان و میلاذجرد و واسطه معظم قرای آن ناحیه چهارم اعلم سی و پنج پاره دیه است اشوند و ادمان و استوزن و نوار و قروط معظم قرای آن ناحیت پنجم سردرود و برهنه رود است و بیست و یکپاره دیه است و دیه کرکریه و پیروز معظم قرای آن و حقوق دیوان دراین سالها سیزده تومان و ششهزار دیناراست

اسد آباد

از اقلیم چهارمست و شهری کوچك هوایش معتدلست و آبش از کوه الوند آورند بقنوات و حاصلش غله و میوه و انکور بود و اهل آنجا سفید چهره اند حقوق دیوانیش یك تومان و پنج هزار و پانصد دیناراست ولایتش سی و پنج پاره دیه است

ماجعلو و تمسار

موضع چند است علفزارها و شکارگاهها خوب دارد

تومان همدان

در او پنج شهراست قلعهٔ کبریت قلعهٔ ماکیر کردلاخ قشلاق شجاع الدین خورشید کورشت شهری بزرك شده است اکنون خرابست

همدان

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات مح ع و عرض از خط استوا له ی جمشید پیشدادی ساخت بطالع حمل و در او قلعهٔ کلین است و در میان شهر شهرستان خوانند و داراب بن داراب ساخت اکثر آن قلعها اکنون خرابست در اول همدان شهری سخت بزرك بوده است چنانکه در کتاب طبقات کوید دو فرسنك طول داشته و بازار زرکرانش بر زمین دیه بوده چون خرابی بحال آن راه یافت جمشید پیشدادی تجدید عمارتش کرد و آنرا بارو کشید و دوازده هزار کام است هوایش سرداست و آبش کوارنده و در اندرون شهر چشمهای بسیاراست هم در طبقات آمده که یك هزار و ششصد و چند چشمه در اندرون شهر بوده است باغستان بسیار دارد و میوه‌اش در غایت ارزانی باشد و غله فراوان خیزد اما نانش نیکو نبود و مردم آنجا اکثر معتزله بودند و در او مزارات متبرکه بسیاراست مثل قبر خواجه حافظ ابو العلا همدانی و بابا طاهر و عین القضاة و سید میر علی همدانی و غیره حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست و مبلغ دو تومان و نیم حاصل دارد ولایتش پنج ناحیه است اول فریوار در حوالی شهر است تا دو فرسنکی هفتاد و پنج دیهست و شهرستان و لانجین و فخر آباد و

بروجرد

از اقلیم چهارمست و شهری بزرك طولانی و در او دو جامع حدیث و عتیق بوده است و هوایش وسط و شرابش نیکوست و در آن زعفران بسیار بود و شهری نیك بوده اکنون خرابست

خرم آباد

شهری نیك بود اکنون خرابست و خرما بسیاراست و کوهستان غیر ضمیره خرما نمی باشد

سمسا

ولایتسیت از حساب ما بیرون بوده سی پاره دیه است و در او قلعه ایست دز سیاه خوانند

ضمیره

شهری نیك بوده است و اکنون خرابست و در همه کوهستان غیر از آنجا خرما نمی باشد

ایذج لر

از اقلیم چهارمست شهری کوچك کرمسیراست هوائی بد دارد جهت آنکه راه شمالش بسته است اما آبش کوارنده بود زیرا که از آنجا تا کوه برف چهار فرسنك است

عروج

شهر سوسن‌را کویند شهری کوچك است بر دو جانب آب نهاده و باغستان بسیار دارد و حاصلش انکور و نارنج و ترنج و لیمو و درخت کرمسیری بسیار دارد

لرکان

شهری کوچکست هوائی بد و آب نا کوارنده دارد حاصلش انکور بسیار باشد

تومان لر کوچك

ولایتی معتبراست حقوق دیوانی آنجا که بابابك می رفت کویند صد تومان بوده است و آنچه بدیوان مغول می دهند نه تومان و یك هزار دینار بتوفیر در آمده است

مراودین

ولایتی است و بیست پاره دیه از توابع آن حقوق دیوانیش هزار و دویست دیناراست

وشاق

قلعه ایست در ولایت نطنز در اول کمرت آنرا کفتندی چون وشاق در آنجا حاکم شد بوشاق معروف کشت نجیب الدین جربادقانی در حق آن کفته است

[بیت] چه سرکشی که بهر صبحدم زکار طلوع
در آید از کمرت پای آفتاب بسنك

تومان لر بزرك

ولایتی معتبراست و ما شهر در او لستان فارس و کردارکان قهتابة اللسان از حساب آنجاست حقوق دیوانی که باتابك می رود میکویند بیش از صد تومان باشد اما آنچه اتابك بدیوان مغول می دهد نه تومان و یك هزار دیناراست و مفصل آنکه از هر ولایت اورا حاصل چنداست معلوم نیست

کرج و کرمرود

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات قده و عرض از خط استوا لدع ابو دلف عجلی بعهد هارون الرشید ساخته است کوه راسمند بر طرف شمالی آنجاست و در پای آن کوه چشمهٔ سخت بزرکست آنرا چشمهٔ کیخسرو خوانند مرغزاری طویل و عریض دارد شش فرسنك درسه فرسنك آنرا مرغزار کیتو خوانند و در آن حدود قلعهٔ محکم است آنرا قلعهٔ قرزین خوانند و مردم آنجا سنی متعصب اند حقوق دیوان آن یك تومان یکهزار دیناراست

نطنز

از اقلیم چهارم شهری وسط و قریب سی پاره دیه از توابع آن حقوق دیوانی آن ده تومان و دو هزار و پانصد دیناراست

نیسمور

از اقلیم چهارم است جمشید پیشدادی ساخته و در آنجا جهت خود قصر عالی بنا کرده بود اتلال و انار آن هنوز پیداست و کشتاسف در آن آتشخانهٔ ساخته هوایش خوش و معتدلست و در محصول ارتفاعات مانند

مذهبند ولایتش قرب پنجاه پاره دیه است نیمور و دلیجان هم از توابع اوست حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست چهار تومان و دو هزار دینار مقرراست

دلیجان

در اول شهری وسط بوده از اقلیم سیم طواش از جزایر خالدات ل یه عرض از خط استوا فهم و این زمان خرابست و بیست پاره دیه از توابع اوست و در محصول بجربادقان نزدیك

زواره

از اقلیم چهارمست بر سر مفازهٔ زواره برادر رستم دستان ساخت سی پاره دیه از توابع آن بود حقوق دیوانیش هشت هزار دیناراست

فراهان

ولایتی است و در آن دیههای معتبر و دیه ساروق دار الملك آنجاست طهمورث ساخته اکنون زلفآباد و ماسر معظم قرای آنجاست طول آن ولایت از جزایر خالدات فهم و عرض از خط استوا لده هوایش معتدلست آبش از کاریزها ارتفاعاتش غله و پنبه و انکور و میوه نیکو می باشد پیوسته در آن ولایات ارزانی باشد مردم آنجا شیعی اثنی عشری و بغایت متعصب و در آن ولایت بحیره ایست آنرا مغول جغان ناور میخوانند و در آن ولایت شکارگاه خوبست حقوق دیوانی آن ولایت سه تومان هفت هزار دیناراست

ولایتش قصب و حشیش بنادر بود و حقوق دیوانیش با ولایت یازده تومان با هفت هزار دیناراست

اردستان

ولایتسیت قرب پنجاه پاره دیه است و در محصول بکاشان نزدیك و در او بهمن بن اسفندیار آتشخانه ساخته بود

تفرش

ولایتی است و از هر طرف که بر او روند بکریوه باید رفت سیزده پاره دیه است و فم و طرخوران از معظمات اوست هوایش معتدلست آبش از چشمهها و کاریزها که از آن کوهها بر میخیزد ارتفاعاتش غله و پنبه و میوه است اکثر اوقات آنجا ارزانی بود و مردم آنجا شیعی اثنی عشری اند حقوق دیوانیش شش هزار دیناراست

جربادقان

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات هال و عرض از خط استوا لهم همای بنت بهمن کیانی ساخت و بنام دخترش شمره کفتندی او تجدید عمارتش کرد و کلپادکان خواند هوایش معتدلست آبش از رودی که بدان شهر منسوبست و بقم می رود محصولش غله بهتر بود مردم آنجا اکثر شافعی

استوا لدی طالع عمارتش برج جوزا دور باروش زیاده از ده هزار کامست کویند بچهل کام از باروی قزوین زیاد است هوایش معتدلست و آبش از رودی که از جربادقان می آید و در آنجا نیز همچون آوه زمستان یخ در چاه بندد تا بهنکام کرما باز دهد آب چاهش در پانزده کزی می باشد و اندکی بشوری مایل ارتفاعش غله و پنبه بسیار باشد و از میوهاش انار و فستق و انجیر سرخ نیکوست و در آن شهر درخت سرو نیکو می آید و مردم آنجا شیعی اثنا عشری و بغایت متعصب و اکثر آن شهر اکنون خرابست اما باروش بیشش برجاست. حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرر و از آن شهر و ولایت چهار تومان باشد

کاشان

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات موم وعرض از خط استوا له زبیده خاتون منکوحهٔ هارون الرشید ساخت بطالع سنبله بر ظاهر آن قلعهٔ کلین است و آنرا فین خوانند هوای آن شهر کرمسیراست و آبش از کاریز فین و رودی که از قهرود نیاسر آید و بزمستان سرما چنان نبود که یخ بسیار کیرند و آنجا نیز چون آوه یخ در چاه بندد تا هنکام کرما باز می دهد ارتفاعاتش وسط بود میوهاش انکور و خربزه نیکوست مردم آنجا شیعی اثنی عشری اند و اکثر حکیم وضع و لطیف طبع و در آنجا جهال و بطال کمتر باشد و از حشرات در آنجا عقرب بسیار بود و قتال باشند و کویند غریبرا زخم کمتر زنند حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست و ولایتش کا بیش هجده پاره دیه است و اکثرش معظم و اهل ولایتش شافعی و در

تبرك و مرجنان و اندجن

قصبه ایست از اقلیم چهارم در شمال ابهر افتاده است سی پاره دیه از توابع آنست هوایش سرداست و در درستی چنانکه بیشتر ساکنان آنجا معمر باشند آبش از همان کوهها بر میخیزد و بسفید رود می ریزد و حاصلش غله و انکور و میوهٔ سردسیری بود و مردم آنجا سنی و شافعی مذهبند حقوق دیوانیش چهار هزار دیناراست و مرجنان و اندجن و ولایت کما بیش بیست پاره دیه است و در آب و هوا و حاصل مانند تبرك و هر دورا ششهزار دینار متوجهات دیوانیست از حقوق دیوان این ولایات و تبرك نیمی بدیوان قزوین و نیمی بدیوان طارمین

ولایت پشکل دره

ولایتیست در شرقی قزوین و جنوبی طالقان افتاده چهل پاره دیه باشد هوایش معتدلست و آبش از کوهها برمی خیزد حاصلش پنبه و غله و میوه و جوز و مردمش بطبع و مذهب اهل طالقان نزدیك باشند حقوق دیوانیش سه هزار دیناراست و آن ولایت وقف جامع قزوین بود اما اکنون بتغلب متصرف مغولست

قم

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات فه یه و عرض از خط

کاغذ کنان

شهری وسط بوده است امره برمشود زنجانی که جد مادری شروین بوده اند ساخته بود و خونج نام کرده است چون در آنجا کاغذ خوب میکردند بکاغذ کنان مشهور شد اکنون خرابست و بمقدار دیه وسط مانده است و مردم آنجا شافعی مذهبند هوایش سردست و آبش از چشمها که از آن کوهها برمی خیزد و بسفید رود می ریزد و حاصلش غیر از غله نبود مواضع که در اول از توابع آنجا بوده قرب سی و پنج موضع بود در فترت مغول خراب شد و اکنون چون مغول نشین است و ایشان زراعت می کنند آنرا مغولیه می خوانند ولایت مزدقان و درآباد علیا هم از توابع آنجاست قرب بهفتاد موضع بوده و در این ولایت پنبه و میوه نیز می باشد حقوق دیوانی کاغذ کنان و این ولایت پنج هزار دیناراست

مزدقان

شهری وسط است از اقلیم چهارم طولش از جزایر خالدات فه‌ی و عرض از خط استوا لاها مسافت دورش سه هزارگام بود و هوایش بسردی مایل آبش از رودی که بدان شهر منسوب است و از حدود سامان می آید غله و انگورش نیکو بود و میوه اندکی باشد مردم آنجا سنی و شافعی مذهبند حقوق دیوانی آن ولایت که قرب سیزده پاره دیه است یك تومانست و در حکومت داخل بلوك ساوه است

طارم علیا شهرستان آنجا شده طول آن از جزایر خالدات لریه و عرض از خط استوا فدع مردم آن ولایت سنی شافعی مذهبند و آن ولایت پنج عملست اول طارم علیا از توابع قلعه تاج بوده است قرب صد پاره دیه است و جزلاد و شورزه و درام و حیات و قلات و زرند و شید معظم قرای آنست دوم بطارم سفلی از توابع قلعهٔ شمیران پنجاه پاره دیه است و مزرعه بوده است الون وخورنق و شروز لر و کلیج از معظمات آنست سیم هم بطارم سفلی از توابع قلعهٔ فردوس سی پاره دیه است وسیروان معظم آن چهارم نسبار و بریدون دو دیه معتبرست و هشت دیه دیکر از توابع آن پنجم درآباد سفلی بیست و پنج پاره دیه است کلها و کلچین و ملهل از معظمات آن حقوق دیوانی این ولایات باحیات و قلات دار. و هیکل شش تومان و چهار هزار دیناراست

طالقان

ولایت سردسیرست در شرقی قزوین طولش از جزایر خالدات نه یه وعرض از خط استوا لری در کوهستان افتاده وکلاتها بوده است و دیههای معتبر کمتر باشد حاصل آنجا غله و اندکی جوز و میوه بود و مردم آنجا دعوی مذهب سنت کنند اما ببواطنه مایلتر باشند ولایات سراندود و جرود و قهبانه و کن و کرج از توابع آنجاست و در این ولایت دیههای معتبر بود حقوق دیوانی طالقان و آن ولایات یکتومانست

کیـانی ساخته است و در آن قصبه سرائیست بزرك در صحن سرای چشمه ایست بشکل حوض بزرك بلکه مانند دریاچهٔ ملاحان بقعرش نمی توانند رسید و جوی آب هریك بقدر آسیا کردانی دایم از آنجا بیرون می آید چون در بندند آب حوض زیادت نمی شود و چون میکشایند بر قرار جاریست و در هیچ موسم کم و بیش نمی باشد و این از نوادر است ابقا خان مغول آن سرای بحـال عمارت آورد و در آن حوالی علفخواری خوبست حقوق دیوانی آن ولایت دو تومان و نیم است

سرجهان

قلعه بوده است برکوهی که محاذی طارمین است بر پنج فرسنکی سلطانیه بجانب شرقیست و کما بیش پنجاه پاره دیه از توابع بوده و تمـامت در فترت مغول خراب شده بود و دیه قهود که مغول آنرا صاین قلعه می خوانند ام القری آنجاست و اکنون بهمسایکی سلطانیه آن موضع آبادان میشود ولایت سردسیراست حاصلش غله و پالیز بود چون بر جادهٔ عام افتاده و اخراجات بسیار دارند از حقوق دیوانی معافست

طارمین

ولایت کرمسیراست بر شمال سلطانیه یکروزه راه و در او ارتفـاعات بسیار نیکو میباشد اکثر میوهٔ سلطانیه از آنجاست و در اول شهر فیروز آباد نام بزمین طارم سفلا دار الملك بوده اکنون بکلی خرابست و قصبه اندر

منیر و حمزقان و قتلغ بالغ و نوبر و کهندان و کاسوه معظم قرای آن سیم جهربیست پاره دیه است حبو و نامه معظم قرای است چهارم بوسین و چهل و دو پاره دیه است دراوران و ازناوه و شمیرم و مرق و دفس و جنجین معظم قرای آن حقوق دیوانی آن نواحی چهار تومان و نیم مقرردست جو و کاه این ولایت سازکار نبود تا بمرتبهٔ که گفته اند کاه قم به از جو ساوه از مزارات اکابر اولیا در ساوه تربت شیخ عثمان ساوجی است بر ظاهر آن بجانب شمالی مشهد اسحق بن موسی الکاظم علیه السلام و بر چهار فرسنگی بجانب مغرب در حدود خرقان مشهدیست که با شمویل پیغمبر علیه السلام نسبت می کنند

سجاس و شهرود

در اول دو شهر بوده است در فترت مغول خراب شد اکنون از هریك بقدر دیهی مانده و چند دیهی دیگر و نواحی جرود و آنجرود توابع آنست بر جنوبی سلطانیه بیك روزه افتاده است از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات مح ك و عرض از خط استوا لوح ولایتی سرد سیرست حاصلش غله و اندکی میوه باشد زیاده از صد پاره دیه است و اکثرش مغول نشین کور ارغون خان در زمین کوه سجاس است چنانکه عادت مغول بود تا پیدا کرده بودند و آن کوه‌را قروغ کرده بودند و مردم‌را از آن کوه گذشتن زحمت رسیدی دخترش اولجایتو خاتون کور پدررا آشکار کرد و آنجا خانقاه ساخت و مردم بنشاند و اهل آن ولایت بر مذهب ابو حنیفه اند و ولایت آنجرود و مغول آنرا ستوریق خوانند بر پشته ایست کیخسرو

ساوه

از اقلیم چهارم است و شهرکی اسلامی طولش از جزایر خالدات فهع و عرض از خط استوا لهح در اول زمان بر آن زمین بحیرهٔ بوده است در شب ولادت حضرت رسول الله صلی الله علیه و سلم آب آن بحیره خشك نشده بزمین فرو رفت و آن از مبشرات بوده و بر آن زمین شهری ساختند بطالع جوزا در این عهد خرابی بحال باروی آن راه یافته بود و صاحب سعید خواجه ظهیر الدین علی بن ملك شرف الدین ساوجی طاب ثراهما آنرا عمارت کرد و آنرا فرش آجر انداخت دور آن بارو شش هزار و دویست ذرع خلقی است پسرش صاحب اعظم خواجه شمس الدین عز نصره دیه رودامانرا که پیوسته بشهراست باروی کشیده داخل شهر گردانید و آن قرب چهار هزار ذرع خلقی بود و هوای آن بکرمی مایلست اما درست و آبش از رودخانهٔ مزدقان و قنوات آنست و آنجا نیز هم چون آوه زمستان آب در چاه یخ بندد تا هنگام گرما باز دهد ارتفاعاتش پنبه و غله بسیار بود اما نانش سخت نیکو نبود و از میوهاش انجیر و سیب و به و انگور مرق و انار خرم آباد بغایت نیکوست مردم آنجا و اهل شهر شافعی مذهب پاك اعتقاد باشند و اهل ولایت بخلاف الوسجرد که سنی اند تمامت دیهها شیعی اثنی عشری اند حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقررست و دو تومان و نیم ضمان آن ولایتست و ولایتش چهار ناحیتست و صدوبیست و پنج پاره دیه است اول سیاه چهل وشش پاره دیه است و خرم آباد و سراشیون و طیرنرماهیده و ورذانه و انجیلاوند و طروجرد معظم قرای آن دوم آوه هفده پاره دیه است

از نوادر حالاتست که در یکی جو دروند و در یکی جوکارند و حاصل نیکو دارند غله و پنبه و انکور و میوه بسیار باشد و از میوهاش سیب بکار آید و امرودش کم از اصفهانی نبود و نانش نیکو باشد مردم آنجا مذهب بواطنه داشته اند و جمی‌را که مراغیان قدیم خوانند بمزدك نسبت کنند اما رودباریان خودرا مسلمان شمارند حقوق دیوانیش شش هزار دینـاراست

زنجان

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات لحم عرض از خط استوا لوك اردشیر بابکان ساخت و شهین خواند دور باروش ده هزار کام است و در فترت مغول خراب شد هوایش سردسیراست آبش از رودخانهٔ که بدان شهر منسوبست و از حدود سلطانیه بر میخیزد و در سفید رود می ریزد و ارتفاعات آنجا اکثر غله بود و در رودخانه پالیز و پنبه کارند و در آن شهر و ولایتش میوه نیست و از طارمین آورند مردم آنجا شافعی مذهبند و بر طنز و استهزا اقدام نمایند و در صور الاقالیم گوید که غفلت بر ایشان غالبست و زبانشان به پهلوی راست است و از مزار اکابر و اولیا در آن شهر بسیاراست مثل قبر شیخ اخی فرخ زنجانی و استاد عبد الغفار سکاك و عیسی کاشی و غیره حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست و دوازده هزار دینار ضمانی آنجاست ولایتش کما بیش صد پاره دیه است و هفت هزار دینـار متوجه است که جمله دو تومان باشد

دیه است و حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست و ده هزار دینار ضمان آن باشد شهر و ولایتش داخل بلوك ساوه است

طالقان و آلاموت

دو ولایتیست طولش از جزایر خالدات یه لر عرض از خط استوا لدی

رودبار

ولایتیست که شاه رود در میان آن می گذرد رودبار بدان می خوانند در شمالی قزوین بشش فرسخ افتاده در آنجا قریب پنجاه قلعهٔ حصین مستحکم است و معتبرین قلاع آلموت و میمون دز بود که دار الملك اسمعیلیان ایران زمین است و صد و هفتاد و یك سال مقر دولت ایشان بوده و آن قلعه از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات قه لر و عرضش از خط استوا لوی در سنه ست و اربعین و مایتین الداعی الی الحق حسن بن زید الباقری ساخت و در سنه ثلاث و ثمانین و اربعمایه حسن صباح بر آن مستولی شد و بدعوت بواطنه مشغول شد و آن قلعه‌را در اول آل اموت گفته اند یعنی اشیانهٔ عقاب که بچگانرا بر او پرورش کردی و بمرور الاموت شد و حروف ال اموت بعدد جمل چند چهار صد و هفتاد و هفت سال صعود حسن صباح است بر آن قلعه در سنه اربع و خمسین و ستمایه بفرمان هلاکو خان آن قلعه‌را خراب کردند و ولایت رودبار اگرچه اکثرش کرمسیراست اما سردسیرش چنان نزدیکست که در هر دو موضع آوازهم توانند شنید و این

اشکور و دیلمان و ولایت طوالش و خرکان و خسجان

ولایات بسیاراست ما بین عراق و جیلان در کوهستان سخت افتاده است هر ولایتی در حکم حاکمی علیحده باشد و آن حاکم خودرا حاکمی شمارد و مردم جنکی از آن ولایت بیرون آید اما چون از ولایت خود بیرون آیند سخت زبون باشند و چون کوهی اند از مذاهب فراغتی دارند و بقوم شیعه و بواطنه نزدیکتراند هوایش سرداست و آبش از عیون و اودیه که از آن جبال حاصل می شود از حاصلش غله بسیار بود و پنبه و میوه کمتر بود و کوسفند نیکو آید و شکار بسیار بود و علف خوارهاش نیز بسیار بود و سازکار باشد

آوه

از اقلیم چهارمست طولش از جزایر خالدات قمه و عرض از خط استوا لدم بانی آن معلوم نیست طالع بنایش سنبله دور باروش قرب هزار کامست هوایش معتدل آبش از رودخانهٔ کاوماها که ما بین بره می آید و در آن شهر زمستان آب در چاه یخ می بندد بچند کرت تا فرو می خورد و در تابستان بیرون می آید چون آن قدر آب که فرو خورده بود باز دهد بعد از آن آب ساده ما نند دیکر چاهها دهد غله و پنبه آنجا نیکو آید اما نانش نیکو نبود و از میوهاش انجیر نیکوست مردم آنجا شیعه اثنی عشریند و سفید چهره و در آن مذهب بغایت متعصب و اتفاق تمام دارند ولایتش چهل پاره

عالی ساخته بر محلهٔ جوسق و آن زمین‌را اکنون صاحب آباد خوانند و در سنه ٤١ جهت نزاعی که در میان سالار ابراهیم مرزبان دیلمی خال مجد الدوله بن فخر الدوله با اهل قزوین بود خرابی بحال بارو راه یافت امیر شریف ابو علی جعفر مرمت آن خرابیها کرد و در سنه اثنی و خمسین و خمسمایة وزیر صدر الدین محمد بن عبد الله مراغی تجدید عمارت بارو کرد و اکثر روی بارو بآجر بر آورد و شرفها از آجر ساخت و معمار در آن عمارت امام جمال الدین بابویه رافعی بود لشکر مغول آن بارو خراب کردند و باروش هزار و سیصد کامست بخلاف ادوار بروج

ابهر

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات قدل و عرض از خط استوا لوم کیخسرو بن سیاوش کیانی ساخته و در آنجا قلعهٔ کلین است داراب بن داراب کیانی ساخته و برادرش اسکندر رومی باتمام رسانید و در آن قلعه قلعهٔ دیگررا بها الدین حیدر از نسل اتابك نوشتکین شیرگیر سلجوقی ساخت و بحیدریه موسوم کرد و باروی آن پنج هزار و پانصد کام و هوایش سرداست و آبش از رودخانهٔ که بدان شهر منسوبست و از حدود سلطانیه برمی خیزد و در ولایت قزوین می ریزد اما نانش نیکو نبود اگرچه غلهٔ آن بسیاراست میوهٔ آن نیز بسیاراست و پنبه کم آید و از میوهاش امرود سجستانی و آلوی بو علی و کیلاس نیکوست و مردم آنجا سفید چهره و شافعی مذهبند اما تملق بسیار بر طبیعت ایشان غالب بود بر ظاهر آن شهر مزار شیخ ابو بکر طاهر بن طیار ابهریست ولایتش بیست پاره دیه است حقوق دیوانیش با ولایات یکتومان و چهار هزار دیناراست

فرسنکی آنجا چشمهٔ ایست آنرا انکول خوانند در کرمای نابستان یخ بندد و در زمستان کمتر بندد و مردم آنجا شافعی مذهبند و اندکی شیعی و حنفی مذهبند و با وجود قرب و جوار هرکز ماسور ملاحده نشدند و در علف شتر صحرای او بهتر از دیکر ولایات باشد و شتر قزوینی بقیمت تر از دیکران باشد و در آنجا مشهد امام زاده حسین پسر امام علی موسی الرضاست علیهما السلام و قبر یکی از صحابه و مزار اولیای کبار بسیار است مثل خواجه احمد غزالی و رضی الدین طالقانی و ابو بکر شادانی و ابراهیم هروی و خیر النساج سامری و ابن هامه محدث و علك و فلك قزوینی و نور الدین و جمال الدین جیلی و امام رافعی و غیرهم حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست بمبلغ پنج تومان و نیم و ولایتش کما بیش سیصد پاره دیه است و مزرعه بهشت ناحیه و در آن دیههای معتبر چون فارسین و جنارج و فرفسین و شال و پیکرآباد و سیاه دهان و سومیفان و شهر سیاهك و شرف آباد و فراك و زنازین و ما محین و امثال آن آنرا نیز پنج تومان و نیم حقوق دیوانیست و صاحب جلیل اسمعیل بن عباد رازی وزیر فخر الدوله در سنه ثلاث و سبعین و ثلاثمایه جهت آنکه خرابی بحال قزوین راه یافته بود و او در کتب احادیث دیده بود که انه یکون فی اخر الزمان مدینة یقال لها قزوین هی من ابواب الجنة من عمل فی عمارة سورها لو بقدر کف من الطین غفر الله ذنوبه کبیرها وهاغرها تجدید عمارت بارو کرد و جهت آنکه هم در کتب احادیث خوانده بود بروایت عمر عبد العزیز که ستفتح علی امتی مدینتان احدیهما من ارض الدیلم یقال لها قزوین والاخر من ارض الروم یقال لها الاسکندریة من رابط احدهما یوماً وقال یوماً ولیلةً وجبت له الجنة وقال عمر ابن العزیز لا یمتنی حتی تجعل لی فی احدیهما داراً و منزلاً در آنجا جهت خود عمارت

سخن‌را یاد میکنیم در کتاب تبیان آمده که شاپور ابن اردشیر بابکان ساخته و شاد شاپور نام نهاده و همانا آن شهری بوده که در میان رود خانهای خررود و ابهر رود می ساخته اند و آنجا اتلال بارو بدید است و مردم آنجا در دیه سرجه که باردشیر بابکان نسبت دارد مسکونند و مشهوراست و در کتاب تدوین مسطوراست که حصار شهرستان قزوین که اکنون محلتی است در میان شهر شاپور ذو الاکتاف ساسانی ساخته است تاریخ عمارت آن ماه ایار سنه ثلاث و سبعین و اربع مایه اسکندری است طالع عمارتش برج جوزا اتلال آن بارو هنوز بر جاست در زمان خلافت عثمان برادر مادریش ولید بن عتبه الاموی‌را بایالت آنجا فرستاد او حصاررا بمردم مسکون گردانید شهری شد و در زمانهای الهادی بالله موسی بن مهدی عباسی در آن حوالی شهرستانی دیگر ساخت و مدینة موسی خواندند و غلامش مبارك ترك شهرستان دیگر ساخت و مبارك آباد خواندند چون خلافت بهارون الرشید رسید اهالی مداین مذکوره از تغلب دیلمه و پریشانی خود بدو شکایت کردند و او باروی که محیط مداین ثلاثه و دیگر محلات بود بنیاد کرد جهت وفات او باتمام نرسید و در عهد معز خلیفه موسی بن بوقا در سنه اربع و خمسین و مایتی هجری عمارت آن بارو باتمام رسانید و بمردم مسکون گردانید و شهری بزرك شد هوایش معتدل است آبش از قنوات و در آن باغستان بسیاراست و در هر سال بیك نوبت بسیل سقی کنند انگور و بادام و فستق بسیار حاصل آید و بعد از سقی سیل خربوزه و هندوانه بکارند بی آنکه اورا آب دیگر دهند و برنیکو دهد و اکثر اوقات آنجا ارزانی غله و انگور باشد نانش نیکوست و از میوهاش انگور و آلوی بزمج نیکوست و شکارگاهای خوب و علفزارهای نیکو دارد و درسه

دور آن قلعه دو هزار گام و هوای آن بسردی مایل و آبش از چاه و قنوات و نیك هاضم و چاه آنجا دوسه گزاست ولایتش کرمسیر و سردسیر در حوالیش یکروزه راهست و هرچه مردم را بکار آید در آن ولایت موجوداست مرغزارهای بغایت خوب و شکارگاههای نیکو مردم آنجا از هر ولایت آمده اند و زبانشان پارسی ممزوج است و از همه ملل و مذاهب در آنجا هست و اکنون چندان عمارت عالی که در آن شهراست بعد از تبریز در هیچ شهر دیگر نباشد حقوق دیوانی بتمغا مقرراست و در این سالها اگر اردوها آنجا بودی سی تومان حاصل داشت و از سلطانیه تا دیگر بلاد عراق عجم مسافت بر این موجب است ابهر نه فرسخ طارم ده فرسخ اصفهان صد و شش فرسخ اسدآباد صد و سی و هفت فرسخ ری پنجاه فرسخ زنجان پنج فرسخ ساوه چهل و دو فرسخ کاشان هفتاد و دو فرسخ سجاس پنج فرسخ قزوین نوزده فرسخ قم پنجاه و چهار فرسخ شیراز صد و هفتاد و شش فرسخ

قزوین

از اقلیم چهارم است طول از جزایر خالدات فه ع و عرض از خط استوا لوع از حساب ثغوراست جهت آنکه ایشان پیوسته با دیالمه و ملاحده در محاربه بودند احادیث بسیار در فضیلت آن بقعه وارد و مشهوراست در تدوین رافعی مسطوراست منها عن جابر عبد الله انصاری قال قال رسول الله اعزوا قزوین فانه علی ابواب الجنة بدین سبب آنرا باب الجنة خوانند و احوال آن گرچه در کتاب گزیده مشروحاً ذکر شده اینجا نیز مجملاً ربط

ورامین

در ما قبل دیهی بوده و اکنون قصبه شده و در محصول پنبه و میوه مانند ری است و مردم آنجا شیعه اثنا عشری اند و تکبر دارند طولش از جزایر خالدات لوهر و عرض از خط استوا له ملهٔ در آب و هوا خوشتر از ری

تومان سلطانیه

اگرچه در اول این تومان بقزوین منسوب بود اما چون در این چند سال شهر سلطانیه‌را انشا فرمودند و دار الملك ایران ساختند آنرا مقدم داشتن اولی بود و در این زمان نه پاره شهر است

سلطانیه

از اقلیم چهارم است شهری اسلامی طول از جزایر خالدات قد و عرض از خط استوا لوکط ارغون خان بن ابقا خان بن هولاکو خان بنیاد کرد و پسرش اولجایتو سلطـان محمد خدا بنده تغمده الله بغفرانه باتمام رسانید و بنام خود منسوب کرد طالع عمارتش برج اسد دور باروش که ارغون خان بنیاد کرده بود دوازده هزار کام است و آنکه الجایتو سلطان می ساخت و سبب وفات او تمام نا کرده مانده بود سی هزار کام و در آن قلعه ایست از سنك تراشیده که خوابگاه اولجایتو بوده و دیگر عمارات در آنجاست

سلطان جهت آنکه مشعل بر داشته در جلو روان شد چون ملك بوثاق رسید از اسب فرود آمد مهتر التماس خلعت نمود اشارت بوزیر کرد که پانصد دینار بهای خلعت بنویسند نویسنده پانزده تومان نوشته بملك داد و او بعد از مطالعه مهر کرده بدست مهتر داد یکی از ندمارا بر این حال اطلاع افتاده کفت ملك پانصد دینار فرمود و وزیر پانزده تومان نوشت ملك کفت خاموش که اکر پانصد تومان می نوشت مهر کرده می دادم و دیکر از قرای آن ولایت ولاجرم است باغات خوب دارد و مردم آنجا بکدخدایی هم سر نمی آوردند و هریك علیحده باغات و خانها ساخته هریك مال خودرا جداکانه بدیوان می دادند و دیکر کوشکك است و در آنجا غله و شلتوك بسیار آید و آبش از رودخانهٔ کرج و مردم آنجا از پشه بزحمتند و در عهد غازان خان ملك فخر الدین ثانی در او اندك عمارتی کرد و جمعی‌را ساکن کردانید و در ری از اولیا بسیار مدفونند چون ابراهیم خواص و کسایی سابع قراة السبعه و امام زاده عبد العظیم و سید عبد الله ابیض و شیخ جمال الدین ابو الفتوح جوانمرد و قصاب و محمد بن حسن الفقیه و هشام و حقوق دیوانی آن و لایت با آنچه داخل آن تومانست پانزده تومان و یکهزار و پانصد دینار

طهران

قصبهٔ معتبراست و هوایش خوشتر از ری است و در حاصل مانند ری در ما قبل دیهی بوده و مردم آنجا کبری عظیم دارند

اعتقـاد بوده اند و غیر از خود کسی دیگررا قبول نداشته اند تا در زمان فترت مغول مخاصمه ورزیده بشومی جهل و نادانی همه‌را قتل عام کردند و بکلیه خراب شد و قرای معظم آنجا قورخ اغاج است و سیصد کتخدا در آن قری بوده اند و آب آن از سیاه آب مکجه می آید و چند کاریز داشته و غله و پنبه و دیگر حبوبات نیك می آید و دایم از ستم شر مردم علیاباد بزحمت بودند و مردم آنجـا شیعه اثنا عشری اند و از قرای آنجا دیگر دیه قرا اغاج است که مردم آنجا کریم النفس و صاحب دیوان و حکم بوده اند مثل فخر الدین و ملك قطب الدین و او رباطی از سنك ساخته که بنای آن هرگز خراب نخواهد شد و آب آنرا دو فرسنك راه از میـان کوه بریده از سنك در جانب غربی و بمیان رباطی آورده و ملك قطب الدین بروخانهٔ شور آب پلی بسته هفتده چشمه که هیچ رونده بدان خوبی پل نشان نمی دهد و ملك فخر الدین‌را غلام چرکسی بوده که بجای فرزند اورا محافظت می نمود عبد الکریم نام از ملك التماس کرد که کاروانسرایی بسازد و بعد از رخصت رباطی در دو فرسخی رباط ملك تاج الدین ساخت در کنار سیاه آب و الحال برباط کریم مشهورست و دریك فرسنکی آن رباط خاتون ملك فخر الدین زبیده خاتون برودخانهٔ کرج پلی بیك چشمه ساخت که هیچ مسافر بخوبی آن نشان نمی دهد و به پل خاتون مشهوراست و اکنون از فرزندان ایشان ملك شهریار و برادران و فرزندان آن قریه‌را بحال زراعت دارند و مردم شیعه اثنا عشریند و مزار یکی از فرزندان ایشان شیخ جمال الدین مطهر که یکی از مجتهدان شیعه اند در آن دیه است و مهمان دوست بوده اند و در روایات معتبر استماع افتاده که ملك شهریار شبی از مجلس سلطـان ابو سعید بن اولجایتو بجانب خانه روان شد مشعلدار

کفتم تو نیز کفت چوری دست برکشد
بو یحیی ضعیف چه سنجد بپای ری

و در مضحکات آمده که اصفهانی و رازی‌را در باب خوشی شهر باهم مناظره شد هر یك هنر شهر خود عرض می کرد اصفهانی کفت خاك اصفهان مرده‌را تا سی و چهل سال ازهم نریزاند رازی کفت خاك ری مردهٔ سی چهل ساله‌را بر در دکان در داد و ستد دارد و نمی راند و بدین مضحکه اصفهانی‌را ملزم کردانید شهر ری‌را شیث پیغمبر ساخت هوشنك پیشدادی در عمارت افزود و شهری بزرك شد بعد از خرابی منوچهر بن فریدون تجدید عمارتش کرد باز خرابی یافت المهدی بالله محمد بن ابو دوانیق العباسی احیای عمارات آن کرد و عظیم شد دور باروش دوازده هزار کام است طالع عمارتش برج عقرب اهل شهررا بر سرسنکی مخاصمت افتاد زیادت ازصد هزار آدمی بقتل آمدند و خرابی تمام بحال شهر راه یافت و در فترت مغول بکلی خراب شد و در عهد غازان خان ملك فخر الدین ربی بحکم یرلیغ در او اندکی عمارت افزود و جمعی‌را ساکن کردانید قلعهٔ طبرك بر جانب شمال در پای کوه افتاده است و ولایت قصران در پس آن کوه افتاده است و دیکر نواحی چون مرجبی و نهار در صحراست و وزرن و فیروز بهرام که فیروز ساسانی ساخت و اکنون باسم فیروزان می خوانند این ولایت بچهار قسم است ناحیهٔ اول بهنام و در او شصت پاره دیه است ورامین و خاوه از معظم قرای آنجاست دوم ناحیهٔ سبور قرخ و در او نود پاره دیه است قوهه و شندور و ایوانکیف از معظم قرای آنجاست سیوم ناحیهٔ فشابویه است و در او سی پاره دیه است کوشك و

تومان ری

این تومان‌را شهری بخلاف ری نبوده است و اکنون ری خرابست و ورامین شهر آنجاست و مواضع دیگرش متعاقب می آید هریك قصبهٔ دیگر شده و حقوق دیوانی آنجا هفتصد تومان بوده است و ملك ری بعظیمی بوده که حکومتش در اول عمر سعد ملعونرا شد که باعث قتل سرور شهدا امام الخافقین امیر المومنین حسین علیه السلام شد و آن حکایت مشهوراست غله و پنبه آنجا سخت نیکو آید و بسیار بود و اکثر اوقات آنجا فراخی و ارزانی باشد و قحط از روی ندرت اتفاق افتد و از آن ولایت غله و دیگر ازراق به بسیار ولایات برند و از میوهاش انار و امرود و عباسی و شفتالو و انکور نیکوست اما خوردن میوها از تب خالی نبود اهل شهر و اکثر ولایات شیعه اثنا عشریند الا دیه قوهه و چند موضع دیگر که حنفی مذهبند

ری

از اقلیم چهارم است و ام البلاد ایران و بجهت قدمت انرا شیخ البلاد خوانند طولش از جزایر خالدات لوك و عرض از خط استوا لدل شهری کرمسیر است و شمالش بسته و هوایش متعفن و آبش ناگوارنده و در او وبا بسیار بود و در این معنی گفته اند

[شعر] دیدم سحرگهی ملك الموت‌را بخواب
بی کفش می گریخت ز دست وبای ری

و ورزند و اسکران و کندان معظم قرای آن و این دیهارا که معظم قرای میخوانند از آنها نیست که در دکر ولایات شهر خوانند زیرا که در هریك از آن دیهها کابیش هزار در خانه باشد و بازار و مساجد و مدارس و خانقاه هست و حمامات دارد و حقوق دیوانی آن ولایت اصفهان پنجاه تومانست و از اکابر شیخ علی سهل اصفهانیرا تربت آنجاست و از اصفهان تا دیکر ولایات عجم مسافات بر اینموجبست اردستان سی و چهار فرسنك ایذج لر بزرك چهل و پنج فرسنك بروجرد لر کوچك شصت و شش فرسنك جربادقان سی و یك فرسنك و نیم و لنجان سی و پنج فرسنك ری هشتاد و شش فرسنك شهر فیروزان شش فرسنك ساوه شصت فرسنك سلطانیه صد و شش فرسنك قزوین نوازده فرسنك قزوین پنجاه و دو فرسنك قومس فارس چهار ده فرسنك کاشان سی و دو فرسنك کرج چهل و پنج فرسنك لردکان لر بزرك سی و پنج فرسنك نطنز بیست فرسنك ناین بیست و پنج فرسنك نهاوند هفتاد و چهار فرسنك همدان شصت و دو فرسنك

فیروزان

شهریست بدو قسم بر کنار زنده رود و بالای اصفهان از اقلیم سیم است طولش از جزایر خالدات فریج و عرضش از خط استوا لکد اکنون داخل اصفهان است کیومرث ساخت در آب و هوا و غله و میوه و پنبه و غیر آن و خوی و طبع و مذهب اهل آنجا مانند اصفهان است حقوق دیوانی آنجا سیزده تومان و چهار هزار و پانصد دیناراست

هفتاد و پنج پاره دیه دارد طهران و ماربانان و جادوان و شهرستان که آنرا شهر نو اصفهان کویند اسکندر رومی ساخته و فیروز ساسانی تجدید عمارتش کرد معظم قرای آن است دویم ناحیهٔ ماربین پنجاه و هشت پاره دیه است جوزان و قرطمان و رنان و اندان معظم قرای آن و حقیقت این ناحیه همچون باغیست از پیوستکی باغات و باغستان و دیهها باهم متصل و در این معنی کفته اند

[بیت] ماربینی که نسخهٔ ارم است
آفتاب اندر او درم درمست

و در این ناحیه قلعهٔ بوده است که طهمورث دیوبند ساخته است آنرا آتشکاه کفته اند و در او بهمن اسفندیار آتشخانه ساخته بود سیوم ناحیهٔ کوراج سی و شش پاره دیه است دشته و اشکاوند و فرادان از معظم قرای این ناحیه است و نیز همچو باغیست از پیوستکی اشجار چهارم ناحیهٔ قهاب چهل پاره دیه است وهفشوبه و رازان و رجا و رسان معظمترین قرای این ناحیه است آب کاریز می خورند بدان سبب قهاب میخوانند پنجم ناحیهٔ برخوار است و سی و دو پاره دیه است دیه جر معظم قرای آن و این ناحیه‌را نیز آب از کاریز است و دیکر نواحی‌را آب از زنده رود و بدین ناحیه بدیه جر بهمن بن اسفندیار آتش خانهٔ ساخته بود ششم ناحیهٔ لنجان و آن بیست پاره دیه است و کوهان و کاخ و دریجان و کلشاد معظم قرای آن هفتم ناحیهٔ براوان هشتاد پاره دیه است اشکیشان و هرسیان و ترسن و سمنارت و خواران و قساران و دادنان معظم قرای آن هشتم ناحیهٔ رودشتی شصت پاره دیه آنست فارفان قصبهٔ آن و قورطان

[رباعی] اصفهان شهرکیست پر نعمت
جز جوانی در و نمی باید
همه چیزش نیکو الا آنك
اصفهانی در و نمی باید

و کمال اسمعیل اصفهانی گفت

[شعر] تا در دشت هست و جو باره نیست
از کشتن و کشش چاره نست
ای خداوند سبع و سیاره
لشکری فرست خونخواره
تا در دشت‌را چو دشت کند
جوی خون آورد ز جوباره
عدد هر دو شان بیفزاید
هر یکی‌را کند دو صد پاره

از حضرت رسول صلعم مرویست که دجال از اصفهان بیرون آید یخرج الدجال من یهودیة الاصفهان حتی یاتی الکوفة فیلحقه قوم من مدینة وقوم من الطور وقوم ذی یمن وقوم من قزوین سئل یا رسول الله ما قزوین قال قوم یکونون باخرة یخرجون من الدنیا هذاً فیها یرد الله بهم قوماً من الکفر الی الایمان حقوق دیوانی اصفهان بتمغا مقرراست از سنه خمس و ثلاثین خانی سی و پنج تومان حاصل داشت و ولایتش هشت ناحیه است و چهارصد پاره دیه بیرون از مزارع که داخل دیهها باشد اول ناحیهٔ جی از نواحی شهر باشد

طالع عمارتش برج قوس هوای آن معتدل است در زمستان و تابستان سرما و گرما چنان نبود که کسی‌را از کار باز دارد زلزله و بارندگی و صاعقه که موجب خرابی باشد در او کمتر اتفاق افتد خاکش مرده‌را دیر ریزاند و هرچه بدان سازند از انبار غله و غیر آن نیکو نگاهدارد و تا چند سال تباه نکند و در او بیماری مزمن و وبا کمتر بود و آب زنده‌رود در جانب قبله بر ظاهر شهر می گذرد و از آن نهرها در شهر جاری باشد و آب چاهش در پنج شش گزی بود و خوشی بآب رود نزدیك و هر تخم که از جای دیگر آرند و زرع کنند اگر بهتر از مقام اول ریع ندهد کمتر ندهد الا انار که در آنجا نیکو نیاید و آن نیز از نیکوئی آب و هواست که نار در هوای متعفن نیك آید و تسعیر غله و دیگر ارزاق پیوسته در حدود وسط باشد اما نرخ میوه در غایت ارزانی باشد و غله و صیفی نیکو آید و میوهای آن بغایت خوب و نازك بتخصیص سیب و به و امرود و ملیجی و عثمانی و زرد آلو سرمش و برجی و طرغش و خربزه‌اش تمام شیرین است و میوهای آنجا تا هند و روم و چین می برند و علف زارهای خوب دارد و مدارس و خوانق و ابواب خیر بسیار است از جملهٔ مدارس مدرسهٔ که خوابگاه سلطان محمد سلجوقی است بمحلهٔ جلپاره سنگی بوزن ده هزار من که مهتر بتان هند بود از سلطان آنرا برابر مروارید عشری باز میخریدند نفروخت بیاورد و ناموس دین‌را در استانهٔ آن مدرسه بروی در افکند مردمان آنجا سفید چهره و مردانه باشد و اکثر شافعی مذهبند اما بیشتر اوقات باهم نزاع و محاربه کنند و رسم دو هوائی هرگز از آنجا بر نیفتد و همه خوشیهای آن شهر در هنگام اظهار دو هوائی با ناخوش آن فتنه مقابل نمی تواند کرد و بدین سبب گفته اند

همدان جای شهان از قبل آب و هواست
در جهان خوشتر از آن بقعهٔ خرم نبود
قم بنسبت کم از یناست و لیکن او نیز
نیك نیك ارچه نباشد بد بد هم نبود
معدن مردمی و کان سخا شیخ بلاد
ری بود ری که چوری در همه عالم نبود

حقوق دیوانی ولایات عراق در سنه خمس و ثلاثین خانی بجامع الحساب در آمده نسخهٔ دیدم بخط پدر جدم امین الدین نصیر مستوفی که در عهد سلاجقه مستوفی دیوان عراق و عراق عجم بوده دو هزار پانصد شصت و هشت تومان و کسری این زمان حاصل بوده است و اکنون جهت تخریب بلاد باینقدر آمده تومانین

اصفهان

در او سه شهراست اصفهان و فیروزان و فارفا آن بعضی از اقلیم چهارم شمارند اما بحسب طول و عرض حکما از اقلیم سیوم گرفته اند طولش از جزایر خالدات قوم و عرض از خط استوا لب که در اصل چهار دیه بوده است کران و کوشك و جوباره و در دشت با چند مزرعه بعضی گویند طهمورث پیشدادی و بعضی جمشید و ذو القرنین ساخته بودند چون کیقباد اول کیانیان آنرا دار الملك ساخت کثرت مردم آنجا حاصل شد بر بیرون دیهها عمارت میکردند بتدریج با هم پیوست شهری بزرك شد رکن الدوله حسن بن بویه اورا بارو کشید دور باروش بیست و یك هزار قدم است

واسط

شهر اسلامی است از اقلیم سیم است طولش از جزایر خالدات قال عرض از خط استوا لبك حجاج بن یوسف ثقفی ساخت در سنه ثلاث و ثمانین بر طرف دجله افتاده است بر غربی و نخلستان بسیار دارد بدین سبب هوایش بعفونت مایل باشد حقوق دیوانی آنجا بتمغا مقرراست

در ذکر بلاد عجم

و آن نه تومان است و در او چهل پاره شهر و اکثر بلادش هوای معتدل دارد و بعضی بگرمی و چندی بسردی مایل است حدودش تا ولایت اذربایجان و کردستان و خراسان و فارس و مغاره و قومس و جیلانات پیوسته است طولش از سفید رود تا یزد صد و شصت فرسنك و عرض از جیلانات تا خوزستان صد فرسنك و در ما قبل از بلاد عراق چهار شهر معتبر بوده است و در این معنی گفته اند

[شعر] چهار شهرست عراق از ره تخمین کویند
طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود
اصفهان کاهل جهان جمله مقرند بدان
در اقالیم جهان شهر معظم نبود

نعمانیه

قصبه ایست میان بغداد و واسط بر طرف دجله افتاده است و نخلستان بسیار دارد

هیل

ولایتی است با چند پاره دیه از توابع آن و غله خیز عظیم است و نخلستان و باغستان بسیار دارد

هیت

شهریست و در او قلعهٔ محکم بر کنار غربی فرات سی پاره دیه و توابع بسیار دارد و میوهای فراوان می باشد و از قریهٔ حیه که نقیع است تا هیت قرب پانزده فرسنك و باغستانست در هر دو کنار آب فرات باغاتست و نخلستان بسیار دارد و میوها میباشد و در قریهٔ حیه که از توابع آنست هوا بغایت معتدل است چنانکه درخت جوز و خرما و بادام و نارنج در همه باغی باشد و از همه میوهای سردسیری و گرمسیری حاصل می شود اما در هیت از بوی کند چشمهٔ قیر نتوان بود

نهر عیسی

عیسی ابن موسی بن علی بن عبد الله عباسی که عم زاده جعفر ابو دوانیق خلیفه بود از فرات ببرید و بر آن دیهها و مزرعها ساخت و آن هفتاد پاره دیه است وسیع و مرتفع تمامت ولایت مستنصری و شرب بنی که محاذی بغداد است از توابع نهر عیسی است حقوق دیوانیش با نهر عیسی و توابع هشتاد و هفت تومان و شش هزار و پانصد و پنج دنیار و کسری بوده است

نهروان

شهری بزرك بوده و از مداین سبعهٔ عراقست از اقلیم سیم بر کنار آب سامره افتاده است و آن آب‌را آب نهروان می کویند و آن شهر اکنون بکلی خرابست و آن زمین بر حساب از حلوان و توابع شهر بعقوبا باشد

نهر ملك

بعضی کویند که سلیمان بن داود علیه السلام حفر کرد و بعضی کویند منوچهر پیشدادی و برخی کویند اسکندر رومی و اصح آنکه شاپور بن اشك بن دارا که اورا شاپور بزرك خوانند از فرات اخراج کرد و بر آن دیهها ساخت زیاده از سی صد دیه و مزرعه باشد و مرتفع تمام حقوق دیوانی آنجا پنج تومان بوده است

و بدان آلت بغداد بسازد بوزیر خود سلیمان بن خالد مشورت کرد وزیر خلیفه‌را مانع شد و گفت بروزگارها گویند که پادشاهی خواست شهری بسازد تا شهری‌را خراب نکرد شهر خودرا نتوانست ساخت خلیفه قبول نکرد و گفت ترا هنوز دل بکبران می کشد و نمی خواهی که اثار ایشان نا چیز شود و چون در خرابی شروع نمود دید که آلاتی که از آنجا حاصل می شود بخرج مخرب و اجرات نقل آن وفا نمی کند خواست که ترك کند وزیرش نگذاشت و گفت الشروع ملزم چون در خرابی شروع کردی بالتمام خراب باید کرد اکرنه مردم گویند که پادشاهی شهری بساخت و دیگری خراب نتوانست کرد اما طاق ایوان که در شب ولادت حضرت رسول صلعم بمعجزهٔ او شکسته شد بگذار که آن اثری عظیم و شاهدی عدل است بر نبوت عم زاده‌ات حضرت مقدس نبوی صلی الله علیه و سلم و تا آن طاق بر پا بود از آن معجزه نشانه باشد و از دیدها پنهان نشود و نیز آنکه همکنان‌را معلوم شود که آنکسی که او آن خانه کرد چون در آنجا بپای ایستادی سرش بسقف رسیدی بیرون آمد و خاندان چنین کسی‌را که این عمارات کرد بر اندازد کارش خدائی بود نه هوائی اکنون شهر مداین خرابست بر طرف غربی قصبهٔ مانده است و بر جانب شرقی بغیر از مزار سلمان فارسی که محاذی ایوان کسری است هیچ عمارتی دیکرنیست و در آن زمین آب چاه مانند بغداد تلخ و شوراست از کرامات سلمان فارسی کویند چون اورا وفات رسید غسلش می دادند دلو در چاه افتاد و دیکری حاضر نبود آب بر سرچاه آمد و شیرین شد تا غسلش دادند و باز آب بجای خود رفت اما همچنان شیرین شد و در آن حدود جز آن چاه آب شیرین نمی دهد ، معابدیه از کبار اولیا ، سیدی احمد کبیر و سید ابو الوفا در آن زمین آسوده اند

مداین

از اقلیم سیم است طولش از جزایر خالدات قب ع و عرض از خط استوا لح م طهمورث دیو بند پیشدادی ساخت و کردآباد خواند و جمشید باتمام رسانید و طیفون کفت معظمترین سبعهٔ عراق بوده است بدین سبب آنرا مداین خواندند و شش شهر دیکر قادسیه و رومیه و حیره و بابل و نهروان و حلوان بوده است و هر هفت شهر اکنون خرابست و جمشید پیشدادی در مداین نزد حله از سنك و اجر قنطرهٔ ساخته بود و اسکندر رومی کفته که اثر عظیم است ملوك فرسرا و آنرا خراب کرد اردشیر بابکان تجدید عمارتش کرد و دار الملك ساخته خواست که پلرا همچنان سازد دستش نداد و از زنجیر جسری بست و بعد از آن اکثر اکاسره دار الملك ساختند شاپور ذو الاکتاف در آن شهر عمارت کرده نوشیروان عادل در آن ایوان کسری ساخت و آن سرائی از کچ و اجر و از آن عالیتر عمارت اجری کس نکرده بود صحن آن سرا یکصد و پنجاه کز بوده و در آنجا صفهٔ بزرك دهانش صد و چهل و دو کز و در عرض شصد و پنج کز خیاطی و در علو نیز شصت و پنج کز و در اطراف آن سراچها و عمارتهای فراوان که در خور آن باشد در نیکوکاری و استحکامش و کفته اند

[بیت] جزای حسن عمل بین که روزکار هنوز
خراب می نکند بارکاه کسری‌را

ابو دوانیق خلیفه بوقت آنکه بغداد می ساخت خواست تا آنرا خراب کند

قلعهٔ بزرك بوده است از سنك لاشه وكچ دورش دوهزار كام باشد و در غربی آن قلعه جهت خسرو پرویز تاجگاهی ساخته بودند و رباطی سخت عالی جهت آینده و رونده و از آن رباط اندکی معموراست و آب حلوان از آنجا می گذرد و هوائی عظیم بد دارد و بهنگام گرما اکثر اوقات باد سموم می وزد و جوبی که می گویند شیر در آن می رفتت وجهت تا جگاه ساخته اند بر بلندیست تا آب روان بر تاجگاه باشد و یمکن که خیك شیر در آن جوی افکنده باشند تا بتاجگاه و قلعه برد آنچه فم جوست زهر کیاهست و چراکاه کله نیست

قوران

شهری وسط است و قرب صد پاره دیه در توابع و نه تومان و چهار هزار دینار است

محول

شهرجه ایست بدو فرسنکی بجانب غربی نهر عیسی افتاده و باغستان آن بباغستان بغداد پیوسته بود و در آن خلفا عمارات خوب ساخته اند و بر سر او کوشکی جهت معتصم خلیفه ساخته بودند جهت آنکه در میان باغستان پشه بسیار می باشد پشه‌را بافسون بسته اند چنانکه در آن یك عمارت نمی شد حقوق دیوانیش داخل عمل نهر عیسی است

شهربان

دختری ساخته که او دختر کلبان بوده از تخم کسری و اعمال طابث و مهرود از توابع آن عمل است و آن عمل هشتاد پاره دیه است حقوق دیوانی آن هشتاد تومان چهار هزار دینار بر دفتر مثبت است

عانة

از اقلیم چهارم طولش از جزایر خالدات عول و عرض از خط استوا لدح شهر وسط است نخلستان بسیار دارد و هوا و محصول مقابل دجیل

عسکریه

شاپور ذو الاکتاف ساخت شهری وسط بوده و اکنون خرابست

قادسیه

شهری وسط بوده و از مداین سبعه عراق اکنون خرابست

قصر شیرین

از اقلیم سیم است خسرو پرویز ساخت جهت همخوابه‌اش شیرین و آن

علی ابن موسی الرضا علیهما السلام و از آن پسرش امام حسن العسکری علیه السلام و متوکل خلیفه عباسی در سامره عمارات افزود و بتخصیص کوشکی عالی کرد چنانکه در ایران از آن عمارتی عظیم‌تر نبود بنام خود جعفریه خواندی اما بشومی آنکه قبر حضرت امام حسین علیه السلام‌را خراب کرد و مردم‌را از زیارت و مجاور شدن در آنجا منع کرده بود آن کوشك بشکافتند چنانچه اثرش بکلی ناچیز شد و اکنون از سامره اندکی معموراست

صدرین

ولایتی است غله و خرما و حبوبات بسیار خوب از آنجا حاصل شود و آب از فرات میخورد و حقوق دیوانیش سه تومانست

طریق خراسان

ولایتی معتبراست و شهرش قصبهٔ بعقوبا و آن دختری از تخم کسری قوبا نام ساخت و بیعت قوبا خواند و بمرور دهور بعقوبا شد بر کنار آب نهروانست و جوئی از نهروان در میان شهر می گذرد و تمامت دیههای آن عمل بدان نهر زراعت می کنند باغستان و نخلستان بسیار دارد و نارنج و ترنج بی شمار باشد چنانکه سیصد و چهارصد نارنج بیك درم میدهند هوای آن مانند بغداد است اما بسبب بسیاری نخل بعفونت مایل است

زنکیاباد

ولایتیست در غربی خانقین حقوق دیوانیش یك هزار و پانصد دینار است

سامره

از اقلیم چهارم است در شرقی دجله افتاده است و باغات و عمارات قرای آن بر جانب غربی است طولش از جزایر خالدات عط بج و عرض از خط استوا لدح شاپور ذو الاکتاف ساخته بود و چون هوای آن خوشتر از بغداد و بلاد عرب بود اورا سر من رای خوانده اند یعنی از دیدنش مسرت و خوشحالی افزاید بعد از خرابیش المعتصم بالله بن هرون الرشید تجدید عمارتش کرد و دار الملك ساخت بمرتبهٔ رسید که هفت فرسنك طول عماراتش و عرض یك فرسنك بود و فرمود تا بتوبرهٔ اسبان خاك آوردند و تلی ساخت و آنرا تل المخالی خواند و بر آن تل کوشکی ساخت بلند و در سامره مسجد جامع عالی بنا کرد و وکاسهٔ سنکی دورش بیست وسه کز و علو هفت کز و حجم نیم کز یکپاره در میان آن مسجد نهاد و آنرا کاسهٔ فرعون خواندندی و در آن حدود زیاده از سی فرسنك چنان سنك نیست و در آن مسجد مناری ساخت بلندی یکصد و هفتاد کز چنانکه ممرش از بیرون بود و بدین صورت مناره در هیچ دیار پیش از او کس نساخته بود و در پیش مسجد قبر امام معصوم علی التقی نوادهٔ امام

دارد و جائی نیك مرتفع است نار دراجی آنجا بهتر از دیکر ولایات بغداد است حقوق دیوانیش سه تومان و پنج هزار دیناراست

دقوق

از اقلیم چهارم است و شهری وسط بآب و هوا خوشتر از دیکر ولایات بغداد است و در حوالی آن چاههای نفط است حقوق دیوانیش هفت تومان و سیصد دیناراست

دیر عاقول

شهرکی است در میان واسط و بغداد هوائی متعفن دارد بسبب نخلستان

رومیه

از اقلیم سیم است و از مداین سبعه عراق بود نوشیروان عادل ساخته بود بنزدیك مداین بر شکل انطاکیه اکنون خرابست

زاذان و بین النهرین

دو ولایتند بر آب نهروان محصولات نیکو دارد و حقوق دیوانیش یکهزار و پانصد دنیاراست

جهت بهرام کور ساخت و طلالش بر جاست و عمارتی بس عالی بوده شاعری در آن گفته

تبین رب الخورنق اذ شر ف یوما وللهدا تکفیر
سره ما رای وکثرة ما یملـ ـک معرضا والسدیر
فارعوی قلبه وقال فما غبـ ـطة حی الی الممات یصیر
ثم صاروا کانهم ورق جف فالوت به الصبا والدبور
ثم بعد الفلاح والملك والا مة وارتهم هناك القبور

خالص

ولایتی است خراب اما حالی بر جای آب نهروان مرتفع تمامست و سی پاره دیه بوده حقوق دیوانیش هفت تومان سه هزار دینار است

خانقین

قصبه بوده است و اکنون بقدر دیهی مانده است آب حلوان آنجا می گذرد و بیست موضع از توابع آنجاست حقوق دیوانیش یکتومان و هزار و دویست دیناراست

دجیل

ولایتی معتبراست آب از دجله میخورد و بدین سبب دجیل می خوانند و آن قصبه شهرستان آنجاست و دیههای معتبر دارد قرب صد پاره دیه

حلوان

از اقلیم چهارم طولش از جزایر خالدات قبایه و عرض از خط استوا لدح قباد بن فیروز ساسانی ساخت اکنون خرابست و بقدر مختصر مزرعه مانده است و در او از مزارات اکابر و اولیا قبر حمزه و سیدی احمد کبیر و سیدی ابو الوفاست که در آن زمین آسوده اند حلوان سادس قرای سبعه است ولایتش کمابیش سی پاره قریه است نهری عیسی بن موسی عباسی از فرات ببرید و بدان دیهها و مزارع ساخت حقوق دیوانیش شش هزار و صد دیناراست

حوی

شهری وسط است و آب از دجله خورد و باغستان بسیار دارد و حقوق دیوانیش دو تومان و پنج هزار و صد دیناراست

حیره

از اقلیم سیوم است و شهری از مداین سبعه عراق عربست طولش از جزایر خالدات و عرض از خط استوا شهری بزرك بود و بریك فرسنکی کوفه اکنون خرابست سدیر و خورنق که ذکر او در اشعار و اسمار رفت و در افواه مشهور اند دو کوشك بوده است در آنجا نعمان بن منذر

تل عقرقوف

کیکاوس ساخت بعضی اورا نمرود می شمارند آنرا بسبب آن ساخت که چون ابراهیم علیه السلام در آتش انداختند بدآنجا رفت و اورا احتیاط کرد

حدیثه

از اقلیم چهارمست و بآب و هوا مقابل تکریت است

حلة

از اقلیم سیوم است شهر اسلامی طولش از جزایر خالدات عط و عرض از خط استوا لان امیر سیف الدوله صدقه ابن منصور بن دبیس اسدی ساخت بزمان قایم خلیفه در سنه ست و ثلاثین و اربعمایه آب فرات برمیان آن شهر می گذرد و غلبهٔ شهر بر جانب غربی است و بر طرف شرقی عمارت اندك است و نخلستان بسیار دارد و بدین سبب هوایش متعفن است و اکثر اوقات در آنجا ارزانی باشد و ارتفاعش مثل بغداد است اهل آنجا شیعی اثنی عشری اند و سفید چهره و ضخیم جثه همچو اهل بغداد و زبانشان عربی مغیر است و در کار مذهب خود بغایت متعصب باشند و در آنجا مقامی ساخته اند و معتقد ایشان آنکه امام منتظر صاحب الزمان محمد بن الحسن المهدی علیهما السلام که در سامره در سنه اربع و ستین و مایتی غایب شد باز از آنجا بیرون خواهد آمد حقوق دیوانی آن شهر بتمغا مقرراست

بندنیجین

در دفاتر دیوانی آنرا لحف می نویسند و در لفظ بدینان میخوانند شهری کوچك است و بآب و هوا و محصولات مقابل بیات حقوق دیوانیش یك تومان و شش هزار دینار است

بیات

قصبه ایست و ماذرای و کسابی دو قصبه دیکر است و تا چند موضع از مواضع بیات است در محصول و آب و هوا مانند دیکر ولایات عراق عرب است و در بیات آب نیز تلخست اما آب کاریزش که بریك فرسنکی بیاتست خوش طعم بود و حقوق دیوانی آن عمل چهار تومان و شش هزار دیناراست و در ماذرای قصب بسیار بود

تکریت

از اقلیم چهارم است طولش از جزایر خالدات عوی و عرض از خط استوا لدل بر کنار دجله افتاده است بجانب غربی شهری وسط بوده است دورش شش هزار کام و قلعهٔ محکم دارد هم در کنار دجله هوایش درست است و از میوهـا خربزه‌اش نیکو باشد کویند که در یك سال سه نوبت زرع کنند

کویند که هر جامع که از آن برزکتر ساخته اند تمام معمور نمی باشد و هر چند جهد در عمارتش کنند یك جانبش خراب میشود و شاهد این معنی مسجد جامع شیراز است که پیوسته یك طرفش خراب می باشد و در مسجد بصره مناریست کویند که چون بر آنجا روند و آنرا بحق علی سوکند دهند که جنبان شو یا ساکت شو چنان کردد و این معنی اکرچه عقل پذیر نیست اما در حقیقت از کرامات امیر المومنین علیه السلام‌را عقل مدخل ندارد و در آنجا مزار طلحه و زبیرست و مزارات صحابه بسیارند آخرین ایشان انس بن مالك و او در سنه احدی و تسعین نماند و از تابعین کرام حسن بصری و ابن سرین المعبر و سفیان ثوری و ابو ذر داود سجستانی ثالث ارباب الصحاح فی الحدیث و غیرهم بی شمارست هوای آن شهر روز بغایت کرم است شب بنسبت خوشتر بود و آب چاهش شوراست اما از شط العرب جوئی خوش آنجا برده اند آنرا نهروانکه خوانند قرب چهار فرسنك طول دارد و ملك بصره باغستان بی شمار دارد و زمین باغستان بلند است و شط العرب در کرما بوقت مد دریا همه روزه آب شط بلند شود و باغستان بصره‌را مسقی کند طول آن باغستان سی فرسنك و در عرض دو فرسنك است در اکثر مواضع از غلبهٔ درختان کابیش صد کز زیادت دیدار ندهد و بنزهت آن مقام از مشاهیر جهانست و خرماهای خوب دارد و خرمای آنجارا تا هند و چین می برند و اکثر اهل آنجا سیاه چهره اند بر مذهب اثنی عشری و زبان ایشان عربی مغیر است و پارسی نیز کویند

پیشدادي تجدید عمارتش کرد و شهری سخت بزرك شد و دار الملك نمرود و ضحاك علوانی بوده است و ضحاك در آنجا قلعهٔ ساخته بود و آنرا کبك دز کفتندی اکنون از آن تلی مانده و در آن شهر جادویان بسیار بوده اند و بعد از ضحاك ملوك کنعـان دار الملك داشته اند بعد از آنکه خراب شد اسکندر رومی تجدید عمارتش کرد اکنون باز خرابست و از توابع شهر حله شده و بر سرتلی که قلعهٔ آن شهر بوده است چاهی عمیق است و در عجایب المخلوقات کوید که هاروت و ماروت در آنجا محبوس اند و در دیکر کتب آمده که در چاه کوکرد دماوند محبوس اند

بازار السرور بوار الزوار

دو تومان است و از اقلیم سیوم است و مال او بتمغا مقرراست

بصره

از اقلیم سیوم است شهر اسلامی است طولش از جزایر خالدات یدح و عرض از خط استوا ل ح عمر ساخت در سنه خمس عشر هجری بطالع ..... و معمار آن عتبه بن غزوان بود و مسجد جامع آن عبد الله بن عامر از خشت خام ساخته بود و زیاد بن امیه با آجر کرد و حضرت امیر المومنین علی علیه السلام بزرك کردانید مرویست که جهت تحقیق سمت قبله حضرت شاه ولایت پناه بنّارا بدست مبارك خود بر بالا داشت تا بنور کرامت و ولایت کعبه‌را در نظر آورد و قبله بر سمت آن راست کردند

[عربیه] بغداد دار لاهل المال طیبة وللمفالس دار الضنك والضیق

ومن کفته ام

[بیت] بغداد خوش است لیکن از بهر کسی
کورا بمراد دل بود دست رسی

[بیت] با هم نفسی بسر بود عمر عزیز
ضایع نکذارد از جوانی نفسی

اکرچه اوصاف بغداد بسیاراست بدین قدر قناعت نمود

انبار

از اقلیم سیوم است بر کنار آب فرات بجانب مشرق افتاده است لهراسف کیانی ساخت جهت زندان اسیران که بخت النصر از بیت المقدس آورده بود بدین سبب اورا انبار کویند شاپور ذو الاکتاف بتجدید عمارت آن کرده و سفاح اول خلیفه بنی عباس آنجا عمارت عالی کرد و در الملك کرد و دور باروش پنجهزارکام است و آب و هوا و محصول و خوی مردم آنجا مانند بغداد است حقوق دیوانیش یکتومان می باشد و داخل تمغای بغداد است

بابل

از اقلیم سیوم است و از مداین سبعهٔ عراقست و بر کنار فرات بر جانب شرقی افتاده است قیشان بن آنوش بن شیث بن آدم ساخت طهمورث دیوبند

محمد تقی الجواد است و در آن موضع اکنون شهرچهٔ ایست دورش شش هزار کامست و حضرات ائمه و مشایخ و اولیا مثل احمد حنبل و ابراهیم ادهم و جنید بغدادی و سری سقطی و معروف کرخی و شبلی و حسین منصور حلاج و حارث محاسبی و احمد مسروق و ابو محمد مرتعش و ابو الحسین حضرمی و ابو یعقوب لوبطی شافعی و دیگر علما و مشایخ و بر جانب غربی قبرنا مبارك حنیفه علیه اللعنة و در رصافه که شهرچه بوده مزارات خلفای بنی عباس و در شهر مزار شیخ شهاب الدین سهروردی و عبد القادر گیلانی و بر چهار فرسنکی بر جانب شمال مزارات شیخ مکارم و شیخ سکران و دیگر مشاهد است که شرح تمامت تطویل دارد و از بغداد تا دیگر بلاد عرب مسافت بدین موجبست انبار یاز ده فرسخ بصره هفتاد فرسنك یعقوبا هشت فرسنك حلوان سی و پنج فرسنك سامره بیست و دو فرسنك عانه و کوفه بیست و چهار فرسنك مداین شش فرسنك نهروان پنج فرسنك دجیل ده فرسنك در حق بغداد اشعار از شعرای عرب و عجم بسیاراست از آنچه بر خاطر است شمهٔ عرض و ثبت می رود منها قول اثیر الدین اومانی

[بیت] گر تو خواهی که جهان جمله بیك جا بینی
و آن جهانرا همه در عیش مهیا بینی
همه سر و دیده چو خورشید شو اندر بغداد
و آنکهش همچو فلك کرد بر اثا بینی

این قصیده مطولست و از قول انوری

خوشا نواحی بغداد ز جای فضل و هنر
کسی نشان ندهد در جهان چنان کشور

دهد وز نیکوی نشو و نما در آنجا درخت کز چنان بزرك می شود که دوسه باع در ستونش میباشد و درخت ضروع چنان می کردد که مردی بر شاخش می نشیند و نمی شکند شکارکاه نیکو و فراوان دارد و شکار بسیار دارد و علف خوارهاش سازکار بود و غلهٔ آن ملك‌را از قوت نشو و نما تا نخورانند ربع نیکو ندهد و بدین سبب چهار پایان آنجا نیك فربه شوند و آب دجله در میان شهر میکذرد و از فرات نیز نهر عیسیٔ مریم هم در شهر بدجله می پیوندد و در زیر شهر بدو فرسنکی آب نهروان با هر دو می پیوندد و بواسط می رسد و آب شط از کثرت زورق تماشا کنانرا خوش آید ، مصرع ، چو در شب ز انجم ره کهکشان ، آب چاهش تلخ و شور بود و در پانزده کز آب بیرون آید و مردم آنجا سفید چهره و خوشخوی و کم غم باشند اما کسالت بر طبیعت ایشان غالب باشد و پیوسته روزکار خودرا بذوق میکذرانند اغنیارا غایت تنعم کردن باسانی میسر کردد و هرچه از اسباب تنعم طلبند مهیا توان کرد و فقرارا بفلسی چند قانع توان نمود و کفاف حاصل بود و اکثر ایشان ضخیم جثه باشند بمرتبهٔ که در زمان اولجایتو سلطان بفرمان او خبازی که در بازار نظامیه نشستی وزن کردند هفتصد و چند رطل بغدادی از جا بر داشتند و چون آن شهر مصر جامع است از اهل تمامت مذاهب در آنجا بسیارند اما غلو اهل سنت شافعی اند و قوت حنابله‌را بود و در آنجا از اقوام دیکر ادیان بی شماراست در او مدارس و خانقاه بسیارند منها نظامیه که ام المدارس است و مستنصریه که خوشترین عمارات آنجاست کویند که از خواص بغداد است که تا غایت هیچ خلیفه و حاکم آنجارا وفات نرسیده بر ظاهر آن مشاهد و مزارات متبرکه بسیاراست بر جانب غربی مشهد حضرت امام موسی کاظم و نوادهٔ او امام

در اتمام آن سعی بلیغ نمود و بمرتبهٔ رسانید که طولش چهار فرسنك و عرض یك فرسنك و نیم عمارات بود و در عهد پسرش المعتصم محمد بن هارون الرشید بجهت آنکه غلامان بسیار بودند و بغدادیان از ایشان بزحمت می بودند دار الخلافهرا با سامره برد و آنجا عمارات عالیه ساختند و بعد از او اولاد و احفادش هفت خلیفه واثق و متوکل و منتصر و مستعین و معتز و مهتدی و معتمد هم بسامره دار الخلافة داشتند تا المعتضد بالله احمد بن امیر الموفق طلحه بن المتوکل علی الله که شانزدهم خلیفه بود دار الخلافهرا باز ببغداد آورد بعد از او تمامت خلفا متابعت او کردند و دار الخلافة آنجا داشتند و پسرش المکتفی بالله علی بن معتضد دار الشاطیة و جامع طرف شرقی ساخت و چون خلافت بمستظهر بالله احمد بن المقتدی رسید آنرا بارو و خندق باجر ساخت و دور باروش بطرف شرقیش که آنرا حرمین خوانند پنجده هزار کام است چهار دروازه دارد باب خراسان و باب خلج و باب الحلة و باب سوق السلطان محله ایست بطرف غربی که آنرا کرخ خوانند باروی او دوازده هزار کام است و اکثر عمارات شهر از اجراست و هوای درست دارد بگرمی و نرمی مایل است و شمالش کشوده و غریب و شهریرا سازکار بود و با مزاج زنان سازکار و موافقتر بود از مردان و اکثر اوقات در آنجا ارزانی بود و قحط و غلا از روی ندرت اتفاق افتد و در آن وقت نیز نا یافت کلی نبود اما گران باشد میوهای آن هر چند گرمسیری باشد بسیار و نیکوست چون خرمای مختوم و خستوی و نار دراجی و انگور مورقی مثل آن جای دیگر نیست اما هرچه از سرد سیری باشد سخت نیك نمی آید پنبه و غله بود و دیگر حبوبات بغایت نیکو می آید چنانکه در اغلب اوقات یکمن تخم بیست ریع

فدا کرد و در جنك شهید شد اوست از طرف یزید علیه اللعنة و از رسول صلی الله علیه وسلم مرویست که من زار لیلة الیه غفر الله السنة گفته شد زیارت آن حضرت غرهٔ رجب است و بطرف شمالی بر چهار فرسنگی نزدیك دیه میر ملاحه مشهد ذی الکفل پیغمبر است و بنی اسرائیل کور اورا چون مسلمانان کعبه‌را زیارت کنند زیارت کردندی و اولجاتیو سلطان مغول تولیت آن مشهدرا از بنی اسرائیل باز گرفت و بمسلمانان داد و آنجا مسجد و منار ساخت و بطرف شرقی مقام یونس پیغمبر است و مشهد حذیفه بن الیمانی مصاحب حضرت رسول الله صلی الله علیه و سلم است

بغداد

از اقلیم سیوم است و ام بلاد عراق عرب و شهر اسلامی است بر طرف دجله افتاده است طولش از جزایر خالدات فاح و عرض از خط استوا الح در زمان اکاسره بر آن زمین بطرف غربی دیهی کرخ نام بود و شاپور ذو الاکتاف ساخته و بطرف شرقی دیهی ساباط نام از توابع نهروان و کسری نوشیروان بر صحاری آن دیه باغی ساخته بود و باغ داد نام کرد و بغداد اسم و علم آن شد و عرب آنرا مدینة السلام و عجم زورا گویند المنصور بالله ابو جعفر عبد الله محمد بن عبد الله بن عباس که دوم خلیفه بنی عباس بود و بابو دوانیق مشهوراست در سنه خمس و اربعین و مایه بنا کرد و بر جانب غربی عمارت بیشتر ساخت طالع عمارت آن برج قوس پسرش المهدی بالله محمد بن عبد الله دار الخلافةرا در طرف شرقی آورد و در آنجا عمارت بسیار کرد و چون نوبت خلافت به پسرش هارون الرشید رسید

کنند و همچنین آن شتر که بر آن جاکه اکنون مشهد است فرود آمد اورا آنجا دفن کردند و در عهد بنی امیه قبر مبارکش‌را آشکار نمی یارستند کردن تا در عهد بنی عباس هارون الرشید در سنه خمس و سبعین و مایه در آن حدود شکار می کرد نخچیری از بیم او پناه بان زمین برد چندانکه جهد نمود اسبش در آن زمین نمی رفت شکوهی در دل او آمد و از اهل آنحدود پرسش نمود بقبر حضرت امیر المومنین علیه السلام خبر دادند امر کرد و زمین‌را کاویدند حضرت امیر المومنین علی‌را دیدند حفته و زخم رسیده کور اورا ظاهر کردند و مردم بر آنجا مجاور شدند بعد از صد و هشتاد و چند سال از این حال عضد الدوله فنا خسرو دیلمی در سنه ست و ستین و ثلاث مایه اورا عمارتی عالی کرد چنانکه اکنون هست و این مقام شهرچهٔ شد دورش دو هزار و پانصد کام است و غازان خان در آنجا دار السیادة و خانقاه ساخت سلطان ملك شاه سلجوقی در رساله آورده است که در راه کوفه بمشهد منارى دید کژ شده چنانکه نیمی از زمین بر خاسته و نیمی افتاده از حال منار پرسید گفتند که حضرت امیر المومنین اینجا می گذشت این منار بجهت تواضع کژ شد و حضرت امیر اشارت کرد که بایست همچنین بماند و بطرف غربی کوفه بهشت فرسنکی در بیابان کربلا مشهد امیر المومنین حسین است و آنرا مشهد حایری خوانند جهت آنکه ذکر رفت که بعهد متوکل خلیفه آب در او بستند تا خراب شود آب حیرت آورد و بایستاد و زمین که ضریح خضرتست خشك ماند عمارت آن مشهد عضد الدوله فنا خسرو دیلمی ساخت و آن موضع نیز شهرچهٔ شده است که دورش دو هزار و چهار صد کام است و بر ظاهر آن قبر بهیژده قدم قبر حر ریاحی است و اول کسی که جانرا جهت امام معصوم مظلوم امیر الخافقین امام حسین

است هوای انجا کرمتر از بغداد است و شمالش نیز بیشتر وزد و آبش از نهرهای ناحیه ایست که از فرات بر کرفته اند نخلستان فراوان دارد و قصب آنجا نیکوتر و بزرکتر از دیکر ولایات می باشد غله و پنبه و دیکر ارتفاعات حاصل نیکو دارد و تنوری که از آب طوفان در عهد نوح علیه السلام اول از آنجا بر آمد و در کلام مجید ذکر آن تنور وفار التنور شاهداست بر آن زمین بوده است که اکنون داخل مسجد است در کنج ما بین قبلی و غربی و چون حضرت امیر المومنین علی‌را در آن مسجد زخم زدند او دست بر ستونی زد و اثر دست مبارك آن حضرت در آن ستون پدید شد اکنون از بس که مردم جهت تبرك دست و روی مالیده اند کوی شده است و حضرت امیر المومنین آنجا چاهی حفر فرمود و در همه کوفه بغیر از آن چاه آب شیرین نمی باشد و در دیکر چاها آب تلخ بود بیشتر کوفه خرابست و اکثر مردم شیعی اثنی عشری اند و زبان ایشان عربی مغیر کردانیده و در آنجا مزارات صحابه بسیاراند آخر ایشان عبد الله ابن بکر داود و در سنه ثمانین نماند و از اکابر صلحا و مشایخ قبر ابو عمر و ثالث قراء سبعه و ولایات بسیار از توابع کوفه است و حقوق دیوانی بتمغا مقرراست و در این عهد تمامت دیار عراق عرب باغستان‌را خراجی مقرراست بعضی‌را تبه و بهری حادث میخوانند و از زراعت شتوی و صیفی ثلثی دیوان و ثلث ثانی و بعضی زراعت فرماینده و خرج دهنده و ثلثی بزرکر تصرف نمایند و این ولایات در این زمان مقرر بدیوانیست و بطرف قبله بدو فرسنکی کوفه مشهد امیر المومنین علی علیه السلام است و آنرا مشهد غزوی خوانند جهت آنکه چون امیر المومنین‌را در مسجد کوفه زخم رسید وصیت کرد که بعد از وفات جسد مبارکش‌را بر شتری بار کنند و آنرا مشمر کردانند هرجا شتر فرود آید اورا دفن

اکنون چون حکام این زمان‌را اهتمام بآبادانی ولایات نمانده است چنانکه باب المال بعضی ولایات عراق از نهیب عوامل و مواشی و غیر آن معین نموده اند لا شك محصول آن وقت تا این زمان چنین بوده باشد حق سبحانه و تعالی از فضل و کرم خود همه ملك ایران زمین و دیکر بلاد مسلمین‌را حکام عادل منصف نصب کرداناد انه علی ما یشاء قدیر اکنون بشرح ولایات مشغول شویم و اکرچه بنسبت حروف اول حرف الف باید نوشت و شهر کوفه از حرف کاف و بغداد از حرف باست اما چون کوفه دار الملك و مدفن حضرت امیر المومنین علی علیه السلام است و بغداد ام البلاد و مشهد امام النجبا موسی الکاظم و امام محمد تقی علیهم السلام است ابتدا بدان هر دو کرده باز بر سر ترتیب حروف رویم در تمامت ابواب این قاعده مقرراست که اول دار الملك هر دیاررا یاد کنیم بعد از آن به ترتیت حروف یادکنیم

کوفه

از اقلیم سیوم است و شهری اسلامی طولش از جزایر خالدات عط لد و عرض از خط استوا لال و از روی اتفاق چون این طول و عرض بحسب تجنیس عطلت ولالست لا جرم از اهل آنجا کاری نیاید و قول ایشانرا اعتماد نشاید کرد و قصهٔ ایشان با اهل بیت رسول صلعم شاهد این معنی است و عرب‌را مثل بود الکوفی لا یوفی هوشنك پیشدادی ساخته بود خراب شد سعد وقاص تجدید عمارتش کرد طالع عمارتش برج دلو و قصبهٔ هاشمیه در جنب آن حضرت امیر المومنین علی علیه السلام احداث تازه فرمود و ابو دوانیق خلیفهٔ عباسی باتمام رسانید و کوفه‌را بارو کشید و دور آن بارو و شهر هز ده هزار کام

و بر نخلستان هشت درم و چهل نخل‌را جریبی شمرده اند و بر رز و میوه شش درهم خراج معین نمود و اهل ذمت‌را شمار کرد پانصد هزار آدمی بر آمدند ایشانرا سه مرتبه معین فرمود اعلارا چهل و هشت درم اوسطرا بیست و چهار درم و ادنی‌را دوازده درم جزیه معین کرد تا سال بسال میدادند مبلغ این خراج و جزیه صد و بیست و هشت بار هزار هزار درم بود که باصلاح این زمان دو هزار و صد و سی و سه تومان و کسری باشد و در عهد حجاج بن یوسف با هژده هزار هزار درم آمد که سیصد تومان این زمان باشد تفاوت عدل عمری و ظلم حجاج چندین اثر کرد اگر چه سنیان عمررا عادل دانند ولی مردم شیعه ظالم شمارند و هر آنچه از آن ترتیب اکنون بر قراراست خراج‌را تب میخوانند و داخل متوجهات دیوانست و حقوق آن ملك در سنه خمس و ثلاثین خانی سیصد و چند تومان رایج بوده از آن نیز بسبب ظلم حکام بسیار منکسر میشد و اگر آن مقدار زمین که در عهد عمر مساحت کرده اند معمور و مزروع و مغروس بودی اضعاف این قدر حاصل بیش داشتی چه اگر همه‌را جوکار شمریم که هر جریب دو درم دهد دوازده بار هزار و دویست هزار تومان باشد و من در بغداد بوقت آنکه تقریر اموال آنجا می کردم نسخهٔ قانونی دیدم که در عصر ناصر خلیفه نوشته بودند عراق عرب‌را زیادت از سه هزار تومان حاصل بوده است لیکن در آن وقت اهتمام حکام بکار زراعت و عمارت بمرتبهٔ بوده است که ذبح گاورا مانع بوده اند شاعری در این باب گفته

شکونا الیه خراب السواد
فحرم فینا لحوم البقر

باب اول در ذکر بلاد عراق عرب

در مسالك الممالك آمده که عراق عرب‌را دل ایران شهر خوانده اند و چون دل سلطان وجود است ابتدا بشرح آن اولی بود و در صور الاقالیم گوید که چون عراق عرب در قبلهٔ ایران زمین افتاده آنرا مقدم داشتن بهتراست و بحقیقت چون حضرت امیر المومنین علی صلی الله علیه‌را دار الملك بوده و نیز آنجا آسوده و پانصد و چند سال مقر دار الخلافة آل عباس کشته آنرا تقدیم واجب است حدودش تا بیابان نجد و دریای فارس و ولایت خوزستان و کردستادن و دیاربکر پیوسته است طولش از تکریت تا عبادان صد و بیست و پنج فرسنك و عرض از عقبهٔ حلوان تا قادسیه محاذی بیابان نجد هشتاد فرسنك مساحتش باشد ده هزار فرسنك و در عهد خلافت عمر که عراق عرب‌را بر مسلمانان وقف نمود و بمساحت آن اشارت کرد بعد از احتیاط بسی شش بار هزار هزار جریب بر آوردند و بدین حساب کرده هزار فرسنك مساحت دارد و هر فرسنکی چهل هزار جریب میباشد و هر جریبی شصت کز در شصت کز چنانکه این ده هزار فرسنك طول و عرض مستطیل راست اضلاع تواند بود و این معنی در واقع صورت نبندد چه ما لا کلام جانبی فراختر و جانبی تنك‌تر اتفاق افتد و بیشتر آن دیار خود بیابانها و بطائح است که خراب و عاطل تواند بود و آن مساحت که در عهد عمر کرده اند بر زمین مزروع و مغروس بوده باشد که آب بر آن مشرف شود و بدان سبب این تفاوت دارد گویند که عمر بریك جریب زمین کندم کار چهار درم و در جوکار دو درم

از آب تیغ آتش فتنه فرونشان
و ز بسیط عدل قاعدهٔ ظلم بر فکن
این درد درد کرده جهانرا ز جان ملول
جامی صاف خلق خوش خویش در فکن
یك لحظه در مجاهدهٔ نفس پای دار
و آنگاه دست بر سر گنج ظفر فکن
پیکان تیر دولت مظلوم قاتل است
زنهار در مقاومت آن سپر فکن
تلخست عیش ما ز ترش روئی جهان
بروی از آن تبسم شیرین شکر فکن

این فصل دراز شد و خوف ملال خاطر اشرف بر ایجاز و اقتصار حاصلست

و ارکان کرمان و بیچارکان این ولایت در زوایای اطراف و مطارح آفاق چشم ترقب کشاده اند و گوش ترصد براه نهاده تا کدام ساعت برید انصاف رسد و طغرای میلوا الی الدار من لیلی تحتیها عرض دهد تا بزبان حال جواب دهند

[شعر] انی اذا جئتکم اسعی علی بصری
ما ان وقیت وای الحق ادّیت

[بیت] خواهم که بدیده و سر آیم بر تو
بر خاك نهم دو دیده پیش در تو

بنده اینمعنی از جائی دیکر می کوید و نه اهل کرمان مستعد این رحلت اند و مشتاق این هجرت بلکه در بلاد خراسان و عراق جماعت تجارند که مکسب و متجر ایشان کرمان بوده و معروفی از یزد مانده کفت که در دیوار خانهای ما از کرمان سپید شد این ساعت همه از جهت خرابی کرمان و بستکی مسالك او درویش شدیم و دیرست تا متاع کرمان بر هم می نهیم تا کدام روزی بشارت ادخلوها بسلام امنین رسد حق تعالی عقود مصالح اهل اسلام‌را بواسطهٔ عدل پادشاه اسلام آراسته دارد و اسامی اعادی دولت از صفحات جراید وجود کاسته بمنه وطوله

[شعر] شاها بر ین رعیت مسکین نظر فکن
اصحاب ظلم‌را نمکی بر جکر فکن
از کرم و سرد حادثه کرمان خراب شد
هین سایه ز عدل بر این خشك و تر فکن

باد در دست شیاطین بلا
تا تویی همچو سلیمان آمده

گویند خلیفه بعمرو ابن لیث فرمود که از نیشابور بیرون رود و آنرا باز دست اولاد طاهر دهد عمرو در این باب توقیفی می کرد با وی گفتند که فرمان بر داری امام وقت عین فرض است گفت ولایتی‌را چون از دست دهم که سنك او فیروزه است و گیاه او ریواج و خاك او گل خوردنی و حجاج یوسف اصفهان بعاملی داد گفت ترا شهری دادم که سنك او سرمه و گیاه آن زعفران و مگس آن زنبور انگبین حق تعالی ولایتی بخداوند پادشاه اسلام داده است که کمینه شهرهای او این ساعت آسوده تر از نیشابور و اصفهان است که امروز ساحت عالم آتش گرفته است هم خراسان منشای یاجوج بلاست هم عراق مخرج دجال عنا معدن اکسیر امن و مظنه کیمیای راحت ولایت خداونداست کدام دولت ورای آن که پادشاه اسلام در جمع خزاین و ترتیب عساکر محتاج ظلم درویش و تکلیف بیچاره نیست از یك ناحیت که عمارت فرماید چندان حاصل آید که از ظلم هزار درویش نیاید این کرمان بیمار که بر بستر نزع است اورا بهیچ معجون که از ده داروی مفرد سازند حاجت نیست اورا یك داروی دیگر بسیط تمام است اما آن دارو در خزانهٔ پادشاه است وزود دست بآن نمی زنند الا که پادشاه خود خواهد اگر یك جو سنك عدل در سنك قدح لطف بگلاب رفق حل کنند و درکام او ریزند حالی بر خیزد و در رقص آید و گوید

[بیت] این می چه میی بود که دوشم دادی
پرکن دگری از آنکه نوشم دادی

این دیار مهمل و بلاد مختل‌را پادشاهی قاهر و سلطانی قادر می بایست و خسروی مدبر و ملکی معمر و غمخواری مستقل و کاردانی مشتغل می شایست تا بفضل قوت تدارك خلل آن کند و بکمال معرفت علاج علل آن سنت حق تعالی در امضای حکم ان الارض لله یورثها من یشاء من عباده سابق تقدیر و قاید قضارا بفرستاد تا عنان عزیمت پادشاه عادل عماد الحق و الدین‌را اعلی الله شانه کیرد و کوید بر خیز و محمدوار از مکهٔ خراسان که منشا و مسقط الراس است هجرتی کن و بمدینهٔ خراب کرمان شو که ما دعوت مملکت تو آنجا ساخته ایم اکر اکابر خراسان که صنادید قریش اند ترا قبول نمی کنند و طاعت نمی دارند ابو ایوب انصاری ضعفای کرمان دیریست تاکلبهٔ احزانرا رفته است و آب زده

[شعر] اذا کنت فی ارض ولم یرض اهلها
ولم تك مکبولاً بها فتغرب
فان رسول الله لم یستقم له
بمکة امر واستقام بیثرب

ای پادشاه دین پرور و ای سلطان عدل کستر آن ولایت و مملکت که حق تعالی بخداوند ارزانی داشته است امروز در کفر و اسلام هیچ سلطان و پادشاه ندارد باطول و عرض و بی خصم و منازع امتی مرده و رفته و املاك و اسباب بیوارث کذاشته اکر در این ولایت درمنه کارند زعفران روید

[قطعه] ای چو خورشید از خراسان آمده
و زتو نوری تا ز کرمان آمده

منتظم و رونق و طراوت منعدم ديار و بلاد و خاك و آب و هوا بر حال خويش اما

[شعر] كان لم يكن بين الحجون الى الصفا
انيس ولم يسمر بمكة سامر

[عربية] كم تركوا من جنات وعيون وزروع ومقام كريم كانوا فيها فاكهين واورثناها قرناً اخرين فما بكت عليهم السماء والارض وما كانوا منظرين

[شعر] ما ذا اومل بعد آل محرق
تركوا منازلهم وبعد اياد
اهل الخورنق والسدير وبارق
والقصر ذى شرفات من شداد
ارض يحبرها الطيب مقيلها
كعب بن مامة وابن ام وداد
جرت الرياح على مقر ديارهم
وكانما كانوا على ميعاد
ولقد عنوا فيها بانعم عيشة
فى ظل ملك ثابت الاوتاد
نزلوا بابقره تسيل عليهم
ماء الفرات تجى من اطواد
فاذا النعيم وكل ما يلهى به
يوماً يصير الى بلا ونفاد

اهل اوست بحمد الله تعالی آن خاك مقدس از قاذورات تشبیه و تعطیل و زندقه و رفض و اعتزال و جبر و قدر مطهر است و دامن اعتقاد هیچ کرمانی بغبار این خیالات نیالوده کعبهٔ تربت او از رغرعهٔ فیل شرك مصون بوده است و حریم حرمت او ازوعوعهٔ سك الحاد منزه دست در واعتصموا بحبل الله زده تکیه بر عصای علیکم بدین العجایز کرده خدایرا بپاکی و یکانکی شناسند و محمدرا صلی الله علیه و آله و سلم رسول بر حق دانند و چهار یاررا بد نگویند و دشمنی نکنند و اول ایشان و مقدم ابو بکر صدیق شناسند پس عمر پس عثمان پس علی علیه الصلوة و السلام و مذهب ایشان مذهب امام اعظم بو حنیفه و امام مطلق شافعی مطلبی زیادت نه و چنانکه ساحت اعتقاد اهل کرمان از جنایت خیالات بری است و بمزاین توحید و سنت آراسته بواطن و طبایع ایشان بصدق بهجت و فرط مروت و فضل تواضع و توقیر اهل علم و محبت غربا و طاعت امرا ممتلی است در هیچ عهد عصابهٔ عصیان پادشاهی بر جبین دین نبسته اند و بسمت تمرد و خروج بر والی موسوم نبوده بلکه ضعف دین و لین جانب و رقت طبع بر ایشان غالب و پیش از این تا بعهد ملك محمد عمان از ممالك کرمان بوده است و آنرا ملك قاورد کشاده و ملك توران شاه و ملك ارسلان شاه ملك فارس کرفته اند و بر آن ولایت فرمان داده و مدتها شحنهٔ ملك کرمان در یزد و طبس بوده است و در آخر عهد ملك محمد در عراق اضطرابی بوده از خادمی که رشید جامه دار کفتندی در اصفهان و ملك محمد معتمد خویش فرستاد و اورا تقریر کرده بود که اصفهان بوی دهد و اکر در اجل تاخیری می افتاد آن کار تمام می شد محاسن ولایت کرمان و خصایص بلاد و مناقب اهل او در این فصول کفته نمی شود امـا این ساعت قاعدهٔ عظمت او منهدم است و احوال نا

و ذات بر عرش آن مملکت مستوی و از شهرهای بردشیر خبیص است که ولایتی اندك است و از وی خرما باقصای عالم برند و از نواحی بردشیر کونبانست که از آنجا توتیا خیزد و بهمه جهان از آنجا نقل کنند و از شهرهای کرمان سیرجانست که دار الملك قدیم بردسیر بوده است ولایتی معظم بسیار ارتفاع و در عهد آل سلجوق اکثر اقطاع و ادرار لشکر از آنجا بوده است و پیوسته امیری بزرك و لشکری انبوه در آن شق مقیم از جهت آنکه ولایت فارس و کرمان متصل و سیرجان ثغر و الثغر ماوی محافات و آفات از خواص سیرجان و مائر ماثورهٔ او مقابر مزوره است و اهل سیاحت و ارباب تصوف سیرجانرا شام کوچك خوانند و از آنجا قلعهٔ ایست که بروج او با بروج فلك مناصی و حصانت اطراف بر جهان کشایان معاصی است

[شعر] ذو قلة ایست وقود الریح من
جر الذیول بصحبه المسکون
یلقی بروقته النجوم مناطحاً
ویحك بالاظلاف ظهر النون

و در عهد ملك ارسلان شاه چند نوبت آنرا عمارت فرموده اند و باز بار خراب کرده و این ساعت معموراست و بمناعت جانب مذکور و اکر آحاد بلاد و نواحی کرمان چون برك و تارم و دشت بردبافت و بلاد سرحد که هریك ناحیتی بسیار و شهری نامدار است شرح داده آید سخن از حد اعتدال متجاوز شود و از خصایص کرمان که بدان معنی ممتاز است و در این خاصیت بی انباز دین داری و پاك اعتقادی و اسلام پروری و توحید کستری

ربض سرای ملك از بناهای ملك توران شاه که نظیر آن در جهان نپرداخته اند و مثل آن نساخته دیده در آن صحون مرقش و سقوف منقش و بناهای رفیع و خانهای منیع و مبانی مشیده و قصور مستده خیره شود و با هر سرای باغی که

[شعر] کانما نشرت علی بستانه
سیراً وشی الیمنیه المتواصل
وتنفست فیه الصبا وتعطفت
اشجاره من حبل وحوامل

[قطعه] صرح ممرد از صفت منظر او ز مشرقی
سد سکندررا از شرف باروی او محکمی
چون غرفات هشت خلدش سه در از برتی
چون درجات نه فلك شش سرویش از مهدمی
بام و در مبارکش مرکز سطح کبریا
آب و هواء فرخش نقط و خط خرمی

خطهٔ بردسیر مهبط وحی و ایمان است و مسقط ظل احسان و منبت غرس توحید و مسند درس تقدیس شریعت آنجا پنج نوبت زند و طریقت دو بار سفره نهد بارگاه مملکتش دایرهٔ دولت است و نقطهٔ جلالت و مرکز کبریا و ذروهٔ عز و علا تخت او متکای بخت است و سریر او سرهٔ سر در جلوس قاوردی بفال داشته اند و ملوك سلف نخست قدم شریف بر آن نهاده و از خواص دار الملك بردشیر آن است که امرای جوانب و مقدمان اطراف دست در طاعت آن پادشاه دادند که دست قدرت او بر این دار الملك محتوی است

[قطعه] قبلهٔ دولت است از آن آرند
سوی او سجدهٔ دودهٔ آدم
عرصهٔ محشر است از آن آیند
بر درش جمع جملهٔ عالم
خاك صحنش شمامهٔ کافور
آب جویش حمامهٔ زمزم

شهرستانی چون صرح ممرد و سوری و دو فصیل چون سد اسکندر

فیخر للأزقان منه خورنق
ویظل یصدر منه سقف سدیر
ظهرت علی الافلاك رفعة قدرها
واغارها الفردوس حسن قصور

در پیرامن خندقی

[بیت] مانند بحر ژرف کز و بد کذر کند
عنقا بزخم شهپر و زورق ببادبان

در کفر و اسلام شهری و حصاری و دو قلعه متصل بشهر و خندقی چون قلزم محیط بر این نهاد و قاعدهٔ نشان نمی دهند و سیاحان عالم و طوافان اقالیم معترفند که با حصانت اطراف و متانت جهات و ترتیب بروج و وضع دروب مثل آن شهر ندیده اند و در ربض سرایها معظم و باغهای خرم و مواضع خوش و بقاع دلکش هیچ سرائی از آب روان و باغ خالی نه و در

بردسیر و کرمسیر و ابریشم بسیار و دخلهای متواتر و من وقتی در خدمت مجد الدین ابن ناصح از بم می آمدم در ناحیت دازرین بربام سرای ملك نشسته بودیم و در آن دههای متصل و مزارع متسق و انهار معطر نگاه می کردیم و بپنداشتیم بر زمین آن ناحیت بساطی زمردین کسترده اند وبدر و مرجان مرصع کرده و آن انهار سلسبیل ذوق تسنیم مزاج بطون حیاتست و در صفا آب حیات زین الدین خلف ابن المتوج رحمه الله با ما بود گفت اتفاق است که فارس ولایتی بزرگست و معمور و آنرا نصف العالم میخوانند و من جملهٔ آن ولایت دیده ام بفلان سوگند که در همه فارس ناحیتی چون این ناحیت ندیده ام بانزاهت ریاض و صفای حیاض و لطافت هوا و کثرت منال و از خصایص بم باد شمال دایم است بر مثال شهر هری و تابستان آنجا توان بود حاجت برحلة الشتاء و الصیف نیاید و از بلاد کرمان شهر بردشیر است که واسطهٔ عقد و نقطهٔ دایره و بیت القصیدهٔ ولایت است دار الملك اعظم و مصر جامع ممالك عرصهٔ فراخ و شهری با طول و عرض و ربض و شهرستان و بساتین متصل و دههای محیط بربض هوائی معتدل و آبی درست و خاکی پاك مبارك

[شعر] فهو انتهی ازج النسیم وتربها
مسك النهادات الغدایر اذفر
فکانها جلست علینا جنة
وحیاضها قد فاض فیها الکوثر
ارض تجربها الامارة ذیلها
وبها الجباه من الملول یعفر
تقوی الضعیف بها ویاء من خائف
قلقت وسادته وتیری المقتر

از این ثغر برند بجنب تیز ولایت مکران است که معدن فانید وقند است و از این دیار بجملهٔ اقالیم کفر و اسلام برند و بر جنوب جیرفت جند هرموز است ولایتی معمور برلب دریا

[بیت] متخالف الاکناف ضاعف حسنها
بر لها معض وبحر مترع

و ارتفاع او زر خراجی و اسب تازی و مرواربد باشد و امروز فرضهٔ آن ساحل است و قوافل عراق روی بوی دارد و مرکز ثوری دریابار و مقصد تجار اقطار آنجاست و از بلاد کرمان شهر بم است ولایتی معمور و بسیار ارتفاع و بمثل گویند که چشم زمین بم بی ارتفاع ندیده است و از آنجا ابریشم خیزد و جامهای مرتفع و آنجا شهریست حصین و سوری متین و درمیان شهر کوهی منیع و بروی قلعهٔ رفیع

[شعر] رفعت بمحترق الریاح سموکه
ورهبت عجائب حسنه المتحائل
زعر الحمام وقد ترنم فوقه
من منزل خطر المزلة هائل

[قطعه] از بسکه سوده جرم فلك سطح منظرش
بیموی کشته است بر او فرق پاسبان
لا بلکه شکل انجم دراز ملائکه
دید و شنید و بر شرفش مرد دیده بان

و بر شرقی بم شهر زماشیراست ولایتی تزه و بقعهٔ فسیح رقعه دروی فواکه

سلطان‌را آن نکته از رسول عجب آمد و از خواص جیرفت ناحیتی است آنرا فروند کویند زمین زراست آنجا در خاك خردهای زر بینند بیش از این زمان بوده است و چیزی حاصل می شد و از خواص آن به پنج فرسخی کوهیست آنرا مشیران خوانند ناحیتی تزه لطیف بغایت سرد و در فصل بهار و موسم کل خلد برین و نگارخانهٔ چین است

[شعر] ارج النواحی فی غرائب نبته
الوان ورد فی الغصون مفیق
شجر علی خضر نزف غصونه
من مزهراً ومثمراً ومورق

نسیم اسحار او در بدرقهٔ روایح ازهار روح‌را بنوازد و هزار دستان در سایهٔ کل نغمهٔ خویش بابنا زمستان بسازد و از خواص ولایت جیرفت ناحیت رودبار است و مرغزار بینهایت که چهار پای مرده از آن مراعی زنده بیرون آید و از خواص جیرفت مسجد عمرو است بقعه که کوئی مهب ریاح رحمت و مصب اقداح مغفرت است از هوای او شمامهای انس و راحت بمشام رسد قبور صلحا و مراقد علما است و بر دروازه تربت فقیه بکری که خاك آن تریاك است مجرب من آزموده ام و از آنجا مرا حاجات بر آمده و از خصایص کرمان ثغر تیز است که از آنجا مالهای وافر از عشور تجار و اجرت سفاین بخزانهٔ پادشاه رسد و اهل هند و سند و حبشه و زنج و مصر و دیار عرب از عمان و بحرین‌را فرضه آنجاست و هر مشك و عنبر و نیل و بقم و عقاقیر هندی و بردهٔ هندی و حبشی و زنکی و مخملهای لطیف و وسادها براکین و فوطهای دنبلی و امثال این ظرایف که در جهان است

[شعر] فالقت عصاها واستقرت بها النوى
كما قـر عينـا بالاياب المسافـر

و باکالنجار از فارس عزم کرمان کرد در خناب اورا زهر دادند و هلاك شد و ملك کرمان ملك قاوردرا مسلم و صافی شد

قسم ثالث در تحریص بر عدل و شرح

اخلاق ملوك و ذکر ممالك

کرمان و خصایص بلاد او و یاد کردن بعضی از تاریخ آن

اما ولایت کرمان مملکتی طویل و عریض است و بلاد بسیار و نواحی بی شمار و قلاع حصین و صرود و جروم و هوائی چون نکهت معشوقان‌خوش و لطیف و آبی چون اشك نشاط عاشقان سرد و صافی و یك شهر از شهرهای او چیرفت است و آنرا جنة اربعة اشهر کویند یعنی بهشت چهـار ماه و طیب هوا و لذت مـا و طرب انکیزی خاك او در جهان مثل است و از جملهٔ عجایب البلدان معدود است آنکه شهریست که بر صحرای او ترکس روید و کویند وقتی ملك ارسلان شاه معروفی برسالت بحضرت سلطـان سنجر فرستاده بود و سلطان احوال ملك کرمان استعلام می فرمود و در اثنای سخن کفت شنیدم که در کرمان شهریست که بر صحرای او ترکس روید رسول عاقل بود کفت ای سلطان جهان ترکس وتیرخاشاك هر دو بهم میروید

هیچکس سخن او التفات نموده و نیز شنیده ام که از علو سن و صعوبت حدیثه اورا عقل زایل و پشم و دوك در دست می کرفت و تاب می داد و میکفت من شهری بنا کرده ام و چندین قلعه بساختم و کودکان با وی سخریه میکردند پس یسعرا ملك مستقیم شد و قصد سیرجان نمود و برادر خویش‌را از آن خطه اجلا کرد و سیرجان مقام ساخت غرور جوانی و غلواء شباب و سکر ظفر بر پدر و برادر اورا بر قصد عضد الدوله داشت فصار کالعیر طلب قرنین فجدع اذنیه عزم فارس کرد عضد استقبال نمود لشکر یسع غدر کرد و اکثر بخدمت عضد پیوست یسعرا الفرار بقراب الکیس بر بایست خواند روی بجانب خراسان نهاد بو علی سیمجور والی نیشابور بود اورا بنواخت و حال باز درکاه بخارا نمود روزی چند در امداد و معاونت توقفی رفت شبی یسع در مستی کفت اکر من همت آل سامانرا و اعانت احرار و رعایت حقوق زوار تا این غایت دانستمی حضرتی دیکر طلب کردمی بو علی سیمجور آن فصلی انهای درکاه کرد در ازعاج او از خراسان مثال دادند یسع عزم خوارزم کرد اورا در خراسان رمدی صعب رسید از درد سخت چشم خویش از سر بر آورد و در آن هلاك شد و بعد از آن دیّاری از آل بو علی الیاس در دیار کرمان نماند و ولایت کرمان از جملهٔ ممالك عضد شد و چند کاهی بکرمان آمد و آثار او در کرمان بسیاراست سرای سیرجان و سرای رایین و بستان سیرجانی که میان دو قلعه است در بردشیر و دروازهٔ که نزدیك میدانست و چو ملك قاورد بکرمان آمد کرمان در دست ملك با کالنجار بود سبط عضد و مقام او فارس و نایبی از آن وی در کرمان بود اورا بهرام کفتندی چون حق تعالی آن مملکت ملك قاوردرا نهاده بود بهرام رام شد و مملکت ولایت بملك قاورد داد

اگرچه اقوال است چنین روایت دارم و بو علی ابن الیاس مردی بود از سرهنگان آل سامان و من چنان خوانده ام که دوازده بار لشکر از خراسان بکرمان آورد پس اورا مسلم شد و مردی عیار بود راهزن در بیابان که میان فارس و خراسان است راه زدی و مال آوردی و در حصار و قلاع که ساخته بود جمع می کرد و اورا دو پسر بود یکی یسع که سرای ملك بردشیر او بنا نموده است و یکی سلیمان که والی سیرجان بود و گویند یسع جمالی داشت فایق و اشکری بخدمت او راغب و ابو علی‌را صاف عمر بدرد رسیده بود و اطلس حیات برد شده و یسع‌را در قلعهٔ کوه محبوس داشته روز عیدی بو علی با جملهٔ لشکر بمصلی صحرا شده بود جمعی از زنان و کنیزکان بو علی در قلعهٔ کوه بر حال یسع مطلع شدند و جمال رایق و شباب رایع اورا دیدند ایشانرا رحمت آمد

[مصرع] شرخ الشباب عند من عجیب

معاجر و مقانع در هم بستند و اورا از قلعه فرو گذاشتند و چون لشکر بر خلاص یسع واقف شدند از متابعت بو علی اعراض نمودند و روی طاعت بقبلهٔ اقبال یسع آوردند بو علی از ضرورت چهار تکبیر بر کرمان بایست کرد و ملك‌را سه طلاق داد با تنی چند معدود روی بخراسان نهاد بر عزیمت استمداد ضعف پیری شامل بود

اقیم العصا بالرجل والرجل بالعصا
فما عدلت میلی عصای ولا رجل

[بیت] چون پیر شدی کار جوان نتوان کرد
پیری است نه کافری نهان نتوان کرد

و روز اجتماع ایشان معین کرد و چون خبر بملك قاورد رسید استعینوا علی انجاح الحوائج بالکتمان بر خواند و احوال با هیچ امیر و لشکری نکفت و بر نشست و بیرون شد لشکر چنانکه از حرکات او آگاه می شد او می رفت بدو شب و روزی بر کوفج رسید با چند غلام که مراکب نیك و جنایب آسوده داشتند و جملهٔ قبایل کوفجرا در یك مجلس قبض کرد و مالهای بی نهایت حاصل و بیخ آن قوم بر آورد و جملهٔ کرمسیر از ایشان پاك شد این ساعت شرزمه ضعیف بی شوکت در کوه چند صعب مانده اند و کویند بردشیر از بناهای اردشیر بابك است و کرمانرا دو شق نهاده اند شق شرقی بم است و شق غربی سیرجان و بردشیر محدث است و ابو علی محمد بن الیاس که نام او بر دروازهٔ درب خیص نبشته عمارت بارو کرده است و خندق و قلعهٔ کوه و قلعهٔ نو و بعضی از قلعهٔ کهن از بناهای اوست و کویند از قلعهٔ کهن کنبدی که اورا کنبد کبر خوانند از عمارتهای قدیم است و نام بانی ندانند و کویند آنکس که این کنبد کرد کفت بنیت قصراً بین جنتین یعنی کوشکی میان دو بهشت بنا کردم چه از یك جانب ریاض و حدایق و دهٔ آسف و شاهیجان است و از دیکر جانب بساتین و مزارع زرلیف و فرمتن و شنیدم که این دو بیت بر در قلعهٔ کوه نبشته و من طلب کردم و ندیدم

بناك ابن الیاس وحلك غیره
کذا الدّهر یمضی تارةً ویعود
بناك الذی لو قیل انت مخلد
ابی وادعی بعد الخلود خلود

فرستاده بود خبر عبد الرحمن ابن الاشعث بیاورد و چون باز پیش حجاج شد احوال کرمان پرسید گفت ماء هـا وشل وتمرها دقل ولصها بطل ان قل الجیش بها ضاعوا و ان اکثروا جاعوا و این فصل در وصف جیرفت میافتد و نیز ممکن است که بردشیر در آن عهد نبوده است و مشهور نشده چه جیرفت و بم از بردشیر قدیمترند مدتها در دست عرب بوده و اسامی دههای او بر این معنی دلالت میکند مثل بو حربی و جوانی و قضای و دار الملك سردسیر سیرجان بوده است و حصار و شهر و قلاع بردشیر محدث است و کرمانرا تاریخی مفرد نکرده اند صابی در کتاب تاجی ذکر او کرده است و ابو نصر عتبی در کتـاب یمینی شمهٔ آورده و در کتاب مسالك و ممالك ذکر جیرفت و بم زیاده کرده است و در مسالك و ممالك چنین آورده که چون یعقوب لیث صفار بکرمان آمد اهل جیرفت عصیان و تمرد نمودند و شوکت اهل جیرفت در ناحیتی بود که آنرا کدهٔ بارجان خوانند و آنجا سروری بود با کوفج و دزد و پیاده بسیار یعقوب لیث اورا بلطایف الحیل در قبض آورد و بقلعهٔ بم فرستاد و آنجا هلاك شد و شوکت اهل جیرفت از آن بشکست و چون معز الدولة ابو الحسین عم عضد الدوله بکرمان آمد عزم جیرفت کرد کوفجان رها کردید تا معز الدوله با لشکر در شعب درفارد آمد سر عقبه از دو جانب بگرفتند و اکثر لشکر اورا هلاك کردند و یکدست از معز الدوله بیفکندند و با جمعی اندك بیرون افتاد و باز عراق شد چون ملك قاورد بکرمـان آمد و سردسیر مسلم کرد اورا احوال کثرت کوفج جیرفت و تظاهر ایشان معلوم شد و بر کزاف قصد ایشان نکرد بل جاسوس فرستاد و طلب غفلتی کرد از آن قوم پس چنان افتـاد که مقدمـان کوفجرا سوری و عروسی بود و جملهٔ قبایل مجتمع جاسوس خبر فرستاد

واصل گردیدم پس مرا بواسطهٔ شما سعادت دنیوی و آخروی و مرادات صوری و معنوی حاصل شده و با وزیر صاحب تدبیر بکوی که در دودمان سلجوق بد بدعتی و زشت سنتی پیدا کردی زود باشد که هرچه در بارهٔ من اندیشیدی در حق اعقاب واسلاف تو بوقوع انجامد و آخر الامر آنچه بر زبان عمید الملك گذشت نسبت به اولاد و احفاد خواجه نظام الملك واقع گشت

[بیت] ای دوست بر جنازهٔ دشمن چون بگذری
شادی مکن که با تو همین ماجرا رود

[۱۰]

فصل

در احوال ممالك کرمان و شرح طول و عرض او و خصایص بلاد و بعضی از تاریخ آن است که کرمان از جملهٔ اقلیم سوم است و از امهات ممالك اهل اسلام و چنان گویند که اورا عبد الله ابن عامر کزیز که تربت او در بم است گشاده است و آنچه گفتند که عمر عبد العزیز گشاده است درست نمی شود اگرچه منبر جامع شهر عمر عبد العزیز نهاده است و ذکر او بر محراب نبشته چه در تواریخ خوانده ام که پیش عمر عبد العزیز بروزگار عبد الملك مروان حجاج ابن یوسف غضبان ابن القبعثری را بکرمان

عقبی الی بلخ لاقرع ثم هلم جرا ما وجد الخالع للحبل مجرا واللقط للقاضی منصور بن محمد الازدی فاسمعه من هذا الغزوی وانبسه الی ذلك الهروی ،

[٩]

عمید الملك ابو نصر منصور الکندری

بوفور عقل و فراست و صنوف فضل و کیاست موصوف و معروف بود و در صنعت انشا و فصاحت و فن استیفا و سیاقت ید بیضا مینمود و در احیای مراسم جود و سخا سعی موفور و جهد غیر محصور مبذول می داشت و در ایام اختیار و اعتبار اعلام عدل و انصاف بر افراشت در زمان سلطنت سلطان طغرلبك مدت بیست سال در کمال استقلال بانتظام مهام وزارت پرداخت و چون زمام امور پادشاهی در قبضهٔ درایت سلطان الب ارسلان قرار کرفت آن وزیر صایب تدبیررا مقید و مواخذ ساخت خواجه نظام الملك طوسی از کمال کیاست و دوربینی از عمید الملك خایف بود باتفاق بعضی از امرا در قتل او شرایط اهتمام بتقدیم رسانیدند وهر نوع سخنان پریشان معروض داشتند و رخصت کشتن عمید الملك حاصل کردند نقلست که ابو نصر در وقتی که تن بتقدیر ایزدی نهاده بود سیاف‌را مخاطب ساخته کفت چون از این مهم فارغ شوی از زبان من بعرض سلطان الب ارسلان رسان که بسبب عنایت عمت طغرلبك بمرتبهٔ دولت این جهانی و حکومت عالم فانی رسیدم و بجهت عدم مرحمت تو بدرجهٔ شهادت و نعمت بهشت جاودانی

الحلال وينصب لها متول يحتمل كلّها ويضبط بيد الاحتياط كلها فامرنى ان استطلع صايب رايه واستشف عين تدبيره ليرشد الى الوجه الذى يتخذه زايد الغرم دليلاً ويسلك به الى مقصده سبيلاً ثم التمس ان يشرفها بحضورها فى كل اسبوع يوماً اذا طابت نفسه وبسط لذلك قلبه فان مال الى الدعة استناب ابنه الشيخ الجليل العالم ابو بكر فهو النجم ابن البدر طلع من افق السعادة والشبل بن الهزبر برز من خدر السيادة والله يحرس عليه ظله حتى يخرجه فى انواع الادب ويدرجه الى بقاع الرتب ومما جال الخاطر العالى فيه اسداً يواليه يحمد ثناه بعد ان يكون خالصاً من شبه الحرام عارياً من دنس الآثام فوقع الرضى الكريم على بغلة شهبا استحسنت سبيها وامتحنت مشيها فوجدت اسير من الامثال واسرى من الخيال قيدت فى بعض العساكر المنصورة ببلاد الروم بعد ان خرق لها الصفوف والمواكب ورمى من ظهرها الراكب وذلك ان بطارقة الروم كانوا يقاتلون على ظهور البغال ويقابلون بها وجوه الاهوال وامر اعلى الله امره ان يقرن ذلك بتشريف الشيخ ابى بكر ايده الله الى ان يوفق الله تعالى لما اوماله ويقر عيوناً طال ما انتظرت للحق ان يدال قلت قد ملت فى هذا الباب عما هو شرط الكتاب وفتلت عنانى عن رواية الاشعار الى سياقة الاخبار وثنيت زمامى عن المنظوم وانخت ركابى على المنثور كل ذلك لما اعتقده من قضا حق ذلك المنع فقد والله طوقنى قلايد مننه وقام معى بفروض الود وسننه واستمر على منهاج البر وسننه ولم يمهل رتبة الاسعاف مع تخليق رتبته ولانسى المالف الحسن عند لين معيشته افرغ الله عليه فى عقباه سجال نايلة الغمر وسقا ايامه السالفة حيث ما سقطت من الدهر بمنه وسعة طوله انه جواد كريم رؤف رحيم قلت وقد انجزت ما وعدت والآن مظنة غيرها افتعدت ولنوع اخر من اسامى هذا القسم قعدت ونكصت على

وراسه طار فلهفى على مجشمه فى خير جثمان
خلو بنيسابور مضمونه وقفه الخالى بكرمان
والحكم للجبار فيما قضى وكل يوم هو فى شان
فلا تلجج فى غمار المنى وارض بما يمنى لك المانى

قلت ولعميد الملك طريقة فى الترسل محمودة وموافقة فى البلاغة مشهودة قرات من خطه كتاباً الى قاضى القضاة ابى محمد الناصحى رحمه الله انتقيت فصوله وانتقدت فصوصه فمما استحسنته من ذلك قوله وصل كتابه مشحوناً بركاز اغناه تالده عن مطرفه وكفاه سالفه عن كلفة موتنفه فجدد عندى نعمة سابغة تباهى قراين لها سايغة والبسنى جلباباً من الشكر لا تنضوه يد الدهر وحمدت الله على ما منحنى من وده المحروس على العلات و عهده المغروس فى حيز النبات وسالته المحاباة فى حوبايه والابقا على المجد باطالة بقايه حتى يلم شعث الاسلام بحسن اثره وتدبره ويقوم زيغ المذاهب بنفاق نظره وتفكره ولو لا ما اوثر من التخفيف عن قلبه المكدود بالمكرمات الدايم فكرافى طرق الخيرات لما عنته كتبى بتحف السلام وموتنف الاعلام والاستعلام لكنى رايت اجمام خاطره اجمل الترقية واكثر فيه عن نفسه النفيسة افضل وقد جرى فى المجلس العالى من ذكر محاسنه التى تقصر عن نيلها يد اللسان ويكل عن وصفها لسان البرهان ما جددت الغرايم والرغبات فى انتهاز فرصة الامتداد الى ذلك الصقع كل ذلك لما يضمره من التيمن بلقايه والتبرك بدعايه الذى بمثله يستنزل الصبر من السماء وتمتاح الغلبة فى مواقف اللقا والله المدعو لاتمام ما اطبقت عليه العقول وشهدت بصوابه النفوس حتى انتهى مـا فرضه الله من طـاعته والتفئ بظلال مسابغته نعم واقتضى الراى العالى ان يحبس على المدرسة اوقاف تبتاع بالمـال من صفو

الموت وهامر ولكنى اذا ظميت تفسى الى العز مستحل لمشربه
رياسة باض فى راسى وسواسها تدور فيه واخشى ان تدور به

فكان النفس الناطقة نفثت فى روعه ان عاقبة امره تووّل الى روح تخطف وراس تقطف ودخلت عليه نيسابور وهو فى دار عميد الحضرة فساق الى من مجارى احواله قصصاً واساغ من منافث انفاسه غصصاً واثنى على الصاحب نظام الملك بالائه وسماه احسن اسمايه وقال فى اثناء ثنايه حقق املى واستلب حياتى من يدى اجلى ولا تكاد تجد فى التواريخ والاخبار شخصاً واحداً تشعب فرقاً وتقسم شققاً وصار فى عدة من البلدان طرايق قدداً وجوارح بدداً غيره واقترح على ان انظم هذا المعنى فى مرثية له فقلت

ما بال هذا الفلك الجانى ناء ولكن جوره دانى
وليست الدنيا سوى قحبة تبرزها الزينة للزانى
حتى اذا اغتر باقبالها مالت لاعراض وهجران
هذا عميد الملك وهو الذى لم يخل منه صدر ديوان
ولا نضا طاعته مارد الا اكتسى فروة خذلان
ولا اعتراه القرن الا راى غضنفراً فى زى انسان
كأن فى خاتمه حيث ما اوتى به فص سليمان
شادت يد الدولة اركانه ثم هوى اعظم بنيان
مفرقاً فى الارض اركانه بين قرى شتى وبلدان
جب خوارزم مذاكيره طغرل ذاك الملك العانى
وجاد مرو الروذ من جنده معصفر يخضبه قانى
والشخص فى كندر مستبطن وراء ارماس واكفان

وطلعت عليه بغتة وهو يروى بيتين كنت غنيت بهما فى صباى وهما

عجبت من مدمعى وعينى من قبل بين وبعد بى
قد كان عينى بغير دمع فصار دمعى بغير عين

فوافقت رويته لى روايته لشعرى وقال للحاضرين هاهوذا وقد كان عندنا انه بخراسان ساعة اطلقنا بشعره اللسان فاذا هو موسى وقد جاء على قدر وبرد غليله بشرب من السعادة محتضر واثار النظر وكانه يتقاضى شعرى المنتظر فابرزت القصيدة من الكم وقرطت بها اسماع اوليك الملوك الشم فرفعت عقيرتى بداليّة اولها

اقوت معاهدهم بشط الوادى فبقيت مقتولا وشط الوادى
وسكرت من خمر الفراق ورقصت عينى الدموع على غنا الحادى

فلما انتهيت الى قولى فيها

قالت وقد فتشت عنها كل من لاقيته من حاضر او بادى
انا فى فوادك فارم لحظك نحوه ترنى فقلت لها واين فوادى

سكر برشف رحيقه وجمع بين برق ابتسامه و رعد تصفيقه واقبل على الحاضرين وقال لنا فى العجم مثله فاتوا فى العرب بمثله و صار ذلك عنواناً لكتاب مفاخرى وشرفاً بادخاً تعطس عنه مناخرى ثم ارجع الى الغرض من تزيين هذا الكتاب ببيتين قالهما ايام الفترة وقد فاض هوس الامان فى شغافه وفرخ وسواس الرياسة وقرح وتلون فى دماغه وتلون له الشيطان بخلط اصباغه

عليه اثبت صورتى واقراه تذكر العهد القديم سورتى فاقبل علىّ وقال انت صاحب اقبل يشير الى الابيات التى مدحته بها فقلت نعم ايد الله سيدنا فقال قد تفاءلت بابياتك هذه اذ كانت مفتتحة بلفظ الاقبال موذنة بفراغ البال واومض لى فى وجهه من مخايل الاستبشار ما حملنى على التوسل اليه بهجوه فى بعض ما مدحته من الاشعار وقلت فيه من قصيدة

امين طغرل بك الميمون طايره ... فى المعضلات اذا ما خانه الأمنا
كالشمس ان طاولوه فى السمو نأى ... وان ارادوا اقتباس النور منه دنا
لا يقرع السن من مال يصاب به ... ولا يعض على ابهامه غبنا
عالى المحل ولكن ما مشى مرحا ... غض الشباب ولكن ما طغى ددنا
اتيح اقباله اذ قلت اقبل من ... واها لاقباله الوافى بما ضمنا

فاشرت فى هذا البيت الى ما يقال به من لفظ الاقبال الذى اتفق لى فى مطلع ذمه وتعجب الحاضرون من هجو صار وسيلة الى المهجو وصار ذلك غرة فى حسن كرمه وطرازاً ايضا على كُمّ فضله ومن عجيب الاتفاقات انى انفذت اليه فى زمام الامل من خراسان وهو بمدينة السلام فوافيت الدار العضدية بها وقد عقد فيها مجلس مزرور على ملوك العرب والعجم والديالم والاكراد وهم يبرمون اسباب زفاف السيدة العباسية الى السلطان ركن الدين رضى الله عنه وعميد الملك مستند يذاكر وزراء اوليك الملوك ويجاذ بهم اهداب المحادثة كعادته التى كانت فى التفكه بثمار الادب والتفنن فى لغات الترك والعجم والعرب

كما قلت فيه

مستظهر بعبارات والسنة ... تفننت كالرياض الغرا الوانا
هدى الى لغة الاعراب تبعها ... ورق بالمنطق التركى خاقانا

طمحت خوارزم بهمته كما سلك الهزبر الى العرين مداخلا
لما غدا جيحون طوع مراده كيف اقتضاه جامداً او سائلا
واستحسنت فيه الثعالب لبسةً لفرائها فاخترت حتفاً عاجلا
شق العصا وعصا وطن عضاضة فى ان يبيت مهاداً ومحاملا
قالوا محا السلطان عنه ولا محا سمة الفحول وكان قرماً صايلا
قلت اسكتوا فالان زيد فحولة لما اغتدى عن أنثييه عاطلا
والفحل يانف ان يسمى بعضه انثى لذلك حزها مستاصلا
ولربما يخصى الجواد فيكتسى سمناً وقد ورثت قوناً باحلا
فيغير فى الظلماء غير منبهة جيش العدو بان يحمحم صاهلا
يهنيه نفى الانثيين فانه نقص يسوق اليه مجداً كاملا
ان الاشاء اذا اصاب مشذب منه أتمهل ذرى واث اسافلا
هذا وقد كان الكسوف بشمسه متطرقاً يذكى سناً مستصايلا
فجلوا عن الوجه الكسوف ليملأ الآفاق والاقطار ضوءً شاملا

قلت لما عرى وجهه جلا عنه الكسوف عن الشمس ولا اعرف احداً مدح بهذا المدح وهو نوع من الصنعة يسمى تحسين التقبيح هذا ومن عجيب ما اتفق لى معه انى داعيته فى بعض الاوقات بابيات مفتتحها

اقبل من كندر مسيخرة للنحس فى وجهه علامات

فضرب الدر ضربانه حتى صار العيوق مكانه والقيت اليه مقاليد الممالك واستتبّت به مراكب الدولة فى تلك المسالك وتصرفت بتنى احوال ادبه الى ديوان الرسايل بالعراق فى وزارة الصاحب ابى عبد الله الحسين بن على بن ميكائيل فدخل الديوان يوماً وانا قريب العهد بالانتظام فيه فلما وقع بصره

عميد الملك ابو نصر منصور الكندرى

عميد الملك ابو نصر منصور بن محمد الكندرى تجاوز الله عن سياته وثقل ميزانه بحسناته جمعنى واياه مجلس الامام الموفق رضى الله عنه سنة اربع وثلاثين واربع ماية والحال حويلة والبحر وحيلة والرجل فى العيوق ولم يبلغ النوق فعاشرت منه شاباً مهر حداثته مروح ورايت هنالك جسماً كله روح وما زالت الاتفقات الحسنة تجذبه الى علو حتى صار من الذين بالنجم انتعلوا وقلد اولا اشراف الباب فوفاه شرطه وسام اركان الدولة القتاد وخرطه كاشفهم فى ذلك الحجاب الحشمة مخترقاً وعقد بهم اذنيه للسمع مسترقاً وضم من شمل احتجاباتهم ما كان مفترقاً يامر و ينهى ويتجسس وينهى وحسن موضع عنايته من السلطان طغرلبك انار الله برهانه فلم يرض له بالاسعاف الى عمل الاشراف فان الانهاء نميمة وليس للمنام قيمة وانتضاه لولاية خوارزم وفوقه الى اغراضها بعد ما سدد قدحه وركب فيه نصله وغرق عليه قوسه فقرطس الهدف من المرمى القصى واصاب به شاكلة الرمىّ ولم يزل به الشباب ونزقاته والشيطان ونزغاته حتى عصى وشق العصا وهو من بطر الولاية سكران ملتخ نحنو الى الحب ووراه فج فما راعه الا نزايع اقبلت غوابس ينقلن الردى صهواتها ، راوا نقعها يعلو فظنوا غمامة فما شعروا حتى بدت جبهاتها ، وانزل من صياصيه وسفع بنواصيه معاصيه اما علوه فقد مسخ واما سفله فقد مسح كما قلت فيه من قصيدة

طاب العميد الكندرى شمايلاً حتى استعار الروض منه مخايلا
يدعى ابا نصر وصنع الله نا صره أخيّم ام توجه راحلا

در آخر عهد سلطان جملهٔ اصحاب دیوان که قدیمی بودند تبدیل فرمود آن نیز بروی مبارك نبود نظام الملك‌را بتاج الملك بدل کرد و شرف الملك ابو سعد المستوفی که منعم و متنعم جهان بود بمجد الملك ابو الفضل القمی که بو طاهر خاتونی در هجو او میکوید

[شعر] می بنازد بخل مجد الملك
چون بکاورس کرسنه قمری
کر همه قمیان چنین باشند
قم رفیقا و بر همه قم ری

و کمال الدین ابو الرضا العارض‌را بسدید الملك ابو المعالی و بلمعالی نحاس در این معنی قطعهٔ می کوید و القاب و اسامی ایشان در نظم بر این نسق نیکو نکاه داشت

[شعر] ز بو علی بد و از بو رضا و از بو سعد
شها که شیر ببیش تو همچو میش آمد
در آن زمانه ز هر کامدی بدرکهٔ تو
مبشر ظفر و فتح نامه بیش آمد
ز بلفضایل و بلفتح و بلمعالی باز
زمین مملکت‌را نبات نیش آمد
کر از نظام و کمال و شرف تو سیر شدی
ز تاج و مجد و سدیدت نکرچه پیش آمد

و در آن نزدیکی از اصفهان ببغداد نهضت افتاد

[شعر] تو بر شاه بسیار کشی مکن
اگرچه پرستنده باشی کهن
که هر چند کردد پرستش دراز
چنان دان که هست او نیاز
و کر با تو کردد چیزی دژم
بپوزش کرآی و مزن هیچ دم
اکرنیست آکاهیت ز آن کناه
برهنه دلت‌را بیر نزد شاه
ز کسهای شه پیش او بد مکوی
که کمتر کنی نزد او آب روی

چو لشکر بنهاوند رسید باغرای خواجه تاج الملك ملاحدهٔ مخاذیل نظام الملك‌را کارد زدند چه هیچ مسلمان بر قتل چنان شخصی اقدام نکردی و در آن حالت پیر بود سال از هشتاد کذشته و پنداری آن سخن او فالی شد چون سلطان ببغداد رسید بعد از هجده روز در کذشت و میان ایشان کمتر از یك ماه بود و امیر معزی در قصیدهٔ مرثیت سلطان دو بیت در این حسب حال می کوید

رفت دریك مه بفردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پس او رفت در ماه دکر
کرد ناکه قهر یزدان عجز سلطان آشکار
عجز سلطانی ببین و قهر یزدانی نکر

[شعر] هرك راهی رود که بد باشد
دشمن نام نیك خود باشد
کر درد پردهٔ برادر خویش
باره بیند نقاب خواهر خویش
چون نباشد بجرم خود نکران
سهمش آید ز کردهٔ دکران

و سبب ان عداوت آن بود که سلطان ملکشاه پسری داشت از ترکان خاتون نام او محمود مادر می خواست که سلطان اورا ولی عهد کند و او سخت خرد بود و برکیارق که از زبیده خاتون بود دختر یاقوتی خواهر امیر اسمعیل بزرکتر فرزندان سلطان بود نظام الملك میل او می کرد و سلطانرا بر آن می داشت که ولایت عهد بر او تفویض کند و سلطانرا نیز برکیارق موافقتر می آمد ، مثل ، من احسن الاختیار الاحسان الی الاخیار ، نیکی کردن با اخیار از نیکوترین احتیار است و بهتران‌را بر کزیدن عادت ابرار است با این همه چون سمع سلطان از عثرات نظام الملك پرشد یك روز کس فرستاد و بنظام الملك پیغام داد که تو یا من در ملك شریکی و بی مشورت من تصرف که می خواهی می کنی و ولایت و اقطاع بفرزندان خود می دهی ببینی که بفرمایم تا دستاررا از سرت بر دارند او جواب داد که آنکه ترا تاج داد دستار بر سر من نهاد هر دو درهم بسته اند و باهم پیوسته ناقلان بر آن زیادت کردند این سخن در خشم سلطان بیفزود اورا بتاج الملك بازداد

[شعر] جوانان دانا و دانش پذیر
سزد که نشیند جای پیر

وفا و شفقت ایشان و ولا و مودت بقلت طمع پادشاه بدیشان بماند و بهر نیکی که کند و مساعی جمیل که فرمایند حسن مقابلت فرمودن و اگر پادشاه بذرهٔ طمع بخاك ایشان کند ایشان ببدرهٔ بدو طمع کنند و اگر از مواجب ایشان دیناری بکاهد ایشان از ممالك او خرواری باز برند و زبان قدح دراز کنند و در محاسن فراز کنند پس پادشاه باید که کسی‌را پرورد و بزرگی‌را بر کشد که اصل و مروت و اصل و ابوت دارد که اصل و ابوت از غدر و خیانت باز دارد و عقل و مروت اورا بر سر وفا و امانت دارد که هر فرع با اصل خویش رود و هر شاخ سر با درخت خود زند و استدلال از سیرت پادشاه بکماشتکان توان کرد و عقل دهقان از دخل بستان توان شناخت که حر و جوانمرد الا آزاد مردی‌را نپرورد و دهقان عاقل الا دخل نیکو نکارد و چون این مقدمات در نظام الملك و پسران بود سلطان اورا تربیت می فرمود و ترکان خاتون دختر طمغاج خان در حکم سلطان بود و بر سلطان استیلا داشت اورا وزیری بود تاج الملك ابو الغنایم پارسی مردی با منظر و مخبر و کفایت و فضل و همت و نیز کتخدای جامه خانه بود ترکان خاتون می خواست که اورا بروی نظام الملك بر کشد

هر آنکو ز بهر برادر براه
کند چه همو اندر افتد بچاه

سلطان‌را بر آن می داشت که وزارت بدو دهد و تقبیح صورت نظام الملك می کرد و تتبع عثرات او می فرمود تا سلطانرا بر او متغیر گردانید از بس مساوی که بشنید

دوست داشتی و بخط ابو طاهر خاتونی شکار نامهٔ او دیدم آورده بود که سلطان یك روز هفتاد آهو بتیر بزد و قاعدهٔ او چنان بود که بهر شکاری که بزدی دیناری مغربی بدرویش دادی و بهر شکارکاهی از عراق و خراسان منارها فرمود از سم آهو و کور و بولایت ما ورا النهر و بادیهٔ غرب و بمرج و خوزستان و ولایت اصفهان هر جاکه شکار فراوان یافتست آثاری کذاشته است و از جهت دار الملك و نشست خویش از همه ممالك اصفهان اختیار کرد و آنجا عمارتهای بسیار فرمود و در شهر و بیرون شهر از کوشکها و باغها چون باغ کاران و بیت الماء و باغ احمد سیاه و باغ دشت کور و غیر آن و قلعهٔ شهر و قلعهٔ دزکوه او بنا فرمود و خزانه بر آنجا داشتی و در مملکت او وزیر نظام الملك عظیم محترم و ممکن و مستولی بود دوازده پسر داشت هر یکی شغلی و ولایتی داده بود ، حکمت ، ان عمال الولاة بمنزلة سلاحهم فی القتال وسهامهم فی النضال ومن ولی الملك بلا کفاة کان کمن لقی الحرب بلا حماة ومما یدیم لك نصحهم ولاهم ویحفظ علیك ودهم وفاهم قلة الطمع فیهم وحسن المقابلة بمساعیهم واعلم انك ان طمعت منهم فی ذرة طمعوا منك فی بدرة وان ارتجعت من رزقهم دیناراً اقتطعوا من مالك قنطاراً ثم اساوا القول فیك وانکروا بیض صنایعك وایادیك اذا اصطنعت فاصطنع من یرجع الی اصل وابوة وعقول ومروة فان الاصل والابوة یعمنانه من الغدر والخیانة والغدر والمروة یبعثانه علی الوفاء والامانة وان کل فزع یرجع الی اصله وکل شی یعود الی طبعه ثم یستدل بالصنیعة علی قدر المصطنع ویحکم بالزراعة علی قدر المزدرع لان الحر لا یصطنع الاحراً وفیاً والعاقل لا یزرع الا زرعاً زکیاً بزرکان کفته اند عمال ولاة بمثابت سلاح اند در کارزار هرکه پادشاهی بی عمال کند چنان بود که بی لشکر قتال کند و

ز مردست جوئی فراز آوریم
بدشمن بمانیم و خود بگذریم
ز هوشنك رو تا بکاوس شاه
که بودند با تخت و فر و کلاه
جز از نام از یشان بگیتی نماند
کسی نامهٔ رفتگان بر نخواند

و لشکری که همواره ملازم رکاب بودند و اسامی ایشان در جراید دیوانی مثبت بود چهل و شش هزار سوار بودند و اقطاعات ایشان در بلاد ممالك پراکنده بودی تا بهر طرف که رسیدندی ایشانرا علوفه و نفقات معد بودی و عدل و سیاست سلطان ملکشاه تا حدی بود که در عهد او هیچ متظلم نبودی و اگر متظلم می آمدی حجاب نبودی با سلطان مشافههً سخن گفتی و داد خواستی ، مثل ، من شرفت همته عظمت قیمته ، هر که همت بلند دارد قیمتش بیفزاید و از خیرات سلطان ملکشاه آبگیرهای راه حجاز است که فرمود و مکس و خفارت از راه حاج بر داشت و امیر حرمینرا اقطاع و رسم داد که پیش از آن از هر حاجی هفت دینار سرخ بستندی و عرب بادیهرا و مجاوران خانهٔ معظمهرا همچنان انعامها فرمود و هنوز بعضی از آن رسوم با قیست ، حکمت ، اجعل لدینك من دنیاك نصیباً وکن من نفسك علی نفسك رقیباً وصیر لکل جارحة من جوارك زماماً من العقل والنهی ولجاماً من الورع والتقی ، از دنیا برای دین نصیبی کامل و قسط وافر بدست آور از تن خود رقیبی بر نفس خود گمار و بر جوارح و اعضا هر یك جدا مهاری از عقل و فساری از ورع برکن و سلطان از لهو و تماشا و شکار

بهرکار با هر کسی داد کن
ز یزدان نیکی دهش یاد کن
بتاز و ناز و همه کام جوی
و کرکام دل یافتی نام جوی
کجا بودنی باشد از کردکار
نبایدش نیز از کس آموزکار
شکفتی ترانك از پی آزمرد
همیشه دل خویش دارد بدرد
نکه کن که تا تاج با سر چکفت
که با مغزت ای سرخرد باد جفت
چو خواهی که تاج تو ماند بجای
مبادی جز آهسته و پاك رای
مکن بد چو دانی که از کاربد
بفرجام بر بدکنش بد رسد
ز کرداربد بر تنش بد رسید
مجوی ای پسر بند بدرا کلید
نباید که ماند ز تو نام بد
همان پیش یزدان سرانجام بد
هر آنکس که دارد روانش خرد
بداند که این نیك و بد بکذرد
همه رفتنی ایم و کیتی سپنج
چرا بایدت درد و اندوه و رنج

بود قوام ملك بصنایع باشد و صنایع بر کشیدکان و کزیدکان پادشاه باشند وزیر نظیر چشم است و مستوفی شبه کوش و منشی و کاتب و وکیل در و حاجب نشان خلق و رسول برهان عقل و ندیم بیان فضل و سلطان ملکشاه در مدت پادشاهی دو بار از انطاکیه باوزکند شده بود نوبت آخرین در سنه احدی و ثمانین و اربعمایه بانطاکیه شد و از آنجا بلاذقیه شد بکنار دریا و اسبانرا از دریا آب دادند سلطان سجاده خواست و آنجا دو رکعت نماز کذارد شکرانهٔ آنك ملك او از اقصای مشرق تا بکنار دریای مغرب رسیده است ، مثل ، شکر الصنایع من اقوی الذرایع ، شکر نعمت ایزدیرا طریقست و نیکو ترین آن رعایت حقوقست که اساس دولت بدان ممهد ماند و عرصهٔ دولت اتساع کیرد و اسباب پادشاهی و ارباب جهانداری بدان ساخته و افراخته باشد و بندکان خاص خویشرا سلطان از اقصای ولایت شام و ساحل محیط اقطاع داد و شهر حلب بقسیم الدوله اقسنقر داد و رها بعماد الدوله بوزان و موصل بجکرمش داد و از آنجا باز کشت و بسمرقند شد ، مثل ، من انعم قضی حق السیادة ومن شکر استحق الزیادة ، هر که صلت دهد حق مهتری کذارد و هر که شکر کند نعمت زیادت یافت و چون سمرقند بستد و سلیمان خانرا اسیر کرد و از آنجا باوزکند شد وتا حدود خطا و ختن در هر شهری والی و مقطعی کماشت و رسوم محدث و قوانین نا پسندیده بر داشت

[شعر] اکر شاه با داد و بخشایشست
جهان پر ز خوبی و آرایشست
و کر کژی آرد بداد اندرون
کبستش بود خوردن و آب خون

[شعر] میازار هرگز دل زاد مرد
ز بهر جهان تا نباشی بدرد
جهان‌را نمایش چو کردار نیست
بدو دل سپردن سزاوار نیست
بیکسان نگردد سپهر بلند
کهی شاد دارد کهی مستمند
کهی بر کشد تا بخورشید بر
کهی اندر آرد ز خورشید سر

و چون لشکر سلطان بجیحون بگذشت نظام الملك رسم اجرت ملاحان بر انطاکیه نبشت چون سلطان بر نشست ملاحان فریاد کردند که ما قومی درویشانیم معیشت ما از این آب است و اگر جوانی از اینجا بانطاکیه رود پیر باز آید سلطان نظام الملك‌را گفت ای پدر این چه سردیست مارا در این ولایت چندان دست رس نیست که حواله بانطاکیه می باید کرد وزیر گفت ای خداوند ایشانرا بجای رفتن حاجت نباشد حواشی ما برات ایشان بزر نقد باز خرند بنده این‌را از جهت تعظیم ملك و بسطت پادشاهی فرمود تا جهانیان بدانند که فسحت مملکت ما و نفاذ حکم پاشاه از کجا تا کجاست و ناقلان در تاریخ بنویسند دریغا آن روزکار که وزرا چنان فاضل و دانا و عاقل و توانا بودند و کار وزارت این ساعت بشاگرد غلامی آمدست هرچ عوان‌تر و وجوه انگیز ترست باراز او تیز ترست ، حکمت ، اعلم ان الایدی باصابعها والملوك بصنایعها وان وزیر الملك عینه وامینه واذنه وکاتبه ونقطه وحاجبه خلقه و رسوله عقله وندیمه مثله ، بدانك چنانك قوام دست باصابع

چون از این مصافگاه با در همدان آمد لشکر تطاولی می نمودند و تذللی می کردند یعنی که چنین فتحی کرده ایم و لشکری شکسته نان پارهٔ زیادتی می خواهیم و در پیش خواجه لفظی بر زبان راندند مبنی بر آنکه اگر اقطاع و نان پاره و جامکی زیادتی نخواهد بود قاوردرا سعادت باد نظام الملك زنان داد و گفت امشب با سلطان بگویم ومقصود شما حاصل گردانم و هم در شب فرمود تا قاوردرا شربت دادند و هر دو پسرش‌را میل کشیدند دیگر روز چون لشکر باز آمدند بتقاضا گفت دوش از این معنی با سلطان چیزی نشایست گفت که بسبب عمش داشتك بود مگر دوش در حبس از سر ضجرت و قهر زهر از نگین بر مکید و جان بداد لشکر چون این سخن بشنودند بیارامیدند و دم در کشیدند و کس دیگر حدیث نان پاره نکرد ، حکمت ، اعتمد فی اعمالك علی اهل المروة وفی قتالك علی اهل الحمیة لان المروة تمنع عن الخیانة والغدر والحمیة تمنع من الهزیمة والفر وایاك ومباشرة الحرب بنفسك فانك لا تخلو من ملك تخاطر به او هلك تبادر به ، اعتماد در اعمال بر اهل مروت کن و در قتال بر اهل حمیت که مروت از غدر و خیانت باز دارد و حمیت فرا هزیمت بگذارد و با تن خود مباشرت جنك مکن که یا مخاطرهٔ ملك بود یا مبادرهٔ هلك ، و در سنه احدی و سبعین و اربعمایه ملك شاه لشکر بخراسان کشید و اطراف ممالك خویش بدید و فوجی‌را بر گزید که مصاف دادن‌را بشاید و حصار سمرقند داد و عراده و مجنیق نهاد و بستد و خانرا پیاده اسب او کشیدند زمین بوسه داد و اورا اسیر باصفهان آورد و امیر باز فرستاد و تشریف داد

او با کفل و دو ران باز کشت چو قاورد آن زخم بدید کفت جای ایستادن نیست پشت بداد و روی بهزیمت نهاد و عاقبت کرفتار شد و چندان خزینه و سلاح خانه وعدت و متاع و کراع بدست لشکر ملکشاه افتاد که در حد وعد نیامد و در فهم و وهم نکنجید

[شعر] چنان دان که اندر سرای سپنج
کسی کو نهد کنج با دست و رنج
بدار و بپوش و بیارای مهر
نکه کن بدین کرد کردان سپهر
بکوشید و بخشنده باشید نیز
ز خوردن فردا نمانید چیز
برنجد یکی دیکری بر خورد
بداد و بخشش کسی ننکرد
دو چشم تو اندر سرای سپنج
چنین چیره کشت ازپی تاج و کنج
جهانی کجا شربتی آب سرد
نیرزد تو ز و دل جداری بدرد
خرد نیست با کرد کردان سپهر
نه پیدا بود رنجش از خشم و مهر
اکر این کنجستت ای نیك رای
بیارای و دلرا بفردا مپای
در خوردنت چیره کن بر نهاد
اکر خودبمانی دهدت آنکه داد

باحسانه و اشرکه فی سلطانه وبذله لرعایة خلقه وندبه لنصرة حقّه فان اطاعه فی اوامره ونواهیه تکفل بنصره وان عصاه فیهما وکله علی نفسه ، سلطان سایهٔ خداست و حاکم در دین مصطفی باحسان حق اختصاص دارد و برگزیدهٔ حق عز و جل باشد از بهر پادشاهی و رعایت حقوق خلق و خوانده بانصرت حق اگر در اوامر و نواهی منقاد فرمان آلهی باشد حق تکفل نصرتش کند و اگر خلاف امر و نهی خدا کند بانفس خودش گذارد تا فساد و مناهی و فسق و تباهی آرد و بدوزخش سپارد باید که عدل گزیند تا خرمی بیند پدران ملکشاه جهانگیری کردند و او جهانداری کرد درخت دولت نشاندند و او بر خورد و تخت سلطنت نهادند و او بار داد پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ایام ملك و طراز کسوت پادشاهی بود عالم مسلم و رایت منصور و رعیت خشنود و بلاد معمور ، مثل ، الزم الورع فانه یوید الملك واحذر الطمع فانه یولد الهلك ، ملازم ورع باش که تایید ملك دهد و مفارق طمع باش که تولید هلك کند با ورع و بی طمع پادشاهی بود یکچندی در میدان جهان گوی مراد باخت و اسب کامرانی تاخت و روی بهیچ طرف و مهم ننهاد الا که ذلول گشت ، مثل ، فضل السادة یحسن العادة وفضل الریاسة یحسن السیاسة ، عادات نیکو فضل ساداتست و حسن سیاسة فضل ریاستست ، و چون بعد از واقعهٔ پدرش از خراسان بعراق آمد خصمی چون قاورد که عمش بود از کرمان با لشکری گران بقصد ملك روی بعراق نهاده بود و جهان خویشتن‌را مسلم دانسته بدر کرج میان هر دو ملاقات افتاد و سه شبانروز مصاف بود عاقبت قاورد پشت بداد گویند مبارزی از لشکر او پیش صف لشکر ملکشاه بجالش آمده بود سواری با او مبارزت نمود و اورا زخمی زد که نیمهٔ بالا از کمرگاه بگذارد و جدا شد اسب

سلطان گفت راست می گوید امیر حاجب قماج‌را بفرستاد تا غلام‌را از حرم بدر آورد و خلیفه متصدی بود ده هزار دینار می داد تا ناموس نشکند نپذیرفت و غلام‌را قصاص کرد ، مثل ، کم من عزیز اذله جهله وکم من ذلیل اعزه عقله ، و سلطان الب ارسلان مردی سهم کن مردانه بود چون اورا این کار افتاد خراسان و عراق و جملهٔ اطراف مستخلص کرده بود و از ده پسر که داشت ملکشاه ولی عهد کرده بود تا مملکت می داشت و بمیراث گذاشت

السلطان معز الدنیا و الدین ملکشاه

ابن محمد قسیم امیر المومنین

سلطان ملکشاه صورتی خوب داشت و قدی تمام بالی افراشته و بازوی قوی بضخمی مایل بود محاسن کرد رنك چهره سرخ سپید یك چشم اندك مایه شکشته داشتی از عادت نه از خلقت جمله سلاحها کار فرمودی در سواری و کوی باختن بغایت چالاك بود ولادت او در جمادی الاولی سنه خمس و اربعین و اربعمایه بود مدت عمرش سی و هشت سال مدت ملکش بیست سال وزیر او نظام الملك الحسن بن علی بن اسحق حجاب او الحاجب قماج و سلطان ملکشاه پادشاهی جبار کامکار بود مساعد بخت موافق روزکار مهیا اسباب میسر اغراض موید بتایید آسمانی و موفق بتوفیق ربانی ، حکمت ، ان السلطان خلیفة الله فی ارضه والحاکم فی حدود دینه وفرضه قد خصّه الله

اگر شهریارست اگر مرد خرد
هر آنکس که زاید بیایدش مرد
نگر تا که بینی بگرد جهان
که او نیست از مرگ خسته روان
بریزی بخاك ار همه ز آهنی
اگر دین پرستی گر اهرمنی
ز خاکیم و هم خاکرا زاده ایم
بیچارگی دل بدو داده ایم
همه مرگرا ایم پیر و جوان
برفتن خزد بادمان قهرمان
همه کارهارا بگیتی درست
مگر مرگ کانرا دری دیگرست

گویند بعد از مدتی در عهد سلطان ملکشاه پسر آن جامع فراش غلامی از غلامان خلیفه بکشت در بغداد جامع در طلب قصاص چون پلنك و شیر می غرید و چون نهنك و اژدرها می دمید و چون ضحاك بی باك که قصد جمشید کرد یا بهرام روی بکین ناهید نهاد جامع از پس غلام می دوید غلام در حرم خلیفه گریخت جامع بر در حرم فریاد و آه بچرخ و ماه بر داشت خلیفه اورا در حرم نگذاشت چون سلطان برنشست جامع عنان سلطان بگرفت و با او گستاخ بود گفت یا خداوند با کشندهٔ پسر بنده همان کن که من با کشندهٔ پدرت کردم

[شعر] جزای نکویی نکویی بود
چنان چون جزای بدی بدست

از ساق موزه بیرون آورد و آهنك سلطان کرد . مثل ، من خاف شرك افسد امرك ، هر که از بد تو ترسد فساد کار تو طلبد ، غلامان خاص و سلاح داران خواستند که اورا بگیرند سلطان بانك برزد و بر کشاد تیر واثق بود تیری بدو انداخت خطا شد مرد برسید و سلطانرا زخم زد ، مثل ، کل انسان طالب امنیة ومطلوب منیة ، هر کس ارزوی میجوید و مرك در پیش می پوید

[شعر] چیست این طاس ساعت کردان
کاهش زندگانی مردان

سعد الدوله کهر آیین شحنهٔ بغداد در خدمت سلطان ایستاده بود خویشتن بر سلطان افکند اورا نیز زخم زد اما سعد الدوله بزیست و نزدیك دو هزار غلام در خدمت سلطان صف کشیده بودند از ایشان کس نه ایستاد یوسف نرزمی کارد بدست می رفت جامع نیشابوری که مهتر فراشان بود میخ کوبی بدست داشت از پس او در آمد و بر سرش زد و بجا بکشت ، مثل ، من ساء عزمه رجع الیه سهمه ، تیر بد هم برامی آید باز ، از قضا و قدر بعقل و بصر حذر نتوان کرد و آدمی چو آفتاب هر کجا که رود بلا و محنت چو سایه ملازم او بود و تقدیر سابق لاحق لا مرّد لقضایه و لا مانع لحکمه و بلایه

[شعر] سر الب ارسلان دیدی ز رفعت رفته بر گردون
بمرو آی تا بخاك اندر الب ارسلان بینی

چون اجل فراز آید مهلت منقضی شود رسیدنی برسد و چون قضا بیاید بصر برود

، مثل ، من وثق باحسانك اشفق على سلطانك ، هر که باحسان تو واثق بود بر سلطنت تو مشفق شود ، سلطان اورا چند روز اسیر داشت بعد از آن حلقه در هر دو کوش او کرد و بجان او امان داد ، مثل ، احسن یحسن الیك وابق یبق علیك ، نیکی کن تا با تو نیکی کنند و مدارا کن تا با تو مدارا کنند آنکه ملك الروم ارمانوس هزار دینار قرار داد که هر روز بجزیت بفرستد ، حکمت ، خیر المال ما اخذته من الحلال وصرفته فی النوال واشر المال ما اخذته من الحرام وصرفته فی الاثام ، بهترین مال آنست که از حلال ستانی و از بهر نیك نامی بذل کنی و بدترین مال آنست که از حرام جمع آری و باثام بکذاری و سلطان در آخر عهد روی بما وراء النهر نهاد بجنك خان و مادر او از خانیان بود چون بجیحون عبره کرد در سنه خمس و ستین و اربعمایه قلعهٔ مختصر بود بر لب آب نرزم غلامی چند اوباش لشکر آن قلعه‌را بستدند و کوتوال قلعه‌را که یوسف نرزمی خواندندی اسیرش پیش تخت آوردند سلطان از او احوالی می پرسید راست نمی کفت

[شعر] هر آنکس که بسیار کوید دروغ
بنزدیك شاهان نکیرد فروغ
سخن کان نه اندر خورد با خرد
بکوشد که بر پادشه نشمرد
و کر پرسدت هرج دانی بکوی
ببسیار کفتن مجوی آب روی

سلطان فرمود تا اورا سیاست کنند یوسف چون طمع از جان داشت کارد

سر انجام هر دو بخاك اندرند
ز تارك بجنك مغاك اندرند

و سلطان الب ارسلان بهمه عالم تاختن کرد و پارس بکرفت و شبانکاره تاخت و خلق بسیاررا از ایشان بکشت ، مثل ، من حسنت سیرته دامت ریاسته ، هرك سیاست نیکو راند ریاستش بماند ، و عمارت جهان فرمود ، حکمت ، فضیلة السلطان عمارة البلدان ، و سلطان بغزای ملك الروم ارمانوس شد او با ششصد هزار سوار از روم بدر آمد و قصد اسلام کرد الب ارسلان بملاذکرد بدو رسید بدوازده هزار مرد ایشانرا بشکست و ارمانوس بدست غلامی کرفتار شد

[شعر] زمانه بزهر آب دادست جنك
بدرد دل شیر و چنك پلنك
بپیش زمانه چه بازی سرت
رباید چو داد از سرت افسرت

آورده اند که در آن وقت که سلطان الب ارسلان بغزای ملك الروم ارمانوس می رفت لشکر پیش خویش عرض خواست و امیر سعد الدوله کهر آیین در خدمت می بود و عرض می کرد از حاشیهٔ او غلامی رومی سخت حقیر در عرض آمد عارض نام او نمی نبشت سعد الدوله کفت مضایقت مکن باشد که ملك الروم‌را خود او کیرد ، مثل ، من استکفی الکفاة کفی العداة ، هرك دانایانرا کارها فرا خواهد از دشمنان برهد ، اتفاق‌را این غلام ملك الروم‌را در هزیمت باز شناخت که اورا دیده بود بکرفتش و پیش سلطان آورد

روزی کردی پس از خدمت شما دنیا و آخرت یافتم و وزیری‌را بکوی که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی بوزیر کشتن ارجو که این سنت در حق خویشتن و اعقاب باز بینی ، مثل ، من احب نفسه اجتنب الاثام و من احب ولده رحم الایتام ، هرك تن خودرا دوست دارد اثام بکذارد و هرك فرزندرا دوست دارد بر ایتام رحمت آرد

[شعر] چنین بود تا بود کردان سپهر
کهی پر زکینست که پر زمهر
توکر با هشی مشمر اورا بدوست
کچون دست یابد بدردت پوست
سپهر بلند ار فراوان کشد
همان پردهٔ رازها بردرد
جهان تا توانی بشادی کذار
نکه کن بدین کردش روزکار
یکی‌را بر آرد بچرخ بلند
ز تیمار و دردش کند بی کزند
وز آنجاش کردان بزد سوی خاك
همه جای ترسست و تیمار و باك
هم آنرا که پرورد بربر بناز
بیفکند خیره بچاه دراز
یکی‌را زچاه آورد سوی کاه
نهد بر سرش پر زکوهر کلاه

الملك الحسين بن علی بن اسحق ، حجاب او الحاجب بكرك ، الحاجب عبد الرحمن الآغاجی ، توقیع او ، ینصر الله ، سلطان الب ارسلان پادشاهی بود با هیبت و سیاست تازنده و کامکار و بیدار دشمن شکن خصم افکن بی نظیر و جهانگیری تخت آرای و کیتی کشای قدی عظیم داشت و محاسن دراز چنانك بوقت تیر انداختن کره زدی و هرگز تیر خطا نکردی و کلاه دراز داشتی و بر تخت روز بار سخت مهیب بودی و با شکوه و از سر محاسن تا سرکلاه او کویند دو کز بودی و هر رسول که پیش تخت او آمدی بهراسیدی ملکی آسوده داشت ، مثل ، من حسنت مساعیه طابت مراعیه ،

[شعر] هر که نیکو روش بود درکار
مرغزارش نکو بود بشکار

بعد از وفات عمش طغرلبك عمید الملك‌را که وزیر عمش بود بکرفت و وزارت بنظام الملك داد و او پیش از سلطنت در خدمت الب ارسلان بودی و بو نصر کندری یك سال با او کردانید ، مثل ، من اعظم الفجایع اضاعة الصنایع ، اضاعت حقوق از مصایب و عقوقست در سنه ست و خمسین و اربع مایه بشهر نسا عمید الملك‌را بفرمود کشتن و نظام الملك در آن ساعی و راضی بود ، مثل ، اذا استشرت الجاهل اختار لك الباطل ، چون مشورت با جاهل بری از بهر تو باطل کزیند ، شنیدم که چون کشنده در پیش او شد مهلت خواست و وضو ساخت و دو رکعت نماز کذارد و اورا سوکند داد که چون فرمان پادشاه بجا آری از من پیغامی بسلطان کزاری و یکی بخواجه سلطانرا بکوی اینك خجسته خدمتی که بر من خدمت شما بود عمت این جهان بمن داد تا بر آن حکم کردم و تو آن جهانم دادی و شهادتم

بکس بر نماند جهان جاودان
نه بر تاجدار و نه بر موبدان
روانت کراز آز فرتوت نیست
ترا جای جز تنك تابوت نیست
ز هفتاد بر نکذرد بس کسی
ز دوران چرخ آزمودم بسی
و کربکذرد آن همه برتریست
بر آن زندکانی بباید کریست
روان تو دارنده روشن کناد
خرد پیش چشم تو جوشن کناد

السلطان الاعظم عضد الدوله

ابو شجاع الب ارسلان محمد بن داود بن میکائیل بن سلجوق

بتاریخ ذی الحجه سنه خمس و خمسین و اربعمایه الب ارسلان محمد جغری بك داود سلیمن‌را که کودك بود برکنار کرفت و بر تخت نشست و پادشاهی عراق و خراسان براو مقرر شد مدت ملکش دوازده سال بود بعد از وفات عمش طغرلبك و دو سال پیش از آن بخراسان بعد از وفات پدرش جغری بك مدت عمرش سی و چهار سال بود ولادت او شب آدینه دوم محرم سنه احدی و ثلثین و اربعمایه ، وزرای او ، الوزیر نظام

نثارهای فراوان کردند و قاضی القضاة بغداد خطبهٔ نکاح بخواند ، آیة ، ذلك یوم مجموع له الناس وذلك یوم مشهود ، آنگاه سلطان از تبریز سوی ری رفت تا زفاف بدار الملك باشد اندك مایه رنج بروی مستولی شد بقصران بیرونی بدر ری بدیه طجرشت از جهت خنکی هوا نزول فرمود چه حرارت هوا بغایت بود رعاف بر او مستولی شد و بهیچ دارو امساك نپذیرفت تا قوت ساقط شد و از دنیا برفت در رمضان سنه خمسه و خمسین و سیده همچنان با مهر با بغداد بردند ، مثل ، کل یجری من عمره الی غایة ینتهی الیها مدة اجله وینطوی علیها صحیفة عمله فزد فی احسانك وانقص من سیاتك قبل ان تستر فی مدة الاجل و تقصر عن الزیاد فی السعی والعمل

[شعر] همه‌را قوت است در عالم
قوت مرکست بچهٔ آدم

هر بنی آدمی‌را غایت عمریست که بدان اجل کشد و صحیفهٔ عملش در آن برسد باید که در حسنات افزاید و از سیات بکاهد پیش از آنك مدت اجل برسد و از سعی در عمل باز ماند

[شعر] چنینست رسم سرای فریب
فرازش بلندست و پستش نشیب
چه بندی دل اندر سرای فسوس
که ناکه بکوش آید ای کوس
خروشی بر آور که بر بند رخت
نبینی جز از تختهٔ کور تخت

وزیر خلیفه می آمد و گفت بپیغامی پیش سلطان می روم عمید الملك با او باز گشت و نمود بچه کار می آمد ، مثل ، من کتم سره احکم امره ، هرك راز نهان دارد کار آن قوی‌تر دارد و پیشتر بحضرت سلطان آمد و گفت وزیر خلیفه بپیغامی آمده است و ظن بنده چنانست که از جهت خلیفه نان پاره می خواهد اگر از این معنی سخنی گوید جواب ده که منت دارم و من خود در این اندیشه بودم خواجه‌را بگویم تا این ترتیب بکند ، مثل ، من امارة الدول انشاء الحیل ، زیرکی و حلیت نشان دولتست چون وزیر بحضرت سلطان آمد همین پیغام اورد سلطان چنانك ملقن بود جواب داد بعد از آن عمید الملك کتاب قانون بغداد بخواست و سلطانیات با قلم دیوان کرفت و نان خلیفه معین کرد و سلطان بجانب آذربیجان کوچ فرمود و بتبریز آمد و عمید الملك‌را ببغداد کذاشت و وکیل کرد تا سیدة النساء خواهر خلیفه‌را در حبالهٔ نکاح او آورد خلیفه در آن مضایقتی می کرد عمید الملك دست نواب دیوان خلیفه بربست و معایش موقوف کرد تا خلیفه باجابت کردن مضطر شد ، مثل ، من علامة الاقبال اصطناع الرجال ، از علامت اقبال پادشاه بود کار داران نیکو داشتن آنکه خلیفه قاضی القضاة بغدادرا در خدمت مهد سیده بفرستاد تا بتبریز خطبه کنند ، مثل ، من عمل بالرأی غنم ومن نظر فی العواقب سلم ،

[شعر] هر که تدبیر کرد پیش از کار
کلش از خارجست می ز خمار

و مأذون بودند بر مهر چهارصد درم نقره و یك دینار زر مهر سیدة النساء فاطمهٔ زهرا علیها السلام و چون مهد سیده بتبریز رسید شهر آذین بستند و

پس سلطان روی بعراق نهاد با لشکری که از وطات ایشان زمین می لرزید و کوه می شکوهید ، من نصر الحق قهر الخلق ، هرك نصرت حق کند قهر خلق بدستش آسان بود ، چون ببغداد رسید آن حدیثه‌را در یافت و بساسیری‌را بگرفت و سر او بجانبی بغداد اشهار کرد ، من عدل زاد قدره ومن ظلم نقص عمره ، هر که عدل کند قدرش بیفزاید و هر که ظلم کند عمرش بکاهد ، مثل ، من زرع العدوان حصد الخسران ، هرك عدوان کازد خسران درود چه از تخم ظلم زیان روید طغرلبك امیر المومنین‌را از عانه در ذو الحجه سنه احدی و خمسین بمقر خلافت و منزل امامت باز آورد و چون بدر بغداد رسید پیاده شد و در پیش مهد برفت امیر المومنین فرمود که ارکب یا رکن الدین و براو ثنای جمیل کفت لقبش از دولت بدین بدل شد ، مثل ، من حسنت سیرته وجبت طاعته ومن ساءت سیرته زالت قدرته ، هر کرا سیرت نیك بود طاعت او واجب آید و سیرت بد ازالت قدرت کند سلطان‌را نیت نیکو بر افراشت و اعدارا فعل بد در کنج ادبار بداشت و فرا هیچ خیر نکذاشت و بعد از چند روز عمید الملك‌را بخواند و بخلیفه پیغام می داد مرا هر وقت از برای مصالح دین و ملك ببغداد حرکت می باید کردن و با من عددی بسیار و لشکر بی شمارست در نواحی بغداد از جهت من نانی تعیین فرماید که اخراجات مارا از آن مددی باشد عمید الملك کفت دور نه بود که خلیفه خود این التماس از تو کند اما بحکم فرمان من بروم ، حکمت ، انصح الوزراء من یحفظك من المآثم ویبعثك علی المکارم ویعد ملك امواله ویجعل فیك آماله ، بهترین وزراء آنست که پادشاه‌را از وزر و وبال نکاه دارد و بر سر مکارم اخلاق آرد و مال پادشاه جمع آرد و بدو امید نیکو دارد چون عمید الملك روی بسرای خلیفه نهاد در راه

دهد بر بد کوهری خود گواه بود ، سلطان عمید الملك ابو نصر الکندری‌را فرمود که جواب مختصر با آیتکین نویس تا راهها نگاه دارد و مترصد وصول ما باشد که ما اینك آمدیم براثر و فرمود که آیتکین باید که جواب نامهٔ بخلیفه فرستد تا اورا سکونی حاصل بود عمید الملك صفی ابو العلاء حسول‌را که در فن کتابت فاضل بود بخواند و نامهٔ آیتکین بدو داد و صورت حال بگفت و فرمود که اینرا جوابی مختصر مفید می باید چنانك اگر بخلیفه عرض افتد بوصول ما بر اثر بالشکر واثق باشد ، مثل ، قوة الیقین من صحة الدین وحسن التقی من فضل النهی ، صفی ابو العلا نامهٔ آیتکین بستد و این آیت برپشت نامه نبشت ، آیة ، ارجع الیهم فلنـاتینهم بجنود لا قبل لهم بهـا ولنخرجنهم منها اذلة وهم صاغرون ، چون عمید الملك این جواب بر سلطان عرض کرد و معنی باز گفت سلطـانرا سخت خوش آمد و گفت فالی خوبست ان شاء الله کار چنین برآید و صفی ابو العلاءرا استری و بارگیران خاص بفرمود و دستی جامه ، مثل خیر الاموال ما استرق حراً وخیر الاعمال ما استحق شکراً ، بهترین مـالها آنست که حری‌را بنده گیرد و نیکو ترین کارها آنست که استحقاق شکر پذیرد

[شعر] خردمند باید که باشد دبیر
چو باشد بر پادشاه نا گزیر
بلاغت چو باخط کرد آیدش
باندیشه معنی بیفـزایدش
ببیش مهان ارجمند آن بود
که با لولب شاه خندان بود

و چون طغرلبك از بغداد باز گشت بساسیری که اسفهسالار لشکر بغداد بود در سنه تسع و اربعین و اربعمایه بر خلیفه بیرون آمد امیر المومنین رسول فرستاد بطغرلبك و اورا بتعجیل ببغداد خواند چون طغرلبك روی ببغداد نهاد بساسیری و آن لشکر مخالف سوی شام گریختند در راه ابراهیم ینال از سلطان باز گشت و بهمدان رفت بقصد ملك سلطان بر اثر او باز گشت تا اورا بکشت ، مثل ، من علامات الدولة قلة الغفلة ، قلت غفلت نشان دولتست ، و چون خبر باز گشتن سلطان ببساسیری رسید ببغداد باز آمد ، مثل ، من اشد النوازل دولة الاراذل ، سختترین نوازل و مصایب دولت اراذل که بر معایب باشد ، و قراوش بن المقلد پادشاه موصل و پسر یزید جد دبیس و قریش بن بدران با او ضم شدند و خلیفهرا بحرم در حصار گرفتند و اسیر کردند و رئیس الرؤسارا که بیشکار بود و شخصی بکمال فضل و نیکی و کرم و کفایت آراسته بود بزاری زار بکشتند و خلیفهرا بعانه فرستادند و بعربی مهارش نام بسپردند و یك سال در بغداد خطبهٔ مصریان کردند ، مثل ، من شر الاختیار مودة الاشرار و من خیر الاختیار صحبة الاخیار ، دوستی بدان از اتفاقی بد بود و صحبت نیکان از اختیارات نیك باشد و چون این واقعه افتاد دشمنی بساسیری در دلها راسخ بود ، مثل ، من طال تعدیه کثر اعادیه ، ع ، هرکرا ظلم بیش دشمن بیش آیتکین سلیمانی که شحنهٔ بغداد بود بگریخت و بحلوان آمد و از خلیفه ملطفهٔ بدو رسید فرموده که آنرا بسلطان رساند نبشته بود که الله الله سلیمانیرا در یاب که دشمن لعین مستولی شد و شعار قرمطیان ظاهر گردانید چون این ملطفه با نوشتهٔ آیتکین بسلطان رسید برنجید و فرمود که چنین حرکات نشان حرامزادگی باشد ، مثل ، من رضی من نفسه بالاساة شهد علی اصله بالدناة ، هرکه ببد کردان رضا

خلیفه باز پرسیدش کجونی
که بادت نوبنو عیشی فزونی
بمهمان خواندمت تا نیك دانی
مبادت درد سر زین میهمانی
هوای کرمسیرست این طرفرا
فراخیها بود آب و علفرا
وطن خوش جست رخت آنجا نهادند
ملك‌را تاج و تخت آنجا نهادند
خلیفه از برای آن جهانگیر
نکرد از هیچ خدمت هیچ تقصیر

و کار ولایت براو تقریر کرد و سلطنت او بر ممالك عراقین و کهستان مقرر کشت ، حکمت ، اذا ولیت فولّ الوفیّ الملّی الذی یحسن کفایته وغناوه ویجمل رعایته ووفاوه و یعلم بواطن الامور وظواهرها فاترك الرعایة واطلب الکفایة فالرعایة توجب العنایة والکفایة توجب الولایة فالولاة ارکان الملك وحصون الدولة وعیون الدعوة بهم تستقیم الاعمال وتجتمع الاموال ویقوی السلطان وتعمر البلدان فان استقاموا استقامت الامور وان اضطربوا اضطرب الجمهور

[بیت] چون ولایت دهی کسی‌را ده
که وفا و کفایتش باشد

و حسن رعایت و غنا دارد و باطن و ظاهر امور بداند و چون کفایت باشد عنایت و رعایت از لوازم آن باشد کفایت ولایت آورد و ولات حصون دولت باشد اعمال بدیشان استقامت پذیرد و اموال جمیعت پذیرد ،

القاب ملك رحيم ابو نصر بن ابی الهيجا سلطان الدوله و هم در اين سال ماه رمضان طغرلبك ببغداد رفت و امير المومنين اورا بسيار نثارها و نزلها فرستاد و ملك رحيم نبيرهٔ عضد الدوله الديلمی از آل بويه بنهروان آمد باستقبال اورا بگرفت و بند كرد و بطبرك ری فرستاد ، مثل ، من عفا عمن يستوجب العقوبة كان كمن عاقب من يستوجب المثوبة ، هرك عفو كند آنرا كه مستوجب عقوبت باشد همچنان باشد كه عقوبت كند آنرا كه مستوجب مثوبت باشد ، بدين حركت رعيت بياسودند و در دعا بيفزودند ، مثل ، من صار لرعيته اباً صار لجنده دباً ، و چون بشهر برسيد نخست بدر حرم و سدهٔ شريفهٔ نبوی آمد و شرط تعظيم و خدمت بجا آورد و چون باز گشت و بنوبتی فرود آمد امير المومنين بسيار تكلفها كرد و نثارها و نعمتهای فراوان فرستاد

[شعر] خليفه چون از آن مقدم خبر يافت
بخدمت كردن شاهانه بشتافت
باستقبال شه فرمود پرواز
سپاهی ساخته با برك و با ساز
كرامی نزلهای خسروانه
فرستاد از ادب سوی خزانه
ز ديبا و غلام و كوهر و گنج
دبيرانرا قلم در خط شد از رنج
سر اورا در حرم كرسی نهادند
نشست او و دگر قوم ايستادند

بولایت طبسین و نواحی کرمان و طغرلبك بسوی عراق آمد و ابراهیم ینال که برادرش بود از مادر و پسر برادر امیر یاقوتی و پسر عمش قتلمش در خدمت او بودند چون ری مستخلص کرد آنجا دار الملك ساخت ابراهیم ینالرا بهمدان فرستاد و امیر یاقوتیرا بابهرو زنکان و نواحی اذربیجان و قتلمشرا بولایت کرکان و دامغان فرستاد ، حکمت ، ای ملك احسن الی کفاته و اعوانه استظهر بملکه و سلطانه ، هر ملك که نیکی کند با دانایان و اعوان لشکرش مستظهر شود بملك و سلطنت کشورش و الب ارسلان محمد ابن جغری بك داود برادرزادهٔ او در خدمت بود و در مهمات و معضلات ایثار رضا و تحری فراغ او جستی و کفتی

[بیت] رضاك رضای الذی اوثر
وسرك سری فما اظهر

چو نامهٔ ایشان بدار الخلافة رسید امیر المومنین القایم بامر الله هبة الله ابن محمد المامونیرا با رسول پیش طغرلبك فرستاد بری و پیغامهای خوب داد و هبة اللهرا که سمت اختصاص و صفت اخلاص داشت فرمود که نزدیك او باشد تا اورا ببغداد آرد و بغداد تشریف حضور اورا حاصل کند که فرصت وصال چون زمان خیال کذرنده است هبة الله مدت سه سال آنجا بماند بحکم آنکه طغرلبكرا از کرفتن ناحیتها و ولایتها فراغت بغداد نبود و در سنه سبع و ثلثین و اربع مایه امیر المومنین بفرمود تا بر منابر بغداد بنام طغرلبك خطبه کردند و نام او بر سکه نقش کردند و القاب بکفتند رکن الدوله ابو طالب طغرلبك محمد ابن میکائیل یمین امیر المومنین ، مثل ، من شرف ذاته کثر حسانه ، ذات نیك حسنات افزاید و بعد از نام او نام و

پیوستکان و خویشان مارا بقلاع باز داشت و چون محمود در گذشت و پسرش مسعود بجای او نشست بمصالح ملك قیام نمی نمود و بلهو و تماشا مشغول می بود ، مثل ، من اثر اللهو ضاعت رعیته و من اثر الشرب فسدت رویته ، هرك لهو بر گزیند رعیترا نبیند و هرك مداومت شرب کند رویتش تباه شود لا جرم اعیان و مشاهیر خراسان از ما در خواستند تا بحمایت ایشان قیام نمایم لشکر او روی بما نهادند میان ما کر وفر و هزیمت و ظفر می بود تا عاقبت بخت نیك روی نمود و دست باز پسین مسعود بنفس خویش با لشکری گران روی بما نهاد بیاری خدای عز و جل و باقبال حضرت مقدس مطهر نبوی دست ما غالب آمد و مسعود شکسته و خاکسار و علم نکونسار پشت برگاشت و اقبال و دولت بما گذاشت ، مثل ، من اطاع الله ملك ومن اطاع هواه هلك ، مطیع خدا مالك گردد و مطیع هوا هالك شود شکر این موهبت و سپاس این نصرترا عدل و انصاف گستردیم و ازراه بیداد و جور گرانه گردیم و میخواهیم که این کار بر نهج دین و فرمان امیر المومنین باشد ، مثل ، من جعل ملکه خادماً لدینه انقاد له کل سلطان ومن جعل دینه خادماً لملکه طمع فیه کل انسان ، هر که ملك از برای دین جوید سلاطین منقاد او شوند و هر که دین فدای ملك کند هر کس بدو طمع کند و این نوشته بر دست معتمد ابو اسحق الفقاعی بفرستادند در آن وقت وزیر و پیشکار و دستور و کارگذار سالار بوژگان بود چون این نامه روانه شد ولایت قسمت کردند و هر یکی از مقدمان بطرفی نامزد شد جغری بك که برادر مهتر بود مرورا دار الملك ساخت و خراسان بیشتر خاص کرد و موسی بیغوکلان بولایت بست و هراة و سیستان و نواحی آن چندانك تواند کشود نامزد شد و قاورد پسر مهین جغری بك

پس هر دو برادر جغری بك و طغرلبك و عم ایشان موسی بن سلجوق که اورا بیغوکلان کفتندی و عم زادکان و بزرکان خویشان و مبارزان لشکر بهم بنشستند و عهدی بستند در موافقت با یکدیکر و شنیدم که طغرلبك تیری ببرادر داد و کفت بشکن و بدان چه مبالات نمود خرد کرد دو بر هم نهاد همچنان کرد سه بداد دشخوار می شکست چو بچهار رسید شکستن متعذرشد طغرلبك کفت مثل ما همچنین است تا جداکانه باشیم هر کمتری قصد کشتن ما کند و بجمیعت کس بر ما ظفر نیابد و اکر در میان خلافی بدید آید جهان نکشاید و خصم چیره شود و ملك از دست ما برود

[شعر] اکر دو برادر نهد پشت بپشت
تن کوه‌را سنك ماند بمشت
دلی کو زدرد برادر شخود
علاج بزشکان نداردش سود

، مثل ، لا سایس مثل العقل ولا حارس مثل العدل ولا سیف مثل الحق ولا قول مثل العدل ، چو عدل سایسی و بهتر از عقل حارسی نیست و حق شمشیری قاطعست و صدق برهانی ساطع آنکه باتفاق بر مقتضای عقل و کفایت نامهٔ نبشتند بامیر المومنین القایم بامر الله که ما بندکان آل سلجوق کروهی بودیم همواره مطیع و هواخواه دولت و حضرت مقدس نبوی و پیوسته بغرو و جهاد کوشیده ایم و بر زیارت کعبهٔ معظم مداومت نموده و مارا عمی بود در میان ما مقدم و محترم اسرائیل بن سلجوق یمین الدوله محمود بن سبکتکین اورا بی جرمی و جنایتی بکرفت و بهندوستان بقلعهٔ کالنجر فرستاد و هفت سال در بند داشت تا که سپری شد و بسیاری

یکی اندر آید دیکر بگذرد
زمانی بمنزل جهد یا چرد
جهانرا چنینست ساز و نهاد
از ین دست بستد بدیکر بداد

چون سلطان مسعود بهزیمت می رفت ترکانی چند بر اثر او می راند مسعود از پیل براسب نشست و حمله برد و کرز بر سر سواری زد و اورا و اسبش‌را برجای خرد بشکست و هر فوج لشکر که بدانجا می رسید و آن زخم می دید از آنجا نمی کذشت ، مثل ، الفضل بالعقل والادب لا بالاصل والنسب ، کرا با فضل و ادب اصل و نسب جمع شود دهان روزکار از او خندد و دور فلکش پسندد شخصی در آن حال مسعودرا کفت ای خداوند کسی‌را که این زخم بود هزیمت رود مسعود کفت زخم اینست اما اقبال نیست ، مثل ، عداوة العاقل خیر من صداقة الجاهل

[بیت] چو دشمن که دانا بود به ز دوست
ابا دشمن و دوست دانش نکوست

و سلجوقیان چون این مصاف بشکستند بیکبارکی قوت کرفتند و لشکرهای پراکنده در اطراف خراسان بدیشان پیوست و در دلها وقعی تمام بدید آمد وملك مقرر و جهان مسخرشد و سزاواری جهانداری داشتند

[بیت] قضی الله امراً وجف القلم
وفیما قضی ربنا ما ظلم

، الفایت لا یستدرك ، مسعود از آنجا باز گشت و جنگرا بساخت و در بیابانی که میان سرخس و مروست با سلجوقیان مصاف داد و در آن بیابان چند جا آب بود سلجوقیان آب بر داشته بودند و چاه انباشته ، مثل ، نظر العاقل بقلبه و خاطره و نظر الجاهل بعینه و ناظره ، دانا بدل و خاطر نگرد و نادان ظاهر بیند لشکر مسعود و ستوران از تشنگی بستوه آمدند و با زخم شمشیر ایشان نمی شکیفتند عاقبت پشت دادند ، مثل ، من رضی بالمقدور قنع بالمیسور ، و مسعود چون خودرا تنها دید عنان بگردانید و با پیل نشست که اسب اورا بدشخواری کشیدی و روی بهزیمت نهاد و خزانه و بنه و ثقل و اسباب و تجمل بجای ماند و خود براند

[شعر] که داند که چندین نشیب و فراز
بدید آرد این روزگار دراز
تك روزگار از درازی که هست
همی بگذارند سختها ز دست
بگندیم دل از ین سرای سپنج
ز بس درد و سختی و اندوه و رنج
سزد گر بگویم یکی داستان
گباشد خردمند همداستان
مسای ایچ با آز و با کینه دست
ز منزل مکن جایگاه نشست
سرای سپنجست بر آبی و رو
یکی شد کهن دیگر آرند نو

یکی برج عرب‌را تا ابد ماه
یکی ملك عجم‌را جاودان شاه
یکی دین‌را ز ظلم آزاد کرده
یکی دنیا بعدل آباد کرده
زهی نامی که کردار چشمهٔ نوش
دو عالم‌را دو میمش حلقه بگوش
ز رشك نام او عالم دو نیمست
که عالم‌را یکی اورا دو میمست
بترکان قلم از نسخ تاراج
یکی میمش قلم بخشد یکی تاج

چو سلطنت او مقرر شد و عظمت او هر روز در زیادت بود خبر بمسعود رسید بتن خویش از غزنین بیامد با لشکری و عدتی تمام و براه بست و تکیناباد بخراسان آمد تا انتقام لشکر کشد ، مثل ، لیس من عادة الکرام سرعة الانتقام ولا من شرط الکرم ازالة النعام ، سرعت انتقام از عادت کرام نیست و ازالت نعام از شرط کرم دورست و در این حال طغرلبك بطوس بود از برادر جدا سلطان مسعود خواست که تاختن بزد و نگذارد که برادران بهم پیوندند چون شب بر آمد با ده پیلی سبك رو وبا لشکری جریده روی بطوس نهاد بیست و پنج فرسنك مسافت بود.بر پشت پیل در خواب شد ، مصرع ، ترسم چو تو بیدار شوی روز بود ، کس نیاراست اورا بیدار کردن و پیل‌را تند راندن چون روز شد خبر رسید که طغرلبك بگذشت و ببرادر جغری بك پیوست سلطان پیلبانرا سیاست فرمود

جاه و حشمت او برکافهٔ خلایق مشرق و مغرب تابد و هر چه ربع مسکون است از بسیط زمین بامارات ابنیهٔ خیرات سلاطین آل سلجوق آراسته است و هیچ شهری از شهرهای اسلام از آن زینت و حلیت خالی و عاطل نمانده است و تقدیم آن بر امهات مهمات واجب دانسته اند شنیدم که چون سلطان طغرلبك بهمدان آمد از اولیاء سه پیر بودند بابا طاهر و بابا جعفر و شیخ حمشا کوهکیست و بر در همدان آنرا خضر خوانند بر آنجا ایستاده بودند نظر سلطان بر ایشان آمد کوکبهٔ لشکر بداشت پیاده شد و با وزیر ابو نصر الکندری پیش ایشان آمد و دستهای شان ببوسید بابا طاهر پارهٔ شیفته کونه بودی اورا کفت ای ترك باخلق خدا چه خواهی کرد سلطان کفت آنچ تو فرمایی بابا طاهر کفت آن کن که خدا می فرماید ان الله یامر بالعدل والاحسان سلطان بکریست و کفت چنین کنم بابا دستش بستد و کفت از من پذیرفتی سلطان کفت آری بابا سر ابریقی شکسته که سالها از آن وضو کرده بود در انکشت داشت بیرون کرد و در انکشت سلطان کرد و کفت مملکت عالم چنین در دست تو کردم بر عدل باش سلطان پیوست آن در میان تعوبذها داشتی و چون مصافی پیش آمدی آن در انکشت کردی اعتقاد پاك وصفای عقیدت او چنین بود و در دین محمدی صلعم از او دین دارتر و بیدارتر نبود

[شعر] در آن بخشش که رحمت عام کردند
دو صاحب‌را محمد نام کردند
یکی ختم نبوت کشت ذاتش
یکی ختم ممالك در حیاتش

السلطان المعظم ركن الدنيا والدين ابو طالب

طغرل بك محمد بن ميكائيل بن سلجوق مدّ الله ظلّه

در شهور سنه اربع و عشرين و اربع مايه سلطنت آغاز كرد و سير حميدهٔ ملوك پيش گرفت و آيين جهانداری و رسوم شهريارى ظاهر كرد ، حكمت ، قال اردشير بن بابك يحق على كل ملك ان يتفقد وزيره وندیمه وكاتبه وحاجبه فان وزيره قوام ملكه وندیمه بيان عقله وكاتبه برهان فضله وحاجبه دليل سياسته ، اردشير بابك گفت پادشاه بايد كه وزيرى‌را بدست آرد و حاجبى‌را بكمارد و نديمى‌را بدارد و دبيرى بيارد كه وزير قوام مملكت بود و نديم نشان عقل شود و دبير زبان دانش او باشد و حاجب سياست افزايد بر قضيت اين اثر و ترجمت اين خبر سلطان طغرل بك و جملهٔ سلاطين وزرا و حجاب و اصحاب مناصب داشتند ، وزراى او ، سالار بوژكان ابو القسم الكوبانى ، و ابا احمد الدهستانى عمروك ، و عميد الملك ابو نصر الكندرى ، حجاب او ، الحاجب عبد الرحمن الب زن الآغاجى ، توقيع او ، شكل چاقى ، مدت ملكش بيست شش سال ، چون ملك تعالى بندهٔرا سعادت ابدى‌را كرامت خواهد كرد و در دنيا و عقبى منزلت اخيار و ابرار ارزانى داشتن اورا بر اعلاى معالم شريعت حريص گرداند و در جوهر مطهر و سينهٔ پاك او حرصى نهد بر تقديم آنچ از بركات آن ملك عالم در قبضهٔ اقتدار او آيد و عالميان غريق و رهين احسان او گردند و مثنى و شاكر عدل و انصاف او شوند و رايات ملك اسلام از راى صايب او نصرت يابد و آفتاب

[بیت] چو خواهد بود روزی برف و باران
بدید آید نشان از بامدادان

مثل ، من استعمل العدل حصّن الله ملکه ومن استعمل الظلم عجّل الله هلکه ، هرکه عدل ورزد حصن ملکش حصین شود و هرکه راه ظلم سپرد شتاب هلکش شود ، چو سلطان مسعود از هندوستان با غزنین آمد و از استیلای سلجوقیان و شوکت ایشان خبر یافت کسی بامیر خراسان فرستاد که باید که بجنك سلجوقیان روی و ایشانرا از ولایت خراسان دور کنی امیر خراسان جواب داد که کار ایشان بیش از آنست که من و امثال من با ایشان مقاومت توان کرد

[بیت] منه بیش از کشش تیمار بر من
بقدر بور من نه بار بر من

سلطان فرمود که از کار می گریزد یا قاعدهٔ خویش می نهد تا چون کاری بر آید باز از او نیز کند جزماً بفرمود که این مهم ترا کفایت می باید کردن از امثال چاره نبود

[بیت] چنان باید که در نا بود و در بود
زتو پیوسته باشد شاه خشنود

امیر خراسان بر خاست و لشکر بیاراست مصاف کشیدن همان بود وهزیمت شدن همان سلجوقیان چون این مصاف شکستند جراتی تمام یافتند و عظمتی عظیم و در خراسان بپراکندند و طغرل بك بنیشابور آمد و بشادیاخ بر تخت مسعود نشست مردم مضطرب شدند منادی فرمود که کسرا نرنجانند

بذات خود نهضت آن مهم نتوانست کرد چند امیر سپاه سالاررا از لشکر اختیار کرد و با عدتی تمام بجنك ایشان فرستاد

[بیت] چه سازی چو چاره بدست تو نیست
اگر سازی ارنه جهانرا یکیست

آن لشکر براند سلجوقیان نا ساخته بودند این قوم ناگاه بر ایشان زدند و بغارت مشغول شدند ، مثل ، الجاهل یطلب المال والعاقل یطلب الکمال ، جاهل مال طلبد و عاقل کمال جوید ، سلجوقیان رجعتی کردند و مصافی سخت رفت میان ایشان عاقبت لشکر مسعود بجای زشت شکسته شدند و سلجوقیان صد بارصد هزار دینار تجمل و سلاحها و اسباب و چهارپای ایشان داشتند

[بیت] وعدت باموالهم ظافراً کعود الحلی الی العاطل

و این مصاف در بیابانی بود میان فراو و شهرستانه و باتفاق از دولت ایشان که ، مثل ، للدولة اتفاقات حسنة ، سلطان مسعودرا دل مشغولی پیش آمد بجانب هندوستان می بایست رفتن با سلجوقیان از سر ضرورت مصالحتی بکرد و برفت و کار ایشان هر روز در تزاید بود و نیرو می فزود و قوت می نمود و امارت پادشاهی بتائید آلهی و علامات جهانداری بر وفق کامکاری و مخایل شهریاری از صفحات احوال ایشان می تافت و شعاع آفتاب اقبال از ناصیهٔ دولت ایشان می درخشید و صبح دولت از مطلع رایات ایشان می دمید

مدفونست سلطانرا گفت صواب نباشد ایشانرا بخراسان راه دادن که خیلی بسیارند و ساز وعدت دارند نباید که از ایشان فسادی آید که آنرا در نتوان یافت و تلافی و تدارك ممکن نبود

[بیت] بهرکار اندیشه کردن نکوست
زدن رایی با مرد هشیار و دوست

سلطان بسخن او التفات نکرد و فرمود که ایشانرا نظر ندهم که مرا از امثال ایشان اندیشهٔ نتواند بود رخصت داد تا از آب بگذشتند و ایشان تا محمود زنده بود حرکتی نکردند در آن میان میکائیل بن سلجوقرا چهار پسر خاستند جغری بك ابو سلیمن داود و ابو طالب طغرل بك محمد و در میان خیل مقدم و محترم شدند و چون سلطان محمود سبکتکین از دنیا رحیل کرد در سنه ثمان عشر و اربع مایه کس بعمید نیشابور فرستادند سوری ابن المعتز بود که قبهٔ رضا رضی الله عنه کرده است و در خواستند تا در آن نواحی مقام کاه ایشان معین کند عمید سوری نامه فرستاد بسلطان مسعود بن محمود و او بجرجان برابر شرف المعالی نوشروان بن فلك المعالی منوچهر بن شمس المعالی قابوس بن وشمکیر فرود آمده بود بطمع مواضعهٔ که می خواست و انتظار حمل ری که عمید ابو سعید حمدونی خواست فرستادن می کرد ، مثل ، من رغب فی هدایاء العمال رخص فی اضاعة الاموال ، هر پادشاه که راه هدایای عمال بخود دهد رخصت اضاعت اموال داده بود ، مسعود چو نامهٔ سوری بخواند بنیشابور رفت تا تدبیر کار سلجوقیان کند لشکر او از سفر مازندران کوفته بودند و سلاحها بنم تباه شده و چهارپای بهار نا خورده

سر پشه و پیل تا مور و کرك
رها نیست از چنك و منقار مرك
زمین کر کشاده کند راز خویش
بیاید اندازهٔ کار پیش
کنارش پر از شهریاران بود
برش پر زخون سواران بود
پر از مرد دانا بود دامنش
پر از خون رخ و چاك پیراهنش
چه افسر نهی بر سرت برچه ترك
بر و بکذرد پر و پیکان مرك
و دیکر که از مرك شاهان داد
نکیرد کسی یاد جز بد نژاد

و پسر اسرائیل قتلمش بنشناس در حوالی قلعه می کشت چون خبر وفات پدر بدو رسید براه بیابان سرخ کلاهان از هندوستان بسیستان آمد و از آنجا بخارا پیش عمان و احوال بکفت ایشان خود در طلب ملك و فرصت انتقام بودند و منتظر وقت خروج ، مثل ، من تعزز بالله لم یذله سلطان ومن توکل علیه لم یضره انسان ، کرا خدای عز و جل عزیز کند هیچ سلطان اورا ذلیل نکند و هرکرا توکل بر خدای بود کس اورا نرنجاند آنکاه کس بمحمود فرستادند که مارا این مقام تنکست و این مراعی بمواشی ما وفا نمی کند دستوری ده که ما از آب بکذریم و میان نسا و باورد مقام سازیم ارسلان که والی طوس بود و رباط سنك‌بست کردهٔ اوست و آنجا

است نسبی ندارد و غدار است ملك بروی نماند و بدست شما افتد ، مثل ، لا تثق بالدولة فانها ظل زایل ولا تعتمد علی النعمة فانها ضیف راحل ، دولت سایه ایست که هر لحظه بگردد و نعمت چو مهمان بهر کس پیوندد و اسرائیل‌را با قلعه بردند و بند سخت تر کردند و همانجا وفات یافت و بجوار رحمت حق رسید

[شعر] بخواهد بدن بی کمان بودنی
نکاهد بپرهیز افزودنی
هنرمند با مردم بی هنر
بفرجام هم خاك دارد بسر
بر ین داستان زد یکی مهر نوش
پرستار با هوش پشمینه پوش
که هرکو بمرك کسی کشت شاد
ورا رامش و زندکانی مباد
نزاید جز از مرك‌را جانور
اکر مرد خواهی غم من مخور
اکر خود کذر یابی از روزبد
بمرك کسی شاد باشی سزد
چنین داستان زد یکی مرد پیر
که کرشادی از مرك من تو مپیر
که جز مرك‌را کس ز مادر نزاد
زکسری از آغاز تا نوش زاد

[شعر] ای تن ارچند بستهٔ دامی
در کف دشمنان بنا کامی
بقضای خدای راضی شو
تا ساکن شوی و بیارامی

و جماعت مقدمان دیگررا که گرفته بودند بقلاع دیگر فرستادند و بجان آمان داد

[شعر] یکی داستان زد برین بر پلنك
چو با شیر جنك آورش خاست جنك
ز دشمن مکن دوستی خواستار
اگر چند خواند ترا شهریار
درختی بود سبز بارش کبست
اگر پای کیری سر آید بدست

و اسرائیل هفت سال در قلعهٔ کالنجر بماند دو ترکمان از خیل او بیامدند و مدتها بر آن قلعه آب کشی کردند روزی در فرصتی اورا بدیدند و طریقی سکالیدند که اورا در شب بدزدیدند در راه بیشهٔ پیش آمد راه کم کردند ،

[بیت] جهان بد سکالد نکوید بکس
نباشد بهرکار فریاد رس

دیگر روز کوتوال بر اثر بیامد و اورا بگرفت چون لشکر تنك رسید او ترکمانانرا گفت از من طمع ببرید و برادرانرا بگویید که در طلب ملك بکوشید و اگر ده بارتان بشکنند نومید مشوید و بر مگردید که این پادشاه مولی زاده

استظهاری تمام باشد که اگر از طرفی خصمی بر خیزد و فتنهٔ انگیزد که بمددی محتاج شویم استعانت بخیل شما کنیم اسرائیل در معرض جواب گفت از جانب ما در بندگی تقصیر نباشد محمود گفت اگر حاجت افتد بچه نشان مارا رسد و چه قدر بود اسرائیل کمانی در بازو افکنده بود و سه چوبهٔ تیر ببند قبا فرو زده از آن یك چوبه بمحمود داد و گفت بوقت احتیاج این تیررا بخیل ما فرست ترا صد هزار سوار مدد رسد محمود گفت اگر بسند نیاید تیری دیگر پیش او نهاد و گفت اینرا ببلخان کوه فرست ترا پنجاه هزار سوار مدد آید گفت اگر بسند نیاید کمان بداد و گفت بنشان بترکستان فرست اگر دویست هزار سوار خواهی بیایند محمود از این سخن بیندیشید و اورا فرا گرفت ، مثل ، من ساءت سیرته لم یامن ابداً ومن حسنت سیرته لم یخف احداً

[بیت] بد کنش‌را آمان نخواهد بود
نیك سیرت نترسد از دد و دود

آنکه نان خواست و مجلس بیاراست نان بخوردند و دست بشراب آوردند و سه شبانروز صبوحی کردند محمود خلعتهای خوب باسرائیل و خیل او داد بعد از آن هر امیری‌را از لشکر خود فرمود تا سر خیلی و مقدمی‌را بوثاق خود مهمان بردند و شرابهای گران در دادند و چون مست شدند بندهای گران بر نهادند و با اسرائیل همان کرد و هم در شب بهندوستان بقلعهٔ کالنجر فرستاد ، مثل ، من اطاع هواه باع دینه ودنیاه ، هر که پی روی هوا کند هر آینه ترك دین و دنیا کند ، چون اسرائیل از خواب مستی در آمد خویشتن‌را خسته و بسته دید تن در قضا داد

و پیغام داد که عجب داشتم از کاردانی و عقل شما که بحکم همسایگی تا این غایت از جانب ما التماسی نکردید و آرزوی نخواستید و مارا بدوستی شما رغبتی تمامست و نیز بمددی و از معاونتی مستغنی نیستم از جانب شما اگر چنانك جمله برادران نتوانند آمدن یکی‌را اختیار کنید که بحضرت ما آید و ما بر کنار آب مقام ساخته ایم تا مسافت نزدیکتر بود که با او عهدی بسته آید و استظهاری کرده شود این کید نیندیشید و این مثل نشنید ، مثل ، لا تفتح باباً یعییك سده ولا ترسل سهماً یعجزك رده ، دری بر مکشای که در بستی آن متعذر بود و تیری میانداز که دفع آن نا ممکن باشد ، چو پیغام سلطان محمود بسمع مبارك ایشان رسید از سر وفای مسلمانی و صفای ظاهر و باطن اسرائیل‌را که مقدم و محترم ایشان بود اختیار کردند و در خدمت رکاب میمون او لشکری گران روی بمحمود نهادند محمودرا خبرشد مسرعی‌را پیغام داد و بپذیرهٔ اسرائیل فرستاد که در این ساعت بمدد لشکر حاجت نیست مقصود دیداری و استظهاری است لشکر همانجا بمان و تو باخاصکیان و اعیان جریده بیایی براین موجب بیامد ، مثل ، من اقتحم اللجة اتلف المهجة

[بیت]

هر که شد بحر بی پایاب
تشنه میرد چو آتش اندر آب

چو اسرائیل برسید محمود اورا اکرام تمام کرد و با خویشتن بر تخت نشاند و تقریب و ترحیب و پرسش و پرستش نیکو کرد و در اثنای سخن گفت مارا هر وقت بهندوستان بغزوی کافران لشکری گران می باید و بلاد خراسان معطل و مهمل می ماند آرزو چنانست که میثاقی و

ایشان بیاسود و معمور بود تا بدین حال که چشم زخم رسید و بیشتر اولاد ایشان منکوب شدند و در قلاع محبوس ماندند ملك تعالی از نسل اسرائیل سلیمانی‌را بفرستاد که ملك موروث او نمودار عهد نوشیروانست و سلیمان وار آدمی و دیو و پری و وحشی در کار حضرتش سماطین خدمت خواهند کشید و رکاب او در جهانگیری سیر غدوها شهر و رواحها شهر پیشه خواهد کرفت ملکا پروردکارا اطناب سرا پردهٔ دولت او با دامن قیامت پیوسته دار و بعد از اسرائیل میکائیل بود و یونس و موسی بیغو

[بیت] چنان چون سزد پادشاهان داد
بزرك و خردمند و نیکو نژاد

و چون سلطان محمود سبکتکین با ایلك خان صلح کرد و محمود بکنار جیحون آمد و بهم رسیدند و یکدیکررا بدیدند و بمواثیق و عهود مستظهر شدند و نواحی و حدود ممالك هریك معین شد ایلك زبان بر کشود فرا محمود نمود که قومی سالهاست تا در ولایت من آمده اند از ترکستان و مراعی و مرغزارهای نور بخارا و سغد سمرقند بدست فرو کرفته و لشکری بسیار و سپاهی بی شمارند مقدم ایشان سلجوق بن لقمان بود چهار پسر از او خاسته اند و در میان خیل مقدم و محترم شده و اهبت و آلت لشکری ساخته و عدت و ساز پادشاهی راست کرده از خیلی با نیرو و عددی فراوان ایمن نتوان بود اکر ترا وقتی بطرف هندوستان نهضتی باشد که از ایشان فسادی آید بطلب ولایتی یا قصد ناحیتی و طمع ملکی با ایشان استظهاری واجبست و نوایی در خواستن متعین ، مثل ، من طال امله ساء عمله ، امل دراز عمل نا ساز آورد ، سلطان محمود رسولی جرب زبان بدیشان فرستاد

تاریخ آل سلجوق مسمی براحة الصدور وآیة السرور

تالیف عالم فاضل کامل ذو فنون الدهر

افتخار العلماء والفضلاء نور الاسلام والمسلمین

ابی بکر محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن الحسین بن همة الراوندی

ابتدا آل سلجوق سپاهی کامکار و عددی بی شمار بودند و مال بسیار داشتند و خیل و حشمی با نظام و عدت و شوکت تمام و نعمت و حرمت بکام مردمانی دین دار بیدار ، مثل ، من دلایل الاقبال قلة الاغفال ، نشان آفتاب اقبال ایشان از غفلت دور بودن بود و اجتناب از دار کفر و میل بمجاورت دار اسلام نمودن و زیارت خانهٔ کعبه و تقرب بائمهٔ دین پیشه کرفتن چنانك پیغمبر صلی الله علیه و سلم فرموده است ، الخبر ، النظر الی الکعبة عبادة والنظر الی العلماء احب الی الله تعالی من النظر الی الکعبة ، آن بزرکان از ترکستان بحکم انبوهی خانه و تنکی چراخوار بولایت ما وراء النهر آمدند بزمستان منزلهای شان نور بخارا بود و بتابستان سغد سمرقند و سلجوق‌را چهار پسر بودند اسرائیل که هشتم جد سلطان قاهر عظیم الدهر غیاث الدنیا و الدین ابو الفتح کیخسرو بن السلطان ثلج ارسلان خلد الله ملکه بود بزرکتر و از همه داناتر بود و چون بر او ظلم رفت و بسبب غدر محمود سبکتکین با او برادران بر خاستند و خویشان کین خواستند و ملك بکرفتند و اعقاب ایشان مملکتی فسیح و دولتی عریض بیافتند و جهان از

بر آن مثال که دارد فلك دوازده برج
نهاده بود مهندس بر او دوازده در
بیك دو روز که فرمود جنك دکر و آهنك
شه مظفر پیروز بخت نیك اختر
چنانش کرد که بیننده کفتی ای عجبا
مکر بزلزله شد این حصار زیر و زبر
هم از حصار کشیدندشان بحضرت شاه
چنانکه اهل کنه‌را کشند در محشر
سرشك ایشان سرخ و رخان ایشان زرد
دهان ایشان خشك و دو چشم ایشان تر
همه ز کرده پشیمان شدند و در مثل است
کسی که بد کند آخر ز بد کشد کیفر
چنین حصار که تاند کشاد جز ملکی
که پیش خدمت او ببست روزکار کمر
اکر کشادن روم و عرب عجایب بود
کنون کشادن چین و چکل عجایب تر

همه زمین معسکر شد آهنین کفتی
ز درع و جوشن و تیغ و سنان و تیر و تبر
زمین تو کفتی ز آهن همی بر آرد بال
هوا تو کفتی ز آتش همی بر آرد پر
ز کرد کردان کردون شده بلون زمین
ز نعل اسبان هامون شده بشکل قمر
غبار تیره چو ابر و خدنك چو باران
سنان نیزه چو برق و تیره چو تندر
ز خون لشکر او سرخ کشته تیغ کبود
چو بر دمیده شقایق ز برك نیلوفر
ز تیر و تیغ یکی کرده ساقی و معشوق
ز خون و خود یکی کرده باده و ساغر
یکی بساعد سیمین درون فکنده کمان
یکی بسنبل مشکین درون کشیده سپر
یکی شکوفه و سوسن کرفته در جوشن
یکی بنفشه و عنبر نهفته در مغفر
بدین صفت سپهی خصم بند و قلعه کشای
مبارز افکن و دشمن شکار و شیر شکر
فرو کرفته حصاری که کر کنم صفتش
در آن صفت سخنم بکذرد ز وهم و فکر
بنش رسیده بماهی سرش رسیده بماه
فتاده مردم از و در ضلالت از بن و سر

چو باز کشت بفارغ دلی ز مغرب و روم
بسوی مشرق و چین عزم کرد سال دگر
مرادش آنکه ستاند بقهر خانهٔ خان
چنانکه قصر بشمشیر بستد از قیصر
بفتح روی بتوران زمین نهاد و نشست
چو آتش از بر باد و بر آب کرد گذر
چو از آب جیحون بگذشت روزگار نبرد
کشید تا بسمرقند رایت و لشکر
گشاده کرد سمرقندرا بروز نخست
بچشم عدل سوی خاص و عام کرد نظر
چو دید خصم که دادند شهر و آمد شاه
گرفت راه حصار و ز شاه کرد حذر
ز بهر او سپهی بر حصار کرد شدند
همه سپهر تن و خاك صبر و کوه جگر
همه کمانکش و رزم آزمای و تیر انداز
همه مبارز و آهن گداز و جوشن در
همه فگنده تن اندر مغاکهای هلاك
همه نهاده دل اندر نشانهای خطر
خدایگان جهان حزم کرد همسر رزم
که خرم باید تا چار عزم‌را همبر
سپاه خویش پراگنده کرد گرد حصار
روانه گشت ز هر سو مبارزی دیگر

کرد باری قدر یزدان عجز سلطـان آشکار
قدر یزدانی به بین و عجز سلطـان نگر
خسروا گر مستی از مستی بهشیاری گرآی
ور بخواب خوش دری از خواب خوش بردار سر
تا به بینی باغ ملت‌را شده بی رنك و بوی
تا به بینی شاخ دولت‌را شده بی برك و بر
بر زمین چون حکمران کشتی گرفتی کاستی
بر فلك چو بدر گردد کاستی گیرد قمر
رفتی و بگذاشتی در دیدهٔ من اشك خویش
تا چون خوانم مدح تو بر من همیبارد درر
خاطرم نظم فتوحت‌را گهر در رشته کرد
رشتها بگسست و از چشمم برون آمد گهر

[٦]

در ذکر فتح سمرقند و مدح سلطان ملکشاه

خدای هرچه دهد بنده‌را از فتح و ظفر
بدین پـاك دهـد یا بعقـل یـا بهنر
ببین که از ظفر تیغ شه بشرق و بغرب
هزار گونه دلیل است و صد هزار اثر

مرا از هجر تو در دیده سیل و در دل برق
ترا دو دیده برفتار و کام و زخم براق
اگر زبانه زند برق بگذرد بر فرق
وگر کشاده شود سیل در رسد در ساق
بعشق چون من و چون خویشتن به نیکوئی
شنیدهٔ پدر مهربان و کودك عاق
وفا و مهر تو برجان من مقیم شده
چنانکه عدل رضی خلیفه در آفاق
نظام ملك خداوند سید الوزرا
بو علی حسن بن علی بن اسحاق

در مرثیهٔ فوت سلطان ملکشاه سلجوقی

و شهادت وزیر ابو علی حسن نظام الملك

شغل دولت بخطر شد کار ملت با خطر
تا تهی شد دولت و ملت ز شاه دادگر
مردمان گفتند شوریده است شوال چه عجب
بود از این معنی دل معنی شناسانرا خبر
در یکی مه شد بفردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پس او رفت در ماه دگر

شهاب هست بلون وبشکل چو قلمش
فلك بقوت آن دیورا زند بشهاب
اگرچه پست کند کوه پیل مست به یشك
و گرچه ریزه کند سنك شیر شرزه بناب
نه باعداوت او پیل مست دارد زور
نه با سیاست او شیر شرزه آرد تاب
آیا کزید چو طاعت بروزکار مشیب
آیا ستوده چو نعمت بروزکار شباب
کسی که او بهمه قولها بود صدیق
اگر بنقص تو یکدم زند شود کذاب
شود بامن تو آهو بره ندیم هزبر
شود بفر تو تیهو بچه قرین عقاب

، وله ایضا ،

چرا همی بکزینی تو بر وصال فراق
چرا همی ز خراسان روی بسوی عراق
همی کنی تن من چون تنورهٔ برزین
همی نهی دل من در شکنجهٔ وراق
دل تو هست زبیهری و جفا مشتق
از ین قبل خبرت نیست از دل مشتاق

بباغ و راغ مکر ابر و باد داد ستند
بتوده عنبر ناب و برشته در خوشاب
چمن شد است چو محراب و عندلیب همی
زبور خواند داودوار در محراب
هوا از ابر پوشید جوشن و خفتان
زعکس خویش کمانکرد مهر روشن تاب
زغنچهٔ کل و از شاخ بید باد صبا
زمردین پیکان کرد و بسدین نشاب
میان سبزه نگر برك لالهٔ نعمان
میان لالهٔ نعمان نگر سرشك سحاب
یکی چنانکه بزنکار بر زنی شنگرف
یکی چنانکه بشنگرف بر زنی سیماب
سرشك ابر کلاب و شکوفه کافوراست
چو صندل است بجوی و بفرغر اندر آب
هنوز ناشده طبع جهان بغایت کرم
معالجتش بکافور و صندلست و کلاب
همی شود مطر اندر تراب مروارید
بفعل و طبع مکر چون صدف شداست تراب
همی زسیل بهاری شود سراب چو بحر
چنانکه بحر شود پیش جود خواجه سراب
بزرگوار وزیری که دست همت او
زروی دولت و اقبال بر کرفت نقاب

دشت از درنده شیران چون روز عید نحر
از کوسفند و کاو ببازار و پارکین
من همچو از دهان خداوند صولجان
جسته که شکار خداوند پوستین
ره کرچه دور بود و کمرهاش بیناك
شخ کرچه خشك بود ممرهاش سهمکین
یکدست من هنوز بچین چید کل همی
و آن دست دیکرم بیمن بود لاله چین
نفرین دوست ناشده از کوش من هنوز
کآمد زقصر خواجه بکوش من آفرین
فخر عُلا وزیر شهنشاه بو علی
حسُن هدی حسن رضی میر مومنین

[٥]

معزی سمرقندی در درکاه سلطان ملکشاه و سلطان سنجر ببابهٔ رفیعهٔ ملك الشعرا رسید این دو قصیده در مدح ابو علی نظام الملك و درمرثیهٔ فوت سلطان ملکشاه و وزیرش نظام الملك بنظم آورد

شداست باغ پر از رشتهای در خوشاب
شده است راغ پر از توده های عنبر ناب

چو نکرد باژ کونه فلك زین او براسب
من خواستم لکام و نهادم براسب زین
آمد بر من آنکه نیند کس و ندید
سروی چنو بغاتفر و لعبتی بچین
از زلف برده چین و فکنده بر ابروان
زآن پیشتر که بودی در زلفکانش چین
با روی خویش کرد بچنك از غنا هانك
هنکام لهو کردی با چنك رامتین
که لام‌را کسست همی از بر الف
که میم‌را بخست کرانه همی بسین
چون ابر کشته دیده و برابر بر شده
از غم مرا خروش و نکار مرا انین
من چون بماه تشرین یکرشتهٔ زعفران
او چون بماه نیسان یك دستهٔ یاسمین
کشتیم دور عاقبت از یکدیکر بدرد
مرهم دورا دریده کریبان و آستین
او رفت سوی روضه و من سوی بادیه
او در بلای فرقت و من در عنای حین
پشت بلند کوهی کردم مکان خویش
کاید که سبق چو زکوه بلند هین
چون بر شدم به پشتش کفتی زبهر موج
هین‌را خدای کفت برو بر شتاب هین

کردم سوی زمین و سوی آسمان نگاه
تا کرددم مکر صفت هر دو آن تفین
بود آسمان چو حلقهٔ انکشتری بوصف
مانندهٔ نکین بمیانش درون زمین
پیروزه رنك حلقهٔ انکشتری که دید
کاندر میان او ز خماهن بود رنکین
زآن کونه کونه صورتم آمد همی شکفت
کافزود اربعین عددش خمس اربعین
کاو ایستاده کان زمرد ورا مکان
شیر ایستاده قبهٔ مینا ورا عرین
نه جای آنکه کاو زند شیررا سرون
نه بیم آنکه شیر کند کاورا سرین
چون موی حور عین شب و ماه نو اندرو
چون موی زرین برموی حور عین
پروین زحد شام و سهیل از حد یمن
این روی کرده زی آن آن روی سوی این
سیمین قنینه شامی بکرفته در شمال
زرین قدح یمانی بکرفته در یمین
خواهند خورد کفتی هر دو بهم شراب
کر آسمان کندشان یك با دکر قرین
کردان بنات نعش همه شب بر آسمان
چون در شده سوار بناورد در کمین

در مدح حسن ابن علی نظام الملك

وزیر سلطان ملکشاه

چون بر فلك کرفت هزیمت سپاه چین
آورد شاه زنك برون لشکر ز کمین
یك قوم‌را زتارك بر داشتند تاج
یك قوم‌را جواهر بستند بر جبین
کم کشت روشنی و فزون کشت تیره کی
بر سام حام چیره شد و دیو بر امین
اندود چهره کفتی طین‌را بنار بر
آنکو بجهل کفت بود نار به ز طین
مهر از چهارمین فلك اندر فتاد پست
سست و ضعیف کشته با دریای هفتمین
کوئی کنند خلق بخاکستر اندرون
امشب زبهر فردا آتش همی دفین
از شخص دیو چشم دلیران پر از خیال
و ز بانك غول کوش ستركان پر از طنین
مارند اسطقسات تو کفتی همه سیاه
دیوند اخشیجان تو کفتی همه لعین

اگر سیه حدقه چشمهای زرد مژه
ندیدی اینك چشمی بدین صفت و اماق
دو چشم خویش بر افکن بچشم آذر کون
در ین زمان و بر آماق او کمار اماق
بچشم برمژهٔ زرد اگر نکو نبود
نکو بود سیه اندر میان چشم احداق
چو روز رزم یلان میرد دو تن جفت
یکی گرفته سپر در کف و یکی مزراق
نهاده گوش که یابند گاه فتح ابواب
ز کدخدای خراسان و کدخدای عراق
وزیر سلطان نور زمان چراغ زمین
ابو علی حسن بن علی بن اسحاق
مخالفان ورا در دهان بشرق و بغرب
می از نهیب حمیم است و انگبین غساق
اگر نهد طبق و خوان سزای همت خویش
سپهر باید خوان و ستارگان اطباق
بر تو لامعی ای نامور وزیر آمد
چو نزد احمد کعب و چو نزدیك کعب اسحاق
روان زشادیٔ همچون سماریٔ که رود
در آب دجله ز باب الازج بباب الطاق
زدوده تاختنش اسبرا قوایم و کعب
چو ساقیانرا هنکام خواب مستان ساق

از و وصال چرا بی فراق دارم طمع
کهی وصال بدارم امید و کاه فراق
که روی آن بت ماهست و ماه تابانرا
بآسمان بر که روشنی است کاه محاق
دلم بابروی او فتنه کشت و طرهٔ او
که آن زمشك رواق است و این زغالیه طاق
بر آن رواق و بدان طاق نقشهای بدیع
بود نکوتر با نقش و رنك طاق و رواق
مه است بسته بشبکون دو بند عارض او
از آن دو بند مرآن ماهرا مباد اطلاق
کز آن دو بند کر اطلاق یابد آن مه نو
زعشوهٔ که دهد جفت‌را دهند طلاق
بیار باده که آورد باد بوی بهار
ادر علینا کاساً علی السماء دهاق
همی بخندد باغ وهمی بکرید ابر
چو روی معشوق این و آن چو دیدهٔ عشاق
مکر به کردن او برشد است مخنقه تنك
که وقت وقت بحلق اندر افتادش خناق
رخ شقایق چون روی نیکوان که شرم
کانّ جمرة اوراقها دم مهراق
مکر که هست کل یاسمین ز زر و ز سیم
که هست زر اورا در میان سیم اوراق

براه دیاربکر گریخته مدتی مدید از شهری بشهری و از ولایتی بولایتی پوشیده و پنهان می رفت و مردم‌را بمذهب اسمعیلیه دعوت می نمود تا آنکه در سنه ثلاث و ثمانین و اربعمایه بر قلعهٔ آلاموت استیلا یافت وهمت بر قتل خواجه نظام الملك مصروف داشته فدائی نامزد آن مهم کرد و چنانچه مذکور شد در سنه ٤٨٥ آن فدای خواجه‌را بعز شهادت رسانید و حسن در شهور سنه ٤٩٢ بتقدیر حی لا یموت در قلعهٔ آلاموت بمقامی که در آن عالم جهت او تعین یافته بود انتقال نمود

[بیت] هرکه آمد بجهان اهل فنا خواهد بود
انکه پاینده و باقیست خدا خواهد بود

[٤]

لامعی جرجانی یکی از شعرای نامدار عهد سلاطین سلجوقیه بوده است و مداح وزیر ستوده تدبیر نظام الملك بود وفاتش بروزکار سلطان سنجر اتفاق افتاد این دو قصیده از اشعار غراء او انتخاب شده است

در مدح خواجه نظام الملك وزیر سلطان

کنم چرا نکنم وز و شب کله زفراق
فراق کرد مرا ز آن نکار دلبر طاق

شد و کفت مهمل چند درین دفتر نوشته شده و جزو آن اوراق‌را بی ملاحظهٔ ترتیب جمع کرده از وهم خویش این صورت‌را بعرض رسانید و بوقت عرض حسن دفترا مبتر یافته اوراق‌را برهم نهاد و سلطان از جمع و خرج حاصلات ولایات سخنان پرسیده حسن در جواب هان و هون میکفت سلطان چون جواب مطابق سوال نیافت متغیر شد و خواجه نظام الملك فرصت یافته کفت دانایان در اتمام امری که دو سال مهلت خواهند و جاهلی دعوی نماید که در عرض چهل روز آن امر عظیم‌را متکمل سازد مقرراست که جواب او جز هان و هون نخواهد بود بعضی دیکر از مورخین کویند که چون حسن در پیش سلطان دفترا ابتر یافت به تنظیم و ترتیب آن مشغول کشت و سلطان بر اطلاع آن تعجیل نموده سخنان پرسید و حسن بحسب ضروره جواب نمی توانست کفت تا سلطان از طول مکث ملول شده فرمود که موجب این همه تعلل چیست حسن کفت که دفتر ابتر شده است آنکاه خواجه بعرض رسانید که من سابقا معروض داشته بودم که در طبیعت او بطشی تمام است و سخنان او اعتمادی‌را نشایند لا جرم سلطان برنجیده قصد کرد که حسن‌را کوشمال دهد اما چون مربی دولت او بود در امضای آن عزیمت تاخیر فرمود القصه چون مهم حسن صباح در بارکاه سلطان ملکشاه از پیش نرفت فرار بر قرار اختیار کرده بدیار ری شتافت و چون ملازمان خواجه اورا میطلبیدند ، ع ، هرروز بمنزلی هرشب جای کذرانید ، تا آنکه بمصر رفته در سلك ملازمان مستنصر علوی انتظام یافت و مستنصررا افعال و اقوال حسن مستحسن افتاده روز بروز تقرب او زیاده میشد بمرتبهٔ که از امرا و ارکان دولت خلیفه کشت بالاخرة میان حسن و امیر الجیوش اتفاق مخالفت افتاده حسن‌را در آن ولایت مجال اقامت نماند لا جرم

آستان مجال اقامت نماند و اکر آن مخذول عیاذاً بالله در آن مجلس انکسار نیافتی تدارك کار بغیر آنچه وی در آخر اختیـار کرد هیچ چیزی دیکر نبودی راقم حروف کوید که سخن خواجه نظام الملك که در رسالهٔ وصایای خویش در باب قضیهٔ حسن صباح ایراد کرد و باتمام رسانید اینست اما آنچه بعضی از مورخین کفته اند آنست که در آن زمان که حسن صباح که ملازم درکاه سلطان ملکشاه بود سلطانرا از ممر خواجه اندك غباری بر حاشیهٔ ضمیر نشست روزی ازوی استفسار نمود که بچندکاه دفتری منقح که مشتمل باشد بر جمع و خرج ممالك ترتیب توان داد خواجه جواب داد که دو سال باید سلطان فرمود که دیر میشود حسن صباح از سلطان متعهد شد که در عرض چهل روز ان امر مهمرا سر انجام نماید بشرط آنکه در مدت مذکور جمیع نویسندکان در ملازمت او باشند و سلطانرا این تعهد مستحسن افتاده حسن بوعده وفا نمود و در چهل روز دفتری مشتمل بر جمع و خرج ممالك در غایت تنقیح ترتیب داد و خواجه از استماع آن خبر مضطرب کشت و بروایتی یکی از غلامان خودرا که با خادم حسن دوستی می ورزید کفت که اکر حیلهٔ اندیشی که دفتر حسن از هم فرو ریخته ابتر کردد من ترا آزاد کنم و هزار دینار دهم و غلام خواجه با خادم حسن در کوشهٔ رفت و اورا غافل ساخته دفتررا ابتر کردانید و طایفه کفته اند که در صباحی که حسن صباح دفتررا بدیوان آورده بود که عرض کند خواجه نظـام الملك در بیرون بارکاه سلطان ملکشاه ایستاده حسنرا که اوراق مذکور در دستش بود کفت که این اوراقرا بمن نمای تا به بینم چکونه دفتری مرتب ساختهٔ و حسن صباح از ابا مانع نیامده دفتررا بدست خواجه داد و خواجه بر آن اوراق نکریسته بر تنقیح آن وقوف یافته آنرا بر زمین زد چنانچهٔ پراکنده

و حق مستحق باقی گذاشته اند ما و حضار مجلس گفتند بیان کن گفت تمامی بار این ده شتر سه حصه است هریك پانصد من و عدد شتر ده سه درسی باشد چهار آن بگیر درسه دوازده میشود و شش این بگیر درسه هژده میگردد پس حصه‌را ده قسم کافی باشد و باقی فاضل اکنون صاحب هژده قسم‌را که مالك چهار شتراست دو قسم و این هر دو فاضل آنست که در حصه رخام پادشاه است و چون هزار دینار بدین منقسم گردد و هشتصد بهشت قسم رسد و دویست بدو قسم القصه چون این همه تعمیه و الغاز بعناد من و تعجیز دیگران بیان کرد سلطان گفت چنان بگوی که من فهم کنم گفت ده شترست و هزار و پانصد من بار هر شتری‌را صد و پنجاه من چهار شتر یك کس‌را ششصد من باشد و او پانصد من رخام خاصهٔ خود دارد صد من رخام سلطان باشد و شش شتران دیگر نهصد من و او نیز پانصد من بار خاصهٔ خود دارد چهارصد من رخام سلطان باشد از هزار دینار هر صد من‌را دویست دینار رسد هشتصد دینار بدین باید داد و دویست دینار بدان اگر از روی حسابست دستور غیر این نیست والا که انعامست ملاحظه باز نمی باید نمود و مناصفه قسمت فرمود چون این مخذول این فصل تقریر کرد سلطان جهت مراقبت جانب من ظاهرا بمطایبه بیرون برد اما دانستم که باطنا تیزی تمام نمود و از این گونه خیانت بی نهایت ازوی ظاهر می شد و اعظم مفاسد او التزام دفاتر جمع و خرج ممالك بود بعشر آن مدت که من مهلت خواستم و فی الواقع در آن باب ید بیضا نمود و کاری چنین خطیر باندك زمانی کفایت کرد و لیکن امر او پیوسته مبتنی بر وفور حقد و کثرت حسد و نقض میثاق بود بعون آلهی و نصرت ایزدی تایید نیافت و بوقت عرض آن دفتر خجالتی بدو لا حق شد دیگر اورا بر آن

چندین سال صفت هباء منثور کیرد بیان این سخن آنست که با من آغاز نفاق کرده محقر سهوی و جزوی خللی که در دیوان واقع شدی بانواع تصنیفات و حیل صوری انکیختی تا بعرض سلطان رسید و تهیج کردی تا ازوی کیفیت آن استفسار نمودندی و بتوجیه متوجه و تقریر معقول فساد در ضمیر سلطان بنشاندی خواجه نظام الملك رحمه الله بعد از تحریر این مقدمات ثابت کردانیده که از جملهٔ قصدهای حسن صباح یکی آن بود که در حلب نوعی از رخام میباشد که از آن ظروف و اوانی سازند وقتی در آن بلده بر زبان سلطان کذشت که مقداری از آن باصفهان باید برد شخصی از اهالی سوق العسکر براین سخن مطلع شده بود بعد از مراجعت سلطان دوکس از مکاریان عرب‌را کفته که اکر پانصد من رخام باصفهان رسانید کرایهٔ معروف مضاعف دهم و یکی از مکاریان‌را شش شتر بود و دیکری‌را چهار شتر و هریك پانصد من بار خاصهٔ خود نیز داشتند و این پانصد من‌را اضافهٔ بارهای خود کرده بر شتران مذکور مساوی قسمت نمودند و سنکهارا باصفهان رسانیدند چون سوقی این خبررا معروف داشت سلطان مبتهج کشته سوقی‌را خلعت پوشانید و مکاریان‌را هزار دینار انعام فرمود و مکاریان مرا کفتند این وجه‌را میان ما تقسیم نمای صاحب شش شتر ششصد دینار دادم و خداوند چهار شترا چهارصد خبر این قسمت بدان مخذول رسید کفت در تقسیم خطا کرده است و مال سلطان بنا واجب داده و حق مستحق بذمهٔ سلطان باقی کذاشته هشتصد دینار بمالك شش شتر بایستی داد و دویست دینار بمالك چهار شتر همانروز این سخن‌را بعرض سلطان رسانیدند سلطان مرا طلب فرمود پیش رفتم آن مخذول ایستاده بود سلطان مرا بدید و بخندید قصه پرسید مخذول خودرا مقبوض و عبوس کرفته این سخن آغاز کرد که مال سلطان بنا واجب داده اند

بال حاصل کرد در نیشابور پیدا شده نزد من آمد آنچه در وسع محافظان عهد و وفا و مراقبان صدق وصفا باشد از اعزاز و اکرام حق القدوم با او بجیز ظهور میرسید و یوماً فیوماً لطفی مجدد و تفقدی ممهد بوقوع می پیوست در آن اثنا بر زبان آورد که ای خواجه تو از اهل تحقیق و ارباب کمالی و پیش تو محقق که دنیا متاعی قلیلست روا باشد که از جهت وجاهت دنیا نقض میثاق کنی و خودرا در زمرهٔ الذین ینقضوا عهد الله داخل کردانی

[بیت] دست وفا در کمر عهد کن
تا نشوی عهد شکن جهد کن

گفتم حاشا گفت آری مکارم بی غایت و الطاف بی نهایت مبذول میداری و لیکن خود میدانی که معاهد میان ما نه این بود گفتم سمعاً و طاعةً جاه و منصب بل سایر مورث و مکتسب در میانست بعد از آن اورا بمجلس سلطان در آوردم و در محل مناسب تعریفات کرده احوال گذشته‌را که میان ما واقع بود بعرض رسانیدم و چندان از وفور دانش و محامد سیر و مراضی اخلاق او با سلطان گفتم که بدرجهٔ اعتماد و اعتقاد رسید و بمقتضای کلمهٔ الولد سر ابیه او نیز مانند پدر شخصی مشعبد مزور و محیل و مدبر بود و خودرا در لباس امانت و دیانت مینمود تا در اندك فرصتی در مزاج سلطان تصرف بسیار کرد و بدان رتبه رسید که در بسی امور خطیر و مهمات جلیل که براستی و دیانت مقتضی بود سلطان بنا بر سخن او نهاد و در تمشیت آن بقول او عمل نمود غرض از تمهید این مقدمات آنکه اورا بدین درجات رسانیدم و عاقبت از قبح سیرت او مفسدها پیدا گشت و نزدیك بآن رسید که ناموس

هریك‌را ازما دولتی میسر کردد علی السویة مشترك باشد و صاحب از دولت خودرا ترجیح ثابت نکند کفتم چنین باشد و بر این جمله معاهده واقع شد تا روزکاری بر این بکذشت و من از خراسان بما وراء النهر و غزنین و کابل افتادم و چون معاودت نموده متقلد قلادهٔ وزارت کشتم در آوان سلطنت الب ارسلان حکیم عمر خیام نزد من آمد آنچه از لوازم حسن عهد و مراسم حفظ وفا باشد بجا آوردم و مقدم اورا بموجب اعزاز و اکرام تلقی نمودم بعد از آن کفتم بحمد الله که جمال بحلیهٔ فضل و کمال آراسته است تو ملازم سلطان باید شد چه بنابر معهودی که میان ماست منصب وزارت مشترکست شرح فضیلت و غایت درایت‌را بنوعی در ضمیر سلطان متمکن کردانم که مثل من بدرجهٔ اعتماد رسی حکیم کفت عرق شریف و نفس کریم ترا بر اظهار مکارم ترغیب می کند و الا چون بر ضعیفی چندانکه وزیر مشرق و مغرب نسبت بوی این چنین تلطفها کند هیچ شك نیست که بسبب علو همت و پاکی طینت بتلطفات صادقی نه متکلف اکنون مرا متمنی آن است که همیشه نبست بتو در مقام حسن عبودیت باشم و این مرتبت که مرا دلالت بر آن فرمودی اقتضای آن نمی کند چه بحسب غالب ظن مقتضی کفران نعمتست عیاذاً بالله توقع آنکه نوعی سازی که از دولت تو در کوشهٔ نشینم و بنشر فواید علمی مشغولی نمایم چون دانستم که بی تکلف ما فی الضمیر خود بیان میکند هر ساله جهت اسباب معیشت او هزار و دویست مثقال طلا بر املاك نیشابور نوشتم و اورا رخصت معاودت دادم و حکیم عمر بعد از آن تکمیل فنون کرده در علم هیئات بدرجات رفیعه ترقی نمود اما ابن صباح در ایام سلطنت الب ارسلان کم نام بود و در آوان سلطان ملکشاه در آن سال که سلطان از مهم قاورد بن جقری بیك فراغت

بنابرین پدرم با فقیه عبد الصمد مرا از طوس بنیشابور فرستاد تا در مجلس شریف آن بزرگوار باستفاده و تعلم مشغول کشتم و اورا با من نظر شفقت و عنایتی بود و مرا بخدمت او الفت و موانستی تمام پیدا شد چنانچه مدت چهار سال در ملازمت او بسر بردم و حکیم عمر خیام و مخذول ابن صباح دو نورسیده بودند بسن من بودند و بسمت عقل و جودت طبع و قوت فهم اتصاف داشتند و در آن مجلس حاضر کشته با من هم سبق میکردند و چون از نزد امام بیرون می آمدم ایشان نیز موافقت نموده در کوشهٔ می نشستیم و درس کذشته‌را اعاده مینمودیم پدر حسن علی بن محمد نام در مملکت ری اقامت داشت و ابو مسلم رازی والی آن ولایت بواسطهٔ صفاء سیرت و حسن عقیدت پیوسته با آن مفسد معادات تمام اظهار می کرد و او همواره بنزدیك ابو مسلم رفته از هذیانات قولی و فعلی براءت ساخته خویش‌را بقولی کاذب و یمین فاجر باز می نمود و چون امام موفق نیشابوری مقتدای اهل سنت و جماعت بود آن مدبر بر جهت دفع تهمت رفض پسررا به نیشابور آورد و در مجلس امام باستفاده مشغول کردانید و چون بطریق زهد زاویه اختیار کرد کاهی سخنان اعتزال و الحاد ازوی روایت می کردند و وقتی بکفر و زندقه منسوب می کردند او می کفت من حمیریم پدر من از یمن بکوفه و از کوفه بقم و از قم بری آمد و لیکن مردم خراسان مخصوصا اهالی ولایت طوس برین سخن انکار کرده می کفتند که پدران او از روستاهاء این ولایت بودند القصه آن مخذول و خیام روزی با من کفت که آن اشتهار تمام دارد که شاکردان امام موفق بدولت می رسند اکنون شك نیست که ما همه بآن مرتبه نمی رسیم و یك کس از ما خواهد رسید شرط و پیمان میان ما چکونه است کفتم بهر وجه که می خواهی عهد کنیم کفت عهد میکنیم که

تصاعد نمود و بوضوح قواعد نا پسندیده مبادرت جسته در مجلس سلطان بشرب شراب اقدام نمود در آن سال که سلطان سنجر بقصد برادر زادهٔ خویش سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه بجانب عراق لشکر کشید شهاب الاسلام بد نام منتهام عازم سرای آخرت گردید

[شعر] دمی چند بشمرد و ناچیز شد
بخنده زبان کفت‌کو نیز شد

[٣]

در کتاب مسمی بمجمع وصایا

مسطوراست که

حسن صباح بزعم بعضی از ائمهٔ تاریخ از اولاد محمد بن صباح حمیری بود اما خواجه نظام الملك در نسب او قدح فرموده چنانچه از فحوای کلام خواجه که در وصایای خویش ثبت کرده بوضوح می پیوندد و آنچه آن جناب در باب قضایای حسن صباح روایت کرده اینست که امام موفق نیشابوری روح الله روحه از کبار علماء خراسان بود و بسیار معزز و متبرك و سن شریفش از هشتاد و پنج گذشته و شهرتی تمام داشت که فرزندی که نزد امام بقرائت قرآن و حدیث قیام مینماید البته بدولت و اقبال می رسد

الملك غزنین‌را مسخر و مفتوح گردانید و ملازمان آستان سلطنت اشیان در قبض خزاین آل سبکتکین اشتغال داشتند صدر الدین بر جواهر وافر و لآلی متکاثر جهت خاصهٔ خود متصرف گردید و بعضی از دشمنان او بر کیفیت حال اطلاع یافته شمهٔ از این معنی بعرض سلطـان رسانیدند و آتش خشم سلطـانی مشتعل گشته و حکم بانهدام بناء بقاء وزیر صدور یافته فوجی از ملازمان درگاه اورا بضربات گرز و چماق هلاك ساختند

[شعر] تخلف زکوی امـانت مکن
در اموال شاهی خیانت مکن
بیـارد امـانت ترا کامکار
بر آرد خیانت زجانت دمار

شهاب الاسلام عبد الرازق طوسی

از جملهٔ قرابتان نزدیك خواجه نظـام الملك بود و در اوائل حال بتحصیل علوم شرعیه قیام می نمود و اکثر ایام شباب‌را بتحقیق مسائل احکام دین مصطفوی مصروف داشته و بسیاری از احادیث حضرت نبوی‌را یاد گرفته بر لوح ضمیر نگاشت سلطان سنجر اورا از کنج مدرسه بیرون آورده زمـام امور وزارت بقبضه درایتش داد و مفاتیح مصالح مملکت در کف کفایت نهاد و شهاب الاسلام با وجود آنکه در سلك علمای اعلام انتظام داشت چون بر مسند وزارت نشست بخار غرور و پندار بکاخ دمـاغ او

فخر الملك مظفر بن نظام الملك

ثمرهٔ شجرهٔ جلالت و دری درج وزارت بود بعد از عزل مجد الملك بسر انجام مهام ملك و مال قیام نمود و در نصب الویهٔ عدل و انصاف و رفع اثار ظلم و اعتساف مساعی مذکوره بتقدیم رسانید و در تمشیت امور اصحاب علم و تقوی و تقویت احکام شریعت غرا مراسم جد و اجتهاد ظاهر گردانید و چون بمقتضای کلمهٔ کریمه اذا اجلهم لا یستاخرون ساعة و لا یستقدمون وقت رحلت فخر الملك بعالم باقی در رسید بضرب خنجر یکی از فداییان ملاحده شربت شهادت چشید

[نظم] رخی کز برك گل ازار می یافت
تنی کز تار مو باری یافت
بشمشیر ستم شد کشته ناگاه
بخون آغشته شد الحکم لله

صدر الدین محمد بن فخر الملك

سلطان سنجر بنابر رعایت حقوق فخر الملك پسرش صدر الدین محمدرا بجای پدر بر مسند وزارت نشاند و او بصفت تکبر و نخوت موصوف بود و در اخذ اموال سلطان دلیری بسیار فرمود و در آن آوان که سلطان دار

عرض یکهفته بی آنکه قرضی کند یا متاعی فروشد آن مبلغ خطیررا تسلیم نمود اما فلسی بغلام نداد و غلام بتعجیل باز گشته و آن مالرا بنظر سلطان رسانید که حسب الحکم ضیا الملکرا بملازمان ابو هاشم سپردند و بعضی از مورخان بر آنند که سید با وزیر بفحوای

[بیت] بدیرا بدی سهل باشد جزا
اگر مردی احسن الی من اسا

عمل کرد و برخی بر آنند که بمقتضای کلمهٔ جراسة مثلهارا بجیز ظهور آورد از مضمون این کلام صدق انجام نزد عقلای انام وضوح تمام می یابد که عداوت سادات عظام و متنسبان خاندان سید الانام صلعم موجب نکبات دنیوی و سبب عقوبات آخروی میشود پس واجب و لازم چنان می نماید که اصحاب دولت و اقبال نسبت باین طایفه عالی مکان آیة یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیراً در شان ایشانست و در طریق اخلاص و محبت سلوك فرمایند و بسبب اعتراض این جهانی و حصول مرادات عالم فانی لوح دل خودرا بلوث بغض و عداوت ایشان نیالایند پیوسته مهام این فرقه ناجیه بلکه امور جمهور امة خیر البریةرا بسر انجام مقرون گردانند و در فراغ مال ورفاه حال اهل علم و کمال کوشیده نهال محبت و مودت در فضای خاطر اکابر و اصاغر نشانند

اگر خاك پای همه دوست کار
که می روید از سنك نادوستدار

جزای نیکوکار باشد بهشت
خوش آنکس که جز تخم نیکی نکشت

غیر مشهور بر یکهفته از همدان خودرا باصفهـان رسانید و درهمان شب بیکی از خواص سلطان که اورا قراتکین میگفتند ملاقات فرموده مبلغ ده هزار دینـار پیشکش کرد و گفت ملتمس آنست که مرا امشب بملازمت سلطان رسانی که دوسه کلمه معروض دارم و قراتکین که نزد سلطان بغایت مقرب بود و گستاخ علی الفور سیدرا به ملازمت سلطـان رسانید و سید پادشاهرا دعای خیر گفته دری که قیمت آنرا مقومـان ذوی البصر نمی دانستند پیش سلطـان نهاد و از روی تضرع و تخشع بعرض رسانید که مدتهاست که ضیا الملك وزیر قصد مال و جان این فقیر دارد و شنیدم که در این ایام بندهرا بپانصد هزار دینار خریده است و حال آنکه مناسب نیست که پادشاه دین پناه فرزند زادهٔ رسول بفروشد و بد نامی ابدی جهت خود حاصل کند و اکنون اگر جهت اخراجات لشکری محقری ضرورتست من مبلغ هشتصد هزار دینـار بخزانهٔ عامره فرومی آورم مشروط آنکه سلطان وزیر بمن سپارد سلطان التماس سیدرا قرین اجابت گردانید و سید مقضی المرام از مجلس پادشاه اسلام بیرون خرامیده متوجه همدان گردید و غلامی از خازنان سلطان از عقب او توجه نمود که آن وجهرا قبض نماید و چون غلام بهمدان رسید خواست که در سرای سید نزول نموده روزی چند بقلیعه و مصلحانه بگذراند سید بوی پیغام فرستاد که منزل تو کاروانسرا یا صحراست و مقام تو در همدان چندانست که زر ساده تسلیم نمایند غلام از استماع این پیغام بر آشفته بخانهٔ سید آمد و خواست که پای از حد ادب فراتر نهد ابو هاشم گفت کروبی بی ادبی نکرو و الا فرمایم که ترا از در سرای بیاویزند و صد هزار دینار دیگر بخزانه فرود آورم تا هزار غلام سیم اندام که در صورت و سیرت بهتر از تو باشند بخرند غلام متقاعد شده سید در

وسط السما ظاهر و هویدا می کردد که عاقبت غدر و تزویر بغایت وخیم است و نکایت حرص ورزیدن بر طلب جاه و منصب بسیار عظیم پس مناسب آنست که عاقل و هوشمند دامن همت خودرا از لوث این دو صفت ذمیمه پاك سازد و بمقتضای افوض الامر الی الله زمام امور دنیوی‌را در قبضهٔ اقتدار قضا و قدر کذاشته خودرا در ورطهٔ کوشش بی فایده نیندازد

[نظم] قسمت نشود بیشتر از کوشش و تقصیر
تا خود چه قدر کشت بتقدیر اوایل
تن ده برضا کانچه قضا بر تو نوشت است
از تو نشود دور بتعویذ حمایل

ضیا الملك احمد بن نظام الملك

در زمان سلطان محمد رایت وزارت بر افراخت و مدت چند سال از روی استقلال لوازم آن امر پرداخت چون آفتاب اقبالش بسرحد زوال رسید بسببی از اسباب نسبت باسید ابو هاشم همدانی که در تمول قارون ثانی بود آغاز عداوت نمود پیوسته بنزد سلطان زبان بغیبت جناب سیادت منقبت کشاده معایب و معایج راست و دروغ آن جناب‌را معروض می داشت و چون مزاج سلطان با سید ابو هاشم همدانی متغیر کشت ضیا الملك قبول نمود که اکر سیدرا باو سپارند مبلغ پانصد هزار دینار بخزانه رساند و سلطان بدین معنی همداستان شده ابو هاشم از کیفیت حادثه خبر یافت و از طریق

فسقه بیرون رود و لا جرم سلطان برکیارق باچند غلام زرخریده متوجه ری گردید و سلطان محمد بی ارتکاب کلفت بر چهار بالش سلطنت تکیه زد و موید الملك بی مزاحمت اغیار منصب وزارت یافته بتدبیر مصالح مملکت مشغول گشت و برکیارق چون بری رسید لشکری برهم آورده روی به برادر نهاد و در رجب سنهٔ ثلاث و تسعین و اربعمایه بین الجانبین محاربه واقع شده شکست بر طرف برکیارق افتاد اما در جمادی الآخر سنه اربع و تسعین کرت دیگرمیان آن دو برادر عالی کهر نائرهٔ جنك و جدال التهاب و اشتعال یافته این نوبت نسیم ظفر و نصرت بر پرچم علم برکیارق وزیده و سلطان محمد فرار نموده موید الملك وزیر اسیر گردید و در اثنای قید و حبس بمواعید دلفریب جذب خواطر امرا کرده بواسطهٔ ایشان معروض سلطان گردانید که اگر پادشاه رقم عفو بر جرایم من کشد و نوبت دیگر مرا بمرتبهٔ بلند وزارت رساند مبلغ صد هزار دینار پیشکش می کنم کرم جبلی برکیارق اقتضای اجابت ملتمس موید الملك نمود و مقرر شد که چون مبلغ مذکوررا تسلیم نماید پای بر مسند وزارت نهد اما در آن اثنا که موید الملك بادای مال اشتغال داشت روزی در اشتداد حرارت هوا طشت داری در تصور آنکه سلطان در خوابست در بیرون خرکاه بدیگری میگفت که سلجوقیان قومی عظیم بی بخت اند و اصلا غیرت ندارند شخصی‌را که این همه کفران نعمت از وی صادر شد و مدتی بشائمت عصیان او سلطان سرکردان بود بطمع مال وزیر می سازند و بروی اعتماد فرمایند سلطان از استماع این سخنان بی تحمل گشته و شعلهٔ خشم او بر افروخته با شمشیری برهنه از خرکاه بیرون خرامید و باحضار موید الملك فرمان داده بیك ضرب رشتهٔ حیات اورا منقطع گردانید از مضمون این حکایت کالشمس فی

وصول بقهستان عراق امرا بسلطان پیغام دادند که ابو الفضل‌را تسلیم ما می باید نمود تا بقتل رسانیم و الا بملازمت سلطان محمد می رویم

[نظم] سر از کفتهٔ ما مپیچ این زمان
و کرنه پچیم از ین در عنان
بجای دکر التجا آوریم
طریق غلامی بجا آوریم

سلطان دست برسینهٔ ملتمس امرا نهاد و چون آن جماعت از تکلات مجد الملك نیك بتنك آمده بودند اسب عصیان در میدان طغیان تاخته سبکبار متوجه خیمهٔ او شدند مجد الملك از این حال وقوف یافت بخیمهٔ سلطان کریخته و امرا اورا تعاقب نموده در حوالی سراپردهٔ عالی صف کشیدند و بطلب مجد الملك رسولی نزد سلطان فرستادند مجد الملك چون مشاهده نمود که مبالغهٔ امرا از حد اعتدال تجاوز کرد بعرض سلطان رسانید که اکر حکم شود بنزد امرا بروم تا فتنه زیاده نکردد و سلطان بدین معنی همداستان و شرر خشم از ابا و امتناع برکیارق اشتعال یافته بهتك پرده حرمت پادشاه پرداختند و بحریم حرم شتافته در حضور سلطان مجد الملك‌را پاره پاره کردند سلطان از نهیب آن واقعه دامن خیمه برداشته بیرون رفت و بمنزل آخر بیك که یکی از اعیان بود شتافته از وی در خواست نمود که با امرای عاصی ملاقات نماید و در تسکین آن فتنه کوشش نماید و آخر بیك بحسب ظاهر این معنی‌را تقبل نموده نزد امرا شتافت و چون ضمناً با ایشان متفق بود فی الحال باز کشته بعرض برکیارق رسانید که هر چند ارباب معصیت‌را نصیحت کردم فایده نداد اکنون مصلحت آنست که سلطان با غلامان خاصه از میان آن

بندکان خاص سلطان ملکشاه بود بساط اختلاط و انبساط گسترده کفت تو پسر خواندهٔ سلطان محرومی و مهابت تو در خاطر اکابر و اصاغر بیش از اولاد صلبی اوست مصلحت آنست که بهنکام فرصت بر مسند سلطنت نشسته مرغ دل سپاهی و رعیت‌را بدانهٔ جود و سخاوت صید کنی و ملك عراق و فارس و کرمانرا مضبوط گردانی

[نظم] جهانداری امروز میراث تست
قدم نه بمیدان بعزم درست
که لشکر به پیش تو گردند جمع
بدانسان که پروانه در گرد شمع

و اُتر بدان دمدمه و افسون مغرور گشته دست بخزاین پادشاهی دراز کرد و لشکر بی قیاس فراهم آورده روی بری نهاد و بساوه رسیده بدست یکی از فدائیان آلموت کشته گشت و چون این تدبیر موید الملك موافق تقدیر نیامد خائب و خاسر بطرف کنجه که محل اقامت محمد بن ملکشاه بود شتافت و اورا نیز بر مخالفت برادر و طلب ملك پدر ترغیب و تحریص نمود سلطان محمدرا از این معنی ملایم مزاج افتاده و باحضار لشکرها فرمان داده به عزم رزم برکیارق با سپاهی آراسته از کنجه بیرون آمد و پیش از تقارب فریقین در اردوی برکیارق غبار فتنه و شین ارتفاع یافت مفصل این مجمل آنکه ابو الفضل مجد الملك قمی که دیوان استیفاء سلطان برکیارق بدو متعلق بود بر ممالك استیلای تمام یافته طرق منافع امرا و ارکان دولت‌را مسدود گردانید و در این اوقات که خبر مخالفت سلطان محمد بخراسان رسید و سلطان برکیارق به نیت محاربت متوجه عراق گردید بعد از

عبد الملك ابن نظام الملك

در اوایل سلطنت سلطان برکیارق روزی چند بر مسند وزارت نشست اما چون اکثر اوقات بشرب مدام و مصاحبت جوانان سیم اندام مصروف می داشت و از عهدهٔ آن مهم خطیر بیرون نمی توانست آمد سلطان اورا معزول ساخته برادرش قایمقام کرد

موید الملك بن نظام الملك

بصفت علو همت و سمت سخا و مکرمت موصوف و معروف بود و چون روزی چند بوزارت سلطان برکیارق اقدام فرمود برادرش فخر الملك بخدمت سلطان توصل جسته باصناف هدایا و تحف لا یعد و لا یحصی خودرا مقبول خاطر و منظور نظر شهریاری گردانید و سلطان بسبب مشاهدهٔ این خدمات پسندیده رقم عزل بر صحفهٔ حال موید الملك کشیده فخر الملك‌را وزیر ساخت در این اثنا میان برکیارق و عمش محاربه واقع شده تتش بقتل رسید و برکیارق جهت دفع عم دیگر خویش ارسلان بصوب خراسان روان شد و در اثنای راه خبر انتقال ارسلان بجهان جاویدان استماع نموده ، ع ، بی درد سر نیزه و آمد شد شمشیر ، آن مملکت‌را بتحت تصرف در آورد اما موید الملك معزول در غیبت برکیارق با اُتر که یکی از

و در روضة الصفا مسطوراست که خواجه نظام الملك از غایت رقت قلب و صفای عقیدت در ایام دولت غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت بنابرآن نوبتی بخاطرش رسید که در باب کیفیت حسن معاش خویش نسبت برعایا وزیردستان محضری نویسد و باسامی صلحا و علمای ملت و اعیان و اشراف امت آنرا متوشح و مزین گرداند تا آن محضررا بعد از وفات با او در قبر نهند هر چند این صورت معهود نبود ائمهٔ دین و سالکان طریق یقین بنابر التماس خواجه اسامی نامی خویش بر کاغذ نوشتند و چون آن محضررا به خدمت شیخ ابو اسحق مدرس مدرسهٔ نظامیهٔ بغداد بردند بر آنجا ثبت نمود که خیر الظلمة حسن کتبه ابو اسحق چون خواجه کتابت شیخرا بر این نهج دید بسیار بگریست و گفت هیچ کس از اکابر چنین راستی ننوشته که امام ابو اسحق بزرگی بعد از رحلت خواجه اورا در خواب دید کیفیت حالش پرسید جواب داد که حق سبحانه و تعالی بنابر کلمهٔ مطابق واقع که ابو اسحق نوشته بود بر من رحمت فرمود نقلست که سلطان ملکشاه در رابع عشرین شهر رمضان سنه خمس و ثمانین و اربعمایة ببغداد رسید چون از فوت خواجه خبر یافت زمام امور وزارترا بتاج الملك داد خود بشکار رفته در سیوم شوال سال مذکور در شکارگاه مریض گشت و ببغداد معاودت کرده در منتصف همین ماه بعد از شهادت خواجه نظام الملك بهژده روز فوت شد معزی شاعر در این باب قطعهٔ گوید

[قطعه] رفت در یکمه بفردوس برین دستورپیر
شاه برنا در پی او رفت در ماه دگر
کرد پاك قهر یزدان عجز سلطان آشکار
قهر یزدانی ببین و عجز سلطان نگر

[رباعی] حامی جهان زجور افلاك برفت
بنیاد نظام عالم خاك برفت
آن زهر زمانه چون ترياك برفت
او رفت و سعادت از جهان پاك برفت

نقلست که بعد از زخم کارد خواجه نظام الملك این قطعه‌را انشا کرده نزد سلطان ارسال نمود

[شعر] یکچند باقبال تو ای شاه جهان دار
کرد ستم از چهرهٔ ایام ستردیم
طغرای نکو نامی و منشور سعادت
پیش ملك العرش بتوقیع تو بردیم
آمد زقضا نوبت عمرم سر آخر
و اندر سفر از ضربت یك کارد بمردیم
بگذاشتیم آن خدمت دیرینه بفرزند
اورا بخدا و بخداوند سپردیم

جسد مطهر آن جناب‌را باصفهان برده در موضعی مناسب دفن ساختند

[نظم] هر خاك که زیر پای حیوانیست
زلف بتی و عارض جانانیست
هر خشت که بر کنگرهٔ ایوانیست
انگشت وزیری و سر سلطانیست

کردانیده است و حکومت ممالك عجم‌را بر آن جماعت تقسیم نموده و طرق منافع‌را بردیگر خواص و مقربان مسدود ساخته و بحکم من یسمع تحمل این کلمات در خاطر سلطان تاثیر کرده بخواجه پیغام فرستاد که اگر ترا در ملك ما شرکتی هست باز نمای و الا از چه جهت حکومت ولایات‌را بی حکم ما بفرزندان خویش میدهی و در امور مملکت بر سبیل استقلال دخل می کنی اگر دست از این شیوه باز داری فهو المطلوب و الا فرمایم تا دوات از پیش دست و دستار از سر تو بر دارند خواجه جواب داد که کارسازان قضا و قدر دوات و دستار مرا با دیهم و افسر سلطان درهم بسته اند و میان این چهار جنس مختلف ملازمهٔ ثابت کرده و استقامت آن بسلامت این منوط است و قوام آن بنظام این مربوط ناقلان بجهت خاطر ترکان خاتون کلمات موحش بر این سخنان زیاده کرده بسلطان رسانیدند و پادشاه از جواب درشت وزیر در طریق عداوت سلوك می نمود بتحقیق مهمات آن وزیر صاحب تدبیر مشغولی می کرد مقارن این حال سلطان از اصفهان بجانب بغداد روان شده خواجه نیز از عقب توجه فرمود و چون بیکی از قصبات لرکوچك رسید ابو طاهر اوانی که در سلك فدائیان حسن صباح انتظام داشت باشارت مشار الیه و اغوای تاج الملك ابو الغنایم در وقتی که خواجه از بارگاه بحرم می رفت در زی متصوفه پیش آمد رقعهٔ بدست خواجه داد و خواجه بمطالعهٔ رقعه مشغول شده ابو طاهر بد گوهر کاردی عمر فرسای بخواجه رسانید و خواجه بهمان زخم روز دیگر بجوار مغفرت ملك اکبر انتقال فرمود حکیم انوری در مرثیهٔ آن مهر سپهر سروری گوید

دادم انگاه خواجه رقعه‌را پیش انداخت در آنجا نوشته بود که دوش حضرت رسالت‌را صلعم بخواب دیدم فرمود که نزد حسن رو و با او بگوی که حج تو اینجاست بمکه چه میروی نه من ترا گفته ام که بر درگاه این ترك ملازم باش و مطالب ارباب حاجات‌را باسعاف و الحاح مقرون گردان و بفریاد در ماندگان امت برس راوی گوید که خواجه بدین جهت عزیمت سفر حج فسخ کرده با من گفت که رو باید که آن در و لیش‌را بمن رسانی و من بعد از مدتی آن شخص‌را دیده گفتم که وزیر مشتاق لقای توست اگر رنجه شوی غایت لطف باشد جواب داد که وزیررا اماتی پیش من بود ندو رسانیدم بعد از این مرا با او و او با من هیچ مهمی نیست

[رباعی] خوش آن گرفتند هستی باز آید
بگنج نیستی ما وانماید
نپوید سوی چاه اهل راهی
نجوید در جوار بوم کس پناهی

بصحت پیوسته که مزاج سلطان ملکشاه در اواخر ایام دولت نسبت بدان خواجه عالی منزلت تغیر پذیرفت و سبب آن معنی آن بود که منکوحهٔ سلطان ترکان خاتون داعیه داشت که پسر خود محمودرا ولی عهد گرداند و خواجه نظام الملك میخواست که سلطان برکیارق‌را که ارشد اولاد سلطان ملکشاه بود بر ولایت عهد مقرر سازد بنابرین میان خواجه وترکان خاتون غبار نقار ارتفاع یافته در خلوات به تقبیح افعال و احوال خواجه ستوده حصال اشتغال می نمودند و زلات و عثرات واقع ولا واقع بر شمرده میگفت که نظام الملك دوازده پسر دارد که ایشانرا بمثابهٔ ائمهٔ اثنی عشر در چشم مردم عزیز

برزبان آورد که من عهد کردم که آن مدرسه‌را بر اوج و رونق اول برده در اوقاف او بیفزایم و کتابخانهٔ در جنب آن بنا نهاده کتب نفیسه بر آن خجسته مقام وقف نمایم آنکاه خواجه بسر رضا آمده حضرت مصطفی ناصر خلیفه‌را در آغوش کشید و نسبت بدو عنایت و مرحمت ظاهر کردانید و چون ناصر از آن خواب بحالت یقظه و انتباه آمد همان شب فرمان داد تا استربانان بیرون رفته فراشان بصفای آن بقعه خجسته مکان پردازند و بمقتضای عهدی که در خواب کرده بود روز دیکر به بنای کتابخانه قیام نمود و کتب نفیسه بر آن وقف فرمود ، ع ، زهی مراتب خوابی که به زبیداریست ، یکی از فضلای زمان سلطان ملکشاه حکایت کرده است که در آن زمان که سلطان در بغداد بود بر خاطر عاطر خواجه نظام الملك اندیشهٔ کذاردن حج اسلام و طواف روضهٔ خیر الانام علیه الصلوة و السلام استیلا یافته بمبالغهٔ تمام از سلطان دستوری خواست و سلطان رخصت فرموده خدام خواجه عالیمقام احمال و اثقال آنجناب بجانب غربی دار السلام کشیدند و آن موضع روزی چند مضرب خیام وزیر صاحب احتشام کشت و من نوبتی بملازمت خواجه شتافته چون نزدیك درکاه وزارت پناه رسیدم شخصی که سیمای صلحا و اولیا داشت بنظر من در آمد و رقعهٔ بمن داده کفت امانتیست از برای وزیر لطف کرده باو رسان و من آن کاغذ پاره‌را بکرفتم ناخوانده بخیمهٔ خواجه در آمدم و رقعه‌را عرض کرده کیفیت واقعه‌را عرض کردم خواجه بعد از مطالعهٔ رقعه در کریه در افتاد و کریه بمثابهٔ بر او غلبه کرد که من از کار خود پشیمان کشتم و چون فی الجمله تسکینی یافت کفت صاحب این کاغذ پاره‌را نزد من در آر من فی الحال از خیمه بیرون آمدم اما هر چند آن درویش‌را طلب کردم نیافتم بالضرورة باز کشتم و از فقدان درویش خبر

کردانید که بنفس نفیس بامتحان آن حال پردازد و چون در آن آوان خلفا ازبیم خنجر فدائیان ملاحده خودرا بر مردم ظاهر نمی کردانیدند و کسی ایشانرا نمی شناخت ناصر که به غایت صبیح الوجه بود روزی بوقت استوا جامهای سفید موصلی پوشید تنها به آن مدرسه رفت و در صحن مدرسه آغاز سیر کرده طالب علمیرا صباحت خد و اعتدال قد خلیفه مطبوع افتاد و فی الحال از خانهٔ خویش بیرون دویده آغاز تکلم نمود و ناصر خلیفهرا بمصاحبت خود دعوت فرمود خلیفه بعد از مشاهدهٔ این حالات بدار الخلافه باز گشته روز دیکر حکم کرد که طلبهٔ مدرسهٔ نظامیهرا اخراج نمودند و جماعت استربانانرا بجای ایشان منزل کرفتند و آن مدرسهٔ شریفهرا طویله ساختند بعد از آن باندك زمانی شبی ناصر حضرت رسالترا صلی الله علیه و آله و سلم با خواجه نظام الملك در آن مدرسه در عالم رویا مشاهده نمود و بادب تمام نزدیك سید الانام رفته زبان بادای تحیت و سلام بکشاد و حضرت رسالت منقبت از جواب اعراض فرموده روی مبارك بطرف دیکر بکردانید و ناصر کرت دیکر بنظر انور خیر البشر شتافته همین صورت بوقوع انجامید و در نوبت سیوم ناصر بزبان عجز و استکانت معروض داشت که یا رسول الله کدام امر و چیز ظهور آمده که موافق مزاج همیون نیفتاد حضرت رسول علیه السلام فرمود که تا نظام الملکرا از خود راضی نمیکنی لب سلام تو نمی کشایم و بمکالمهٔ تو اقدام نمی نمایم آنکاه ناصر نزد خواجه رفت از کیفیت جریمهٔ خود استفسار نمود خواجه جواب داد که من جهت طلبهٔ علوم مدرسهٔ ساختم تا در آنجا علوم دینی و معارف یقینی مباحثه کرده مثوبات در عالم عقبی سبب علو درجه کردد تو بجهت خطیهٔ که یکی از ساکنان آنجا بدان قیام نمود رسم تعلیم و تعلمرا از آن مقام شریف بر انداختی و آنرا طویله ساختی ناصر با نیاز وافر

گونه اخراجات واقع می شود و اگرنه در آن زمان که تعیین وظیفه می نمودم بدین محقر وظیفه که در وقفیه بنام شیخ قلمی شده رضا نمی دادم و چون فرستادهٔ خواجه شیخ ابو زکریارا ملاقات کرده ادای رسالت نمود شیخ دانست که خواجه بر اسرار نهانی وقوف یافته و این معنی سبب خجالت و انفعال شیخ شده دست در دامن توبه و و استغفار آویخت مدة العمر دیگر گرد مناهی و ملاهی نگشت روایتست که خواجه نظام الملك یکی از معتمدان خود که ملقب و موسوم بابو سعید بن محمد نیشابوری بود مشرف عمارت نظامیهٔ بغداد ساخت و چون مدرسه باتمام رسید منهیان بعرض خواجه رسانیدند که ابو سعید خیانت کرد و بسیار از وجوه عمارت‌را تصرف نمود ابو سعید بر کیفیت واقعه مطلع شده ببصره گریخت و بعد از چند روز از فرار پشیمان شده ببغداد مراجعت نموده و نزد خواجه رفته زبان بابتهال و تضرع کشاده معروض داشت که ای خداوند شما این مدرسه‌را خالصاً لوجه الله تعالی بنا فرموده اید هرکه در آن خیانت کرده باشد حسنات آن بحق سبحانه وتعالی بگذارید تا شمارا ثواب حاصل گشته خاین وبال بقیامت یابد خواجه در جواب فرمود که ای احمق اندیشهٔ من از آن مال نیست که تصرف کردهٔ پریشانی من از آنست که میخواستم که بنای آن مدرسه در غایت رصانت و متانت باشد چنانچه بمرور شهور انهرام و انهدام بقواعد آن راه نیابد و حالا زمان آن کار فوت شد و تدارك امکان ندارد خواجه با آن خاین زیاده از این لفظی نگفت ، از مردم بیهوده‌گوی بعرض خلیفه رسانیدند که طلبهٔ مدرسهٔ نظامیه همواره بارتکاب امور نا مشروع قیام نموده اوقات خودرا بمصاحبت جوانان ساده عذار مصروف می دارند خلیفه از جواب این سخن اعراض کرده با خود مخمر

[رباعی] خلق خوش تو بهار و باغ تو بس است
تسلیم ورضا چشم و چراغ تو بس است
ورز آنکه نعوذ بالله این وصف تونیست
محرومی از این صفات داغ تو بس است

محمد بخاری در مصنف خود آورده است که خواجه نظام الملك در هرات و بغداد و اصفهان و بصره و مملکت عرب و بلاد روم بقاع خیر و ابوا ب‌البر طرح انداخته باتمام رسانید و از این جمله در بغداد مدرسهٔ ساخته که اورا نظامیه می گفتند و آن مدرسهٔ شریف در غایت برکت بود چه هیچکس از طلبه در آن تعلم ننمود که از فنون علوم بهره‌ور نگشت و بسیاری از اعاظم علما در آن مدرسه ساکن گشته بدرس و افاده قیام می نموده اند مثل حجة الاسلام امام غزالی و امام ابو اسحق شیرازی منقولست که چون خواجه از عمارت مدرسهٔ نظامیه فراغت یافت خازنی دار الکتب‌را بشیخ ابو زکریا خطیب تبریزی داد و او هرشب بشرب شراب کلفام و مصاحبت خوبان سیم اندام قیام و اقدام می‌نمود نوبتی شمهٔ از این معنی بعرض خواجه رسانیدند آنجناب جواب داد که مرا بشیخ ابو زکریا اعتقاد بسیاراست هرگز این سخن‌را باورندارم اما دغدغه در خاطر شریفش پیدا شد و در شبی از شبها تنها در مدرسه رفته و بر بام کتابخانه شتافته از روزن احتیاط حال شیخ ابو زکریا نمود و آنچه شنیده بود به عین الیقین مشاهده نموده بمنزل شریف باز گشت روز دیگر وقفیه‌را طلب داشت و وظیفهٔ شیخ‌را مضاعف گردانید و بروات نوشته یکی از نواب‌را فرمود که این برات‌را نزد شیخ برده سلام من برسان و بگو که فلان کس می گوید که بخدا که در ابتدا نمی دانستم که آنجنابرا ازاین

چنان مضیق کشت که نزدیك بآن رسید که از مسند نکونسار کردم و از روایح ناخوش ایشان روح ازبدن من مفارقت کند از غایت اضطراب بیدار کشتم و خدایرا شکرها کردم و بامدادان تصدقها کردم و این حال با هیچکس نکفتم شب دیکر به عینه همین خواب دیدم و این کرت چنان مضطرب شدم که لرزه بر اعضای من افتاد بمثابهٔ که اکر مرا بیدار نمی کردند بیم آن بود که بخواب ابدی روم القصه شب سیم از وهم بخواب نمی رفتم در و آخر شب مرا خواب در ربوده باز همان جمع متکرراً دیدم که آمدند و بنشستند و نزدیك بآن رسید که نفسم منقطع کردد و ناکاه طایفهٔ خوبروی خوشبوی همه نورانی و روحانی پیدا شدند و چون یك کسی از آن جماعت آمدی و بر من سلام کرده بنشستی یکدیکر از آن زمرهٔ نا مقبول غایب کشتی تا همه نا بود شدند و از مجالست فرقهٔ ثانیه راحتی یافتم که زبان بیان از توصیف آن قاصر است در این اثنا یکی از ایشانرا مخاطب کردانیدم که شما چه کیستید و آن کروه چه مردم بودند جواب دادند که ما اخلاق حمیدهٔ توایم و آن زمره اوصاف ذمیمهٔ تو مدت مقاربت ما و مقارنت ایشان غایت و نهایتی ندارد چه قرب ایشان با تو موید و اقتران ما مخلد اکر طاقت مجالست آنجمع داری مارا بکذار و اکر میل همنشینی ما دامن کیر تواست ترك ایشان کن بالجمله از مکالمت و محاورت قوم دوم بهجت و لذتی یافتم که شرح نتوان کرد و هرکز حالی نا ملایمتر از آن مشاهده ننمودم که مرا بیدار ساختند خواجه در ذیل این حکایت نوشته که پس چنان سزد که خداوند این مسند یعنی منصب وزارت اکتساب سیر مرضیه از لوازم داند و اجتناب از خصال سیئه بر خود واجب کرداند

و چون رسم تراکمه چنان بود که کسان داماد در وقت استرضا و خشوع قیام نمایند در روزی که اختیار عقد بود سلطان فرمود که مجموع اکابر و اعیان که از اطراف جهان حاضر کشته بودند جهت طلب رضای خلیفه پیاده متوجه دار الخلافه شوند و خلیفه بر این معنی وقوف یافته در محلی که اشراف بزرکان روان شدند کسی از نزد خلیفه رسید کفت که فرمان امیر المومنین چنانست که نظام الملك سوار و سایر اکابر پیاده بدار الخلافه آیند آنکاه بر اسب مراد سوار کشته جمیع اعیان جهان پیاده در رکاب من روان شدند و چون بسدهٔ خلافت رسیدیم مسندی در غایت عظمت نهاده مرا بر آن نشاندند و سایر خلق بر یمین و یسار من قرار کرفتند و به عدد هر کسی از علماء عظام خلعتی از دار الخلافه بیرون آوردند و خلعت من مطرز بود باین طراز که باسم الوزیر العالم العادل نظام الملك رضی امیر المومنین و از ابتدای ظهور اسلام تا آن غایت کسی از وزرا منسوب امیر المومنین نکردانیده بود غرض از شرح این حال آنکه چون شیطان آنزمان در نفس من تهیج تعظیم و تکبر می کرد و بی وفایی و کم بقایی دنیا تامل می نمودم و ضعف و عجز خود با وجود چنان حال مشاهده میکردم و یقین می دانستم که از آن مرتبه و صد هزار درجه امثال آن یك تب و صداع نمی نشیند ولا حول می کفتم و چون از عتبهٔ خلافت باز کشتم و شب در آمد بخواب دیدم که همان مسند بر مقام رفیع بود و من بر آن نشسته و همان خلعت پوشیده اما از تنهایی خوف تمام کردم ناکاه شخصی بشکل زشت و لقایی کریه پیدا شده نزدیك من نشست چنانچه رایحهٔ او مرا هلاك میکرد و در آن اثنا دیکری بصد کراهت و ردأت بدید آمد و برهان مسند قرار کرفت و همچنین از عقب یکدیکر هریك از دیکری قبیحتر می آمدند و می نشستند تاجای بر من

نزد سلطان برده ملکشاه از وزیر صافی تدبیر پرسید که حکمت در این حرکت چیست جواب داد که بنابر آن این معنی از من صدور یافته است که من بعد بسالهای فراوان از فسحت مملکت سلطان باز کویند و سلطانرا این صورت بسیار مستحسن افتاده خواجه فرمان داد تا بروات ملاحانرا بنقد خریدند و در سنه ٤٧٩ سلطان بدار السلام بغداد رفته بملاقات المقتدی بالله فایز کشت و خواست که دست خلیفه‌را ببوسد رخصت نیافت آنکاه سلطان خاتم خلیفه را ستانده بتقبیل آن مبادرت نمود و خلیفه سلطانرا خلعت پوشانیده از دار الخلافه خوشدل و مسرور بیرون خرامید اما خواجه نظام الملك آنجا توقف کرد تا یك یك از امرا در آمده بعز بساط بوس خلیفه معزز شدند و خواجه زبان بتعریف هریك از ایشان کشاده میکفت که این یك چه درجه و آن یك چه مرتبه و هر کدام چند سوار و چه علوفه دارند بعد از آن خواجه خلعت فاخر نیز پوشیده از مجلس خلیفه بیرون آمد خواجه نظام الملك در وصایای خویش بتقریب آورده است که در آن اوقات که سلطان ملکشاه در بغداد بود مخدرهٔ از مخدرات سرای خلافت‌را که حجله نشین عصمت بود خطبه فرمود و چون این امر مواصلت و مصاهرت باتمام رسید و امتتاع برضا و اتباع مبدل شد سلطان فرمود که در روز عقد باید که جمیع اکابر و اشراف از اطراف و اکناف عرب و عجم حاضر باشند پس بجملهٔ ممالك محروسه از مکهٔ معظمه و مدینهٔ مکرمه و بلاد شام و روم و فارس و عراق و خراسان و ما وراء النهر و غیر ذلك ایلچیان رفته مغنیان آن ولایات‌را ببغداد احضار کردند و در آن بلده اجماعی دست داد که در قرون ماضیه و ازمنهٔ سالفه مثل آن کم روی نموده بود و مخیم سلطان از جانب غربی بود و دار الخلافه در طرف شرقی

ایشانرا نکوهش کرده سخنان درشت گفت بعد از آن مقضی المرام رخصت یافته بجانب اردوی سلطان روان شد و چون مسافتی طی کردند خواجه از اسب فرود آمده رکاب سلطانرا ببوسید و از سخنانی که بنابر مصلحت وقت در مجلس قیصر گفته بود مراسم اعتذار بتقدیم رسانید آورده اند که بعد از این واقعه میان سلطان و پادشاه روم محاربه بوقوع انجامیده سلطان بظفر و نصرت اختصاص یافت و قیصر در پنجهٔ تقدیر اسیر و دستگیر گشته سلطان از وی عفو نمود و سلطنت روم بار دیگر بدو تفویض نمود و پوشیده نماند که صاحب تاریخ گزیده این حکایت‌را بسلطان ملکشاه نسبت کرده است چون کبار ارباب اخبار روایت اول‌را در باب مصنفات خود ثبت کرده این فقیر نیز تتبع ایشان نمود و العلم عند الله در روضة الصفا مسطوراست که بعد از فتح مذکور الب ارسلان بیشتر از بیشتر در ازدیاد مرتبهٔ آن وزیر صافی ضمیر ستوده سیر کوشیده منصب اتابکی سلطان ملکشاه بدان جناب مفوض گردانید و مقرر شد که خواجه‌را اتابك و اتا خواجه گویند و قبل از آن مثال این القاب تعلق بامرا میداشت بثبوت پیوسته که در سنه ٤٥٥ سلطان الب ارسلان از خاکدان جهان بریاض رضوان انتقال فرمود و سلطان ملکشاه بسعی و اهتمام آن خواجه آصف پناه بر مسند سلطنت نشسته در تشیید قواعد عدل و انصاف جهد وافر بذل فرمود در سنه احدی و سبعین و اربعمایه سلطان ملکشاه تسخیر دار الملك سمرقند پیش نهاد همت ساخته بمحاصرهٔ سلیمان خان که حاکم آن بلدهٔ فاخره بود پرداخت و در عرض چند روز شهر مسخر گشته سلطان خانرا مقید ساخته بطرف اصفهان روان ساخت و در وقت مراجعت از ما وراء النهر خواجه نظام الملك اجرهٔ ملاحان جیحون‌را بر مال انطاکیهٔ شام نوشت و ملاحان استغاثه

مثال مورد حدود جهانبانی کشت و بجمع اسباب مکنت و حشمت و امور دولت و شوکت و ابهت از جمیع اصحاب جاه و جلال و ارباب دولت و اقبال در گذشت و فرامین مطاعه‌اش در اقطار و امصار حکم قضا و قدر گرفت و احکام و اشارات علیه‌اش در اطراف آفاق روان گشته صفت نفاذ پذیرفت ، بیت ، هم عهد با وسادهٔ او تخت سلطنت ، هم عقد با عمامهٔ او تاج خسروی ، در بعضی از کتب معتبر بنظر ذرهٔ احقر در آمد که در آوان حکومت الب ارسلان پادشاه روم با سپاه فراوان بقصد تسخیر ممالك ایران متوجه گشت و سلطان با عساکر گردون مآثر به استقبال قیصر مبادرت نموده در بلاد ملازجرد تقارب فریقین دست داد و سخن صلح در میان افتاد در آن اثنا روزی الب ارسلان با معدودی چند بشکار رفت ناگاه فوجی از رومیان بدان مکان رسیده ایشانرا شکار وار در میان گرفتند وغیر از یك نفر همه‌را صید کرده بمعسکر بردند اما ندانستند که آنجماعت چه کسانند و آنکس که از شکارگاه گریخته بود خودرا بملازمت خواجه نظام الملك رسانیده کیفیت واقعه تقریر نمود وزیر صاحب تدبیر فی الحال آن شخص‌را سپرده نماز شام فوجی از مردم معتمدرا فرمود تا از جانب شکارگاه بر جناح استعجال باردو در آمده بسراپردهٔ سلطانی نزول کردند و خواجه آوازه در انداخت که سلطان از شکار مراجعت فرمود و صباح روز دیگر خواجه خجسته سیر باجمعی از ارکان دولت ببارگاه سلطنت قیصر شتافته مهم مصالحه باتمام رسانید آنگاه قیصر خواجه‌را مخاطب ساخته گفت که دیروز طایفهٔ ازجندیان شما بدست سپاه ما گرفتار شده اند خواجه جواب داد که مجهولی چند بوده باشند زیراکه در اردوی ما این خبر نبود آنگاه بفرمان قیصر الب ارسلان‌را باگرفتاران دیگر ببارگاه آوردند تا بخواجه سپارند خواجه در حضور قیصر

و چون خواجه نظام الملك بمرتبهٔ وزارت رسید روزی بکوکبهٔ عظیم در بازار می راند ناگاه نظرش بر آن نابینا افتاده اورا بشناخت و با یکی از ملازمان گفت این نابینارا بوثاق من رسان و نگاه دار و چون خواجه بخانه آمد نابینارا نزدیك خود نشانده در گوش او گفت که گنج زرکه در محراب مسجد مدفون ساختی و گم شده بود در یافتی نابینا دست دراز کرده دامن خواجه بگرفت و گفت یافتم خواجه فرمود که این چه سخن است نابینا گفت تا آن زر مفقود گشته بود با هیچکس نگفته ام و اکنون که از خواجه این لفظ بشنیدم دانستم که کیفیت حال چیست خواجه در خنده افتاد فرمود تا اضعاف وجه به نابینا دادند و یك قریهٔ معموره از متملکات خود اضافه فرموده بوی بخشید ، ع ، چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار

القصه چون الب ارسلان عمید الملك کندری‌را بعز شهادت رسانید منصب وزارت‌را من حیث الاستقلال مفوض بخواجه نظام الملك گردانید و الحق بر رای رزین و فکر متین آن خواجه صاحب تمکین امور ملك و ملت صفت نظام گرفت و مهام دین و دولت سمت سرانجام پذیرفت از شمیم عدل و انصافش مشام جان جهانیان معطر گشت و از نسیم لطف و احسانش نهال آمال فضل و کمال سر سبز و بارور شد پیوسته بحال ضعفا و رعیت و عجزهٔ هر شهر و ولایت پرداختی و با اصحاب زهد و تقوی و ارباب درس و فتوی صحبت داشتی اوقات خجسته‌را مستغرق اصناف طاعات و عبادات ساختی بقاع خیر و ابواب البر در بلدهٔ بغداد و اصفهان و اقطار و اطراف جهان بنا فرمود و قری و مزارع خوب و مستغلات مرغوب بر آن ابنیهٔ رفیعه وقف نمود لا جرم بمقتضای کلمهٔ واما ما ینفع الناس فیمکث فی الارض در زمان سلطنت الب ارسلان و آوان ایالت سلطان ملکشاه مدت سی سال رای عالم آرایش خورشید

کسی کش بهره ست اقبال بی عیب
رسد مدد او از عالم غیب
چو بود تأیید الهی
میسر گرددش دولت کاهی

روایتست که قبل از آنکه خواجه نظام الملك در امور وزارت مدخل نماید سلطان الب ارسلان‌را سفری پیش آمد و مقررشد که خواجه در آن سفر ملازم باشد چون خواجه‌را در آن زمان دستگاهی نبود متفکر شد که آیا از کدام ممر ما یحتاج سفر سر انجام نماید و در اثناء این اندیشه وضو ساخته بمسجدی که در سرایش بود رفت و بعرض نیاز مشغول گشت ناگاه نابینایی بمسجد در آمد و گفت در ین مسجد کیست خواجه جواب نداد و نابینا به عصا کرد مسجد بر آمده شرط احتیاط بجای آورد و چون کسی نیافت پیش محراب رفته زمین‌را بکاوید و کوزهٔ پر زر مسکوك بیرون آورده زرها فرو ریخت لحظهٔ باوی بازی کرده در می چید منتظم گردانیده بازهمه‌را در کوزه کرده هم آنجا به خاك سپرده چون نابینا از مسجد بیرون رفت خواجه بفراغ دل آن زرها برداشته بی مذلت قرض اسباب سفر مرتب ساخت و در خدمت سلطان روان شد

[شعر] کسی کش هست با اقبال پیوند
نماند هرگز اورا کار در بند
هزاران عقده گر افتد بکارش
باسانی کشاید گردکارش

داشت جقربیك‌را تقریر خواجه دل پذیر افتاد و امارات اقبال در ناصیهٔ او مشاهده نموده خواجه‌را بملازمت الب ارسلان فرستاد و پیغام داد که باید که این شخص کاتب و منشی صاحب تدبیر امور تو باشد در این اثنا عرضه داشتی از ابن شادان بمرو رسید مضمون آنکه در این ولا نویسندهٔ بلخ کریخته است و بخدمت تو توصل جسته و مهمات این ولایت مهمل و معطل مانده اگر رای عالی اقتضا فرماید اورا باز گردانند جقربیك دست در بر سینهٔ ملتمس عمید نهاده گفت که نظام الملك پیش الب ارسلان میباشد ابن شادان با او سخن باید گفت لا جرم قاصد عمید بلخ بی نیل مقصود باز گشت انوشیروان خالد در کتاب ثقة الصدور آورده است که من از لفظ مبارك خواجه نظام الملك شنیدم که فرمود که در بدایت حال موکلان بنابر امری که در تفصیل آن زیاده فایده نیست مرا از جای بجای میبردند و من براسپ لاغر بدرفتار سوار بودم از غایت پریشانی و بی سامانی روز روشن در چشم من حکم شب تاریك داشت و در کمال حزن و ملال قطع مسافت می کردم که ناگاه در آن بیابان شخصی که بر اسپ فربه سوار بود پیش آمد و من هرگز آن شخص‌را ندیده بودم و موکلان من هم اورا نمی شناختند و آن سوار چون نزدیك من رسید گفت ای حسن می خواهی که اسپ خودرا باسپ تو بدل کنم گفتم ای جوان چه محل تمسخر و استهزا است گفت و الله که هزل نمی کنم و علی الفور پیاده شد زین بگردانید و مرا بر اسپ خود سوار کرد و خود بر اسپ من بنشست و از نظر همکنان غایب گشت من و موکلان از آن حال در تعجب افتادیم و من در ایام حکومت چشم می داشتم که آن شخصرا به بینم تا بمراسم اعتذار قیام نمایم اما هرگز چشم من بروی نیفتاد

خواجه نظام الملك ابو علی حسن الطوسی

به اتفاق اکثر ارباب اخبار پدر بزرگوار خواجهٔ عالیمقدار موسوم بعلی ابن اسحق طوسی بود اما صاحب جامع التواریخ گوید که والد خواجه نظام الملك محمد نام داشته و راقم حروف تتبع اکابر مورخان کرده معروض می دارد که علی بن اسحق طوسی یکی از عمال دیوان سلجوقیان بود و بوفور سخاوت و فرط کرم و مروت شهرت تمام داشت و چون جهان بد اندیش بجمال آن جهان دانش و بینش روشنی پذیرفت همگی همت خودرا برتربیت او مقصور گردانید و آن فرزند رشید در یازده سالگی از حفظ قرآن مجید فارغ گردیده آنگاه تمام اوقات خجسته ساعات‌را بخدمت علما و ملازمت اصحاب دروس و فتوی و تحصیل علوم و اکتساب فضایل مصروف داشت و به اندك زمانی سر آمد فضلاء عالم گشته در فقه مهارت تمام پیدا کرد آنگاه روی به غربت نهاده باهل سیاق و ارباب قلم در آمیخت و در آن علم نیز بسیار صاحب وقوف شد بعد از چند گاهی با ابن شادان عمید بلخ روزگار می گذرانید و عمید هر وقت که گمان می برد که خواجه‌را از متاع دنیا چیزی جمع گشته است می گفت حسن فریبه شده است و هرچه خواجه داشت ازوی می ستد و چون این حرکت نا پسندیده که شیوهٔ لئامست از ابن شادان بوجود آمد نظام الملك از خدمتش متنفر گشت و بمرو گریخت و بوسایط بساطبوسی جقربیك سلجوقی حاصل کرده شمهٔ از حالات خویش معروض

باصفهان بردند و در مدرسهٔ ملك شاهی دفن کردند و سلطان محمود بن ملك شاه بن الب ارسلان چون باصفهان رسید اورا با برادرش برکیارق بن ملك شاه جنك افتاد لشکر سلطان محمود شکسته شد و تاج الملك ابو الغنائم‌را بگرفتند ناگاه غلامان خواجه در سر او رفتند و اعضای اورا از هم جدا کردند زیرا که مشهور چنان بود که خواجه‌را باغوای ابو الغنائم کارد زدند وزارت ابو الغنائم بعد از خواجه بهفت ماه نکشید زیرا که خواجه در رمضان شهادت یافت چنانکه گفتیم و ابو الغنائم‌را در دوازدهم محرم سنه ست و ثمانین و اربعمایه کشتند

اسامی جمع دیگر از وزراء دولت سلجوقی

این جماعت‌را از وزراء بعد از این اسامی مفصل خواهد آمد بی ذکر سیر و احوال زیرا که در اخبار بر ایشان چیزی که مسمح و لایق با چنین مختصر باشد یافت نشد و هم ابو عبد الرحیم و موید الملك و فخر الملك و ابو جعفر و ابو الفتح محمد ابنا نظام الملك قوام الملك درکزینی انوشروان ابن خالد شرف علی بن رجا عماد الدین ابن سلمه کمال الدین محمد بن علی خازن رازی عز الملك بن وجودی موید الدین اصفهانی تاج الدین زرادشت پارسی شمس الدین اصم درکزینی شهاب الاسلام برادر نظام الملك مجد الملك ابو طاهر قمی وزیر کاشغاری معین الدین مختص الملك نصیر الدین مروزی ناصر الدین فخر الملك بن نظام الملك ضیا الدین مجد الدین بن علجه اصفهانی

ثبات قدیم و سوالف حقوق و سوابق اخلاص بسایعات او التفات نمی کرد و سمع سلطان بتدریج از مثالب وساوس خواجه مملو شد تا آنکاه که خواجه شهادت یافت و تاج الملك ابو الغنایم برای وزارت ترشح یافته بود همه میکفتند وزیر او باشد و سلطان چون ببغداد آمد بفرمود تا منجمان روزی از برای تاج الملك ابو الغنائم در مسند وزارت اختیار کنند ایشان باتفاق روز آدینه منتصف شوال سنه خمس و ثمانین و اربعمایه اختیار کردند و سلطان ملك شاه روز چهار شنبه بشکارفت و در شکارکاه محموم شد ببغداد آمد و فصد کرد و قوتش ساقط کشت و روز آدینه که جهت جلوس ابو الغنائم مختار بود سلطان ملك شاه در کذشت و شخصی اورا بر سبیل عاریه در شونیزیه دفن کردند و کویند هیچ آفریده بر سلطان نماز نکذارد و از وفات خواجه تا وفات سلطان یك ماه تمام نبود و جواب خواجه سلطانرا که دولت آن تاج در کشادن این دوات بسته است جهانرا درست شد و وفات سلطان بعد از وفات خواجه در نظر خلق جهان عظمی زیاده نداشت و ملك الشعراء و الافاضل امیر معزی در این معنی رباعی کفته است

دستور و شهنشه از جهان رایت خویش
بردند مصیبتی نیاید زین بیش
بس دل که شدی زمرك شاهنشاه ریش
کرکشتن دستور نبودی در پیش

و در آن حال از پسران سلطان ملك شاه محمود با مادرش زبیده خاتون حاضر بود مقتدی جای ملك شاه با او داد و در بغداد بنام او بسلطنت خطبه کردند و او سه ساله بود و تاج الملك وزیر او بود از بغداد باز کشتند و کالبد سلطانرا

و خروش در لشکرگاه افتاد و مردم بهم آمدند و سلطان سوارشد و مردمرا ساکن گردانید و این واقعه در رمضان سنه خمس و ثمانین و اربعمایه بود و در آن وقت خواجه هفتاد و هفت سال داشت و غلامان و متعلقان خواجه شخص او بردند و در محلهٔ کران در موضعی که جوی آب بزرك در میان آن مقام می رود بغایت نزه و خوش دفن کردند و آن مقامرا اهل اصفهان تربت نظام گویند

تاج الملك ابو الغنائم بن زیاد بن حسن بن فیروز

مردی بزرك بود و عالی همت از خاندان قدیم بشیراز مشهور بریاست و صائم الدهر و تدین و تصون کردی و بوقت روزه گشادن بسیار خلقرا جمع آوردی و چو بوزارت رسید آن قاعده بر داشت و ابن الهباریه در این معنی گفته

قد کان صوم الدهر یجمعنا
فالآن فرق بیننا الدهر
تمکنت منهم مکیدته
فمضی النفاق وامکن الجهر

و تاج الملك در عهد خواجه ملازمت سلطان ملك شاه می نمود و از خواص و اصحاب سرکشت و الحق مردی جلد و کافی و کاردان و از جملهٔ حاسدان خواجه و دائم پیش سلطان تقبیح صورت حال او کردی و خواجه بسبب

ممالك شرق و غرب‌را مسخر گردانیدم دولت آن تاج بر این دوات بسته است هر گاه این دوات‌را بر داری آن تاج بر دارند الحق جواب خواجه بغایت سخت بود و چون سخن تمام کرد و اندکی غضبش ساکن شد با ایشان گفت من این سخن از سر گرفتی گفتم شما اگر خواهید همین سخن‌را بعینه عرضه دارید و اگر خواهید شمارا بانچه مصلحت آید باتفاق بگویید ایشان بیرون آمدند و باتفاق بسلطان گفتند خواجه عرض کرد که من بندهٔ کمینه ام و فرزندان من بنده زادگان اند و حکم سلطان بر سر و جان و مال ما نافذ است هرچه فرمان شود از آن تجاوز صورت نه بندد و من با بنده زادگان آن کنم که اعتبار دیگران باشد سلطان خاموش شد بعد از آن چون مجلس خالی گشت یکی از آن جماعت بسلطان گفت آن جواب که در بندگی پادشاه عرضه داشتند جواب خواجه نیست خواجه چنین و چنان گفت و آنچه از خواجه حکایت کردیم باز گفت سلطان تأملی کرد و از سر آن سخن در گذشت و خواجه بر قرار در منصب وزارت متمکن بود تا ناگاه که سلطان از اصفهان ببغداد رفت خواجه‌را در بروجرد که از شهرهای کوچك لراست شخصی در زی صوفیان پیش آمد و قصهٔ بدست خواجه داد خواجه چون قصه بستد آن شخص کاردی بر خواجه زد و آن جهان مکارم و فضائل‌را از پیش بر داشت

كان الوزير نظام الملك لولوة
يتيمة ضاغها الرحمن بشرف
عزت فلم تعرف الايام قيمتها
فردها غيرةً منه الى الصدف

ارسلان بود و چون عمید الملك کشته شد منصب خواجه تأکید یافت و تمکن متضاعف کشت و بسیت و نه سال منصب وزارت داشت چهارده سال وزیر الب ارسلان بود و پانزده سال وزیر سلطان ملك شاه و بعضی گویند خواجه شصت سال مهلت وزارت یافت اما قول اول درست‌تر است فی الجمله جهانرا از مشرق تا مغرب مسخر تیغ سلطان و قلم خویش گردانید و اعداء دولت‌را قهر کرد و اولیاء و هواخواهان‌را بر افراشت و هر چه از مکارم و فضایل ممکن باشد که از انسان در وجود آید از آن شخص مبارك در وجود آمد و سلطان ملك شاه از طول مدت خواجه و استیلاء او بر ممالك و تصرف او در اموال بر سبیل استقلال و استبداد و تحکم پسران و دامادان و خدم در اطراف و اکناف جهان ملول کشت و اتفقا عثمان پسر خواجه حکومت مرو داشت و میان او و شحنهٔ مرو بهم بر آمد و شحنه از بندکان خاص سلطان بود عثمان بفرمود تا شحنه‌را بگرفتند و باز بگذاشت شحنه بخدمت سلطان آمد و حال بنمود این حرکت نیز اضافهٔ مادهٔ تغیر شد و سلطان بغایت برنجید ارکان دولت‌را پیش خواجه به پیغام فرستاد و گفت با خواجه بگویید اگر در ملك شریکی آن حکم دیگر است و اگر تابع منی چرا خویش نگاه نمی داری و فرزندان و اتباع خویش تأدیب نمی کنی که بر جهان مسلط شدند تا حدیکه بندکان مارا نگاه نمی دارند اگر میخواهی بفرمایم که دوات از پیش تو بگیرند ایشان بخدمت خواجه آمدند و پیغام ادا کردند خواجه برنجید و در خشم شد و گفت با سلطان بگویید که تو نمی دانی که من در ملك شریك توام و تو باین مرتبه بتدبیر من رسیدهٔ و بر یاد نداری که چون سلطان شهید الب ارسلان کشته شد چگونه امرا و لشکررا جمع کردم و از جیحون بگذشتم و از بهر تو شهرها بگشادم و اقطار

نداد نابینا بعصا کرد مسجد در آمد و احتیاطی که مقدور او بود بکرد و در مسجد محکم ببست و پیش محراب رفت و زیلو باز انداخت و اندکی بکاوید و یك سبوی پرزر بیرون آورد و در دامن ریخت و ساعتی با این زر بازی کرد و باز در سبو کرد و بهمان جا نهاد و بیرون رفت خواجه بفراغ خاطر بی زحمت و مذلت استقراض آن زر بر داشت و تمامت مصالح خود چنانکه لایق بزرگان و مقربان سلاطین باشد بساخت و در خدمت سلطان روان شد و کارش بالاگرفت و منصب وزارت بذات مبارك او مشرف گشت و نابینا چون باز آمد زر ندید هیچ نگفت و با هیچ آفریده این سخن نگفت و صبر کرد خواجه روزی باکوکبهٔ عظیم در بازار می گذشت نابینارا دید بشناخت و غلامی‌را گفت آن نابینارا بسرای برده نگاه دار تا من بیایم غلام همچنان کرد چون خواجه باز گشت نابینارا پیش خواند و بنشاند و بنواخت آنگاه گفت آن زر تو که ضایع شد باز یافتی یا نه نابینا بر جست و دامن خواجه محکم بگرفت و گفت زر من تو بردهٔ چون از آن وقت باز که زر تلف شده من با هیچ آفریده نگفتم خواجه بخندید و بفرمود تا اضعاف آن زر نقد به نابینا دادند و دهی در ولایت مرو باولاد او وقف کرد چنانکه آن ده‌را دهٔ نابینا خوانند و آن بچاره توانگرشد و از مذلت مسئلت برست اللهم ارحم الکرام من عبادك بمحمد و آله

مقتل خواجه شهید نظام الملك طوسی

خواجه پیش از آنکه عمید الملك کندری بدیدی خود وزیر الب

بردند بر آنجا نوشت که حسن خیر الظلمة چون محضر پیش خواجه بردند و خط ابو اسحق بدید بگریست و گفت هیچکس از این بزرگان سخن راست ننوشته چنان که او نوشت بعد از وفات خواجه در خواب دیدند که خواجه گفتی که حق تعالی بر من ببخشید و رحمت کرد بسبب آن سخن راست که خواجه ابو اسحق نوشت و خواجه مذهب امام شافعی داشت سلطان ملك شاه در اصفهان مدرسهٔ بنا کرد در محلهٔ کران چون خواستند که در این مدرسه کدام طایفه باشند از سلطان پرسیدند گفت اگرچه من حنفی مذهبم اما این خیر از برای خدای تعالی ساخته ام قومی‌را محظوظ مخصوص کردن و طایفهٔرا ممنوع و محروم داشتن وجهی ندارد بنویسید که اصحاب هر دو امام در این مدرسه ثابت باشند علی التساوی والتعادل و چون سلطان مذهب ابو حنیفه داشت خواستند نام ابو حنیفه پیش از امام شافعی نویسند خواجه نگذاشت و مدتی از کتاب موقوف ماند و سلطان می فرمود تا خواجه‌را رضا نباشد هیچ منویسید عاقبت قرار برآن گرفت که بنویسند علی صاحب الامامین امامی الائمة صدری الاسلام و گویند در مبداء کار چون خواجه شناختهٔ سلطان شد و بامانت و کتابت و عقل و تدبیر شهرت یافت اتفقا عزیمت سفری افتاد و وزیررا مزاج منحرف بود با سلطان نمی توانست رفت و میبایست که از اصحاب دیوان یکی در خدمت سلطان باشد اتفقا گفتند خواجه حسن طوسی مناسب است سلطان اورا باستصحاب او مثال فرمود و خواجه دستگاهی چنان نداشت که در آن سفر با تربیت توانستی رفت بغایت غمناك شد و از استلاء اندوه وضو ساخت و در مسجد رفت و در فراز کرده بنماز و عرض نیاز مشغول شد نابینایی در مسجد باز کرد و در آمد و گفت در این مسجد کیست خواجه جواب

که مقر امانت و مستقر امام است و بشمول فضل و عدل احق بلاد اسلام بزیور مواهب و حلی عطایا پای خویش نیاراید عاقل‌را هیچ شك نیست در آنکه اشخاص انسانی‌را خلود و دوام محال است پس همان بهتر که بقلیل فانی کثیر باقی‌را بدست آرد و کاه کاه از اشارت قصر با عمارت قبر پردازد و فرصت که صفت تمر مر السحاب از لوازم ذاتی اوست غنیمت داند و حقیقت شناسد که در جواب این نصیحت هر غدر که خواهد فرمود و هر متمسك ثابت که بدان تمسك خواهد نمود همه نا مسموع و نا مقبول است و من امانت گذاردم و نصیحت می آوردم و بخدای که مرا در تقریر این کلمات هیچ غرض دنیاوی نیست آب و زمین و باغ و بوستان ندارم و هیچ آفریده‌را از اهل مشرق و مغرب با من حکومت و خصومت نیست و مرا از هیچ‌خلق شکایت نه بلکه مطرح نظر و مسرح همت نیکنامی این حضرت و استقامت و استدامت این دولت است و السلام ، چون خواجه نصیحت شنید اورا خوش آمد و هزار دینار بشیخ ابو سعد فرستاد قبول نکرده خواجه باز بر قرار معهود مواهب و عطایای مجری گردانید و حجاب کسی‌را منع نکردند ، گویند خواجه بغایت پاك اعتقاد ومسلمان دل بود و غم آخرت بیش از غم دنیا داشت وقتی بر دلش گذشت که محضر نویسد در کیفیت زندگانی او با بندگان خدای تعالی و همه علما و بزرگان دین گواهی خود بر آن محضر نویسند و آن محضر با او در خاك نهند هر چند که این صورت کس نکرده است در شریعت مطهره مسطور و مذکور نیست اما بسبب نیکو اعتقادی خواجه این محضر نوشتند و هرکس از بزرگان دین شهادت خود بر آن ثبت کردند و امام ابو اسحق فیروزآبادی صاحب تنبیه با آنکه مدرس نظامیه بود و منظور نظر احسان و انعام خواجه چون آن محضر بخدمتش

که با او کاری دارد تا او زنده بود هیچکس از ارباب حوائج و ظلامات جامهٔ سرخ نپوشید و صدر اسلام از همه ملوك و حکام با این معدلت سزاوارتر است تا چون در عرصات قیامت بایستند یوم یعض الظالم علی یدیه و یقول الکافر یا لیتنی کنت تراباً روزی که آفتاب تیره کردد و اندوه دلها بسیار شود و حاکم پروردکار بود کوچکان از آن هیبت پیر شوند و پیران و بزرکان خرف و پادشاه و وزیر خوار و ذلیل و حقیر باشند احسانی که صدر عالم با رعایا کرده باشند در آنروز سایه بر سر او اندازد و در آن موقف با هیبت ذلك الیوم عسیر علی الکافرین غیر یسیر فضل و عدل دستکیر او شوند و پوشیده نیست که حق تعالی از برای رفع تشتکی دو ابر آفریده است یکی ممطر وبل وطل و دیکری ممطر فضل و عدل و اولین غمام است و دوم مکارم صدر اسلام و چون غمام‌را در امطار وبل وطل تقصیری نیست صدر اسلام‌را باید که در افاضهٔ فضل و عدل تأخیری نباشد وامساکی که از او معهود نیست مشاهد و معاین نکردد چه مبادا که دوام امساك مستلزم دوام هلاك شود اما چون حق تعالی در زمان نظام الملك بندکانرا در مخالب هلاك نمی پسندد و دیروز عواری غمام افاضهٔ امطار کرد اکر امروز ایادی نظام الملك نیز اجراء مواجب و ادرار کند مبتدع نشمرند و مکارم نفس علو همت او که بحقیقت سحاب زمین است چکونه پسندد که سحاب آسمان امطار امطار کند و سحاب زمین در ادرار ادرار مماطل و متکاسل باشد و این معنی خود در اوهام چکونه صورت بندد که حق عز و جل صدر اسلام بر روی زمین حاکم کرداند و خلعت بقای اورا بطراز طول مدت و بلوغ امنیت مطرف کند و او در مدینة السلام و حضرت امام اسلام باشد و مشارب عذب مکارم خویش‌را بی ریب ازدحام کذارد و دار السلام‌را

مصالح بلاد وعباد سازد و در آخرت از جانب او جواب گوید زیرا که حق تعالی جلال الدوله‌را در قیامت پیش خود بدارد و با او خطاب کند که تورا پادشاه روی زمین گردانیدم و کار خلق‌را بتو حواله کردم با بندگان من چه کردی او گوید خداوندا می دانی که از بهر تدبیر کار بندگان تو پیری مدبر عاقل اختیار کردم و ممالك باو سپردم و فرمودم تا باضاعت عدل و اقامت حق مشغول باشد هم بقلم حکم کند و هم بشمشیر و صدارت اسلام بر او مقرر گردانیدم و اینك در حضرت توایستاده از او پرسی که با بلاد و عباد تو چه کرده است اکنون صدر اسلام براندیشد که کدام جواب مناسب‌تر باشد آنکه گوید چون حکم ممالك بمن افتاد در خانه بگشادم و حجاب و حجاب برداشتم و باز دار و سوال احسان و افضال کردم یا آنکه گوید بر ابواب بواب مرتب گردانیدم و نواب وحجاب معین گردانیدم تا محتاجان بمن راه ندهند و قاصد و وافدرا باز گردانند و امیدهای امیدواران بخیبت وحرمان مبدل کرد و اینست کسری انوشیروان که از عبدهٔ اوثان بود در بر روی خلایق بگشاد و حجاب و حجاب برداشت تا حدیکه رسول ملك روم با او گفت که پادشاه راه دشمنانرا بخود آسان کرده است و از ایشان احتراز نمی کند کسری گفت حصن من عدل است و من در این منصب از بهر آنم تا حاجات مردم بر آورم و مظلومان و بندگان خدا فریاد رسم پس اگر در ببندم وتنك باری کنم داد مظلومان چگونه توانم داد و پادشاه هندوستان که هم از بت پرستان بود بهر دوگوش کرشد و اندوهی عظیم براو مستولی گشت یکی از براهمه اورا تسلیه می کرد او گفت من از بهر بطلان جارحهٔ سمع محزون نیستم اما از بهر آنکه سخن مظلومان و محتاجان استماع نتوانم کرد تنك دلم پس بفرمود تا هرکرا حاجتی باشد جامهٔ سرخ پوشد تا چون اورا بیند بداند

فاصبر لعـادتك التى عـودتهم
اولا فارشدهم الى من يذهبوا

فداريت الامانة واهديت النصيحة مع برائى من التهمة فليس لى فى الارض ضعية ولا قرية ولا بينى وبين احد حكومة ولا ظلامة ولا الى احد من اهل الشرق والغرب حاجة وانما استدعيت لك الدعا واستجليت لك الثنا وسعيت فيما يخلد ذكره واجره ويقضى لدولتك بالتخليد ولنعمتك بالمزيد والله تعالى ولى التوفيق لصدر الاسلام والسلام ، الفاظ و معانى اين نصيحت اكرچه عذب و سهل الفهم است اما مصلحت متـاملان در آن ديده آمده كه زبدهٔ اين نصيحت‌را بلغة فارسى نوشته آيد تا فايدهٔ آن عامه شود شيخ ابو سعد بعد از تحميد و صلوات و محامد خواجه مى كويد اكر كسى با اميد عطا پيش يكى از توانكران امت رود آن توانكر مخير باشد اكر خواهد با او احسان كند و اكر خواهد نكند زيرا كه او در آن كردار نيك متطوع و متبرع است و اختيار اوراست اما كسى‌را كه بارى تعالى مصالح بلاد و عباد با او تفويض كرده باشد كه خدايى جهان بدو داده در اسداء عوارف و اهداء فضايل مخير نباشد چه او بحقيقت مزد او برى است كه روزكار خويش‌را فروخته است و بهاء آن ستده پس نتواند كه اوقات‌را باختيار خود كذراند و با عيال و اهل خود خلوت تواند داشت و نه مطالعهٔ كتب و قرآن مجيد و اعتكاف در مساجد تواند كرد زيرا كه اين افعال اورا نافله است و غم خوارکى بندكان واجب و ترك همه نوافل باجماع اهم بهتر از اضاعت بعضى از واجب است و خواجه اكرچه وزير است امـا بحقيقت اجيراست كه جلال الدوله ملك شاه اورا با اجرت تمام كرفته است تا در دنيـا و آخرت نيابت او كند و در دنيا

جهنم دعّاً يوم يقوم الروح والملائكة صفاً يوم الازفة ويوم الراجفة ويوم الطامة ويوم الحاقة ويوم الواقعة ويوم القارعة يوم لا يغنى مولى عن مولى شئاً يوم تبدل الارض يوم تتذكر الانسان وانى له الذكرى يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضراً وترى احسانك الى الرعية ظلاً عليك ما سمعت ان الله تعالى خلق لرى عطش الخلق سحابين سحاباً فى السماء يمطر الطّل والوبل وسحاباً فى الارض يمطر الفضل والعدل فسحاب السماء الغمام وسحاب الارض صدر الاسلام وقد كان سحاب السماء امطر امس فما هطل الا نادراً وامسك سحاب الارض عن الانعام والفضل كما عهدنا متواترا فلو دام الامساك لدام الهلاك لكن الله تعالى لم يحب الهلاك فى زمن نظام الملك فامر السحاب فامطر وبله وطله وانتظر الخلق من سحاب الارض ان يمطر عدله وفضله فهل يرضى سحاب الارض لنفسه مع الذى يراه من سحاب السماء فى امسه ان يقال جار ذاك فهمع واعرض هذا ومنع كيف والله تعالى قد مكنه فى الارض وملّكه اذمة الابرام و النقض وجمع له بين العمر المزيد والعيش الرغيد والملك العقيد والمماليك والعبيد والسلطان الشديد وبلغه ما يومل ويريد وهو فى مدينة السلام وقبة الاسلام وحضرة الامام التى بنيت على الافضال والبذل واسست على النوال والفضل وبمثلها يحسن الاحسان والعدل والمر ما يخلد ابدا واما تدرى نفس ما ذا تكسب غدا فاشتر بالقليل الفانى من الله تعالى نفسك واعمر قبرك كما عمرت قصرك وانتهز الفرصة ما دام الدهر يقبل امرك ولا تعتذر فما احد يقبل عذرك واعذر الناس فما يجدون ملجًا دون الله غيرك

ضربوا باطراف البلاد فما راوا
احدا سواك الى المكارم تنسب

وعبادك فيحسن بك فى ذلك الوقت ان تقول نعم وليت ففتحت الباب ورفعت الحجاب والحجاب وبذلت النوال وبثت الافضال حتى قربت من لقائك ودنوت فى تلقائك ام يحسن بك ان تقول اتخذت البواب والابواب والحجاب والحجّاب ليبعدوا عنى القاصد ويردوا عنى الوافد فينقلب بالحرمان آيباً ويرجع خائبا هذا كسرى انوشيروان و عاجز معك فى المكان وهو احد عبدة الاوثان كان ايام دولته قد فتح بابه و سهل حجابه حتى قال له رسول ملك الروم ايها الملك لقد سهلت على عدوك الوصول اليك فقال كسرى انا الحصن من عدوى بعدلى وانما انقلبت لقضاء حوائج الناس فاذا لم يصل الى الرعية فمتى اقضى حاجة او اكشف ظلامه وهذا صاحب الهند عابد وثن ذهب سمعه فقال ما حزنى لذهاب هذه الجارحة لحزنى لصوت مظلوم يستغيث لى ولا اسمعه فاذا كان قد ذهب سمعى فما ذهب بصرى فليؤمر كل صاحب ظلامة بلبس الاحمر فاذا رايته عرفته فانصفته فانت يا صدر الاسلام احق بهذه المآثرة واحرى من اعد جواباً لتلك المسئلة فان الله الذى تكاد السموات تتفطرن منه وتنشق الارض وتخر الجبال من خيفته

فى موقف ما فيه الا خاشع
او خاضع او مقنع للرأس
اعضاوهم فيه الشهود و سجنهم
نار وحاكمهم شديد البأس

يوم تظلم فيه الشمس ويعظم الكرب و يخلع فيه القلب ويحكم فيه الرب ويشيب الصغير ويهرم الكبير ويذل الملك والوزير وذلك اليوم غير يسير شره مستطير يوم يعض الظالم على يديه ويقول الكافر ليتنى كنت تراباً يوم يدعون الى نار

بزرك بود و بورع و تقوى آراسته پيش خواجه رفت و فصلى از منشآت كه آنرا نصيحة النظاميه نام نهاده بودند خواست كه ايراد كند بعضى منع كردند خواجه ايشانرا زجر فرمود و شيخ ابو سعدرا فرمود بكو آنچه مى خواهى ابو سعد كفت بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله مولى الانعام وصلى الله على من هو للانبياء اشرف ختام وعلى آله الكرام واصحابه سرج الظلام والسلام على صدر الاسلام ورضاء الانام من زينه بالتقوى وختم عمله بالحسنى وجمع بين الاخرة والاولى معلوم يا صدر الزمان ان احاد الرعية من الاغنياء البررة محزون فى القاصد الوافد ان شاَوا وصلوه وان شأوا حجبوه ومنعوه لانهم فى ذلك متطوعون متبرعون فاما من ترشح بولاية ترشح لنيابة وليس بمخبر فى القاصد الوافد ان شاء وصله وان شاء فصله لان من جهد على الخليفة امير فهو على الحقيقة اجير قد باع ذمته واخذ ثمنه فلم يبق له من نهاره ما يتصرف منه على اختياره ولا له ان يخلوا باهله وديارة وليس له ان يطالع فى الكتاب ولا يقراء مصحفاً ولا يدخل معتكفاً دون التلبث لتدبير امورهم والنظر فى مصالحهم لان ذلك نفل وهذا واجب وترك جميع التطوع خير من تضييع بعض الواجب وانت ان كنت وزير الدولة فانت اجير الامة استجرك جلال الدولة بالاجرة الوافرة لتنوب عنه فى الدنيا و الاخرة اما فى الدنيا ففى مصالح المسلمين وامانى الاخرة فانك ستجيب عنه عند رب العالمين فانه سيقفه ويقول له ملكتك الارض وقلدتك امور الخلق فماذا صنعت فى افاضة العدل واقامة الحق فلعله يقول اخترت لدولتى شيخاً عاملاً مدبراً وليته البلاد وقلدته امور العباد وامرته بافاضة العدل واقامة الحق ومكنته من السيف والقلم وبسطت يده فى الدينار والدرهم وسميته صدر الاسلام قوام الدين شمس الكفاة وها هو قائم فى جملة الولاة فسله يا رب ما صنع فى بلادك

خواجه نیز بگذشت و آنجا فرود آمد یکی از فضلاء بغداد حکایت کرد که در آن حالت بخدمت خواجه میرفتم نزدیك خیمه یکیرا دیدم از درویشان که بر چهره سیمای اولیا بود مرا گفت وزیررا پیش من اماتی است لطف کن و با او برسان و رقعهٔ بمن داد رقعه بستدم و بخدمت وزیر رفتم و رقعه ببوسیدم و پیش نهادم خواجه آن رقعهرا تامل کرد و بزاری بگریست من پشیمان شدم و عاجز و گفتم کاشکی رقعهرا ندادمی چون از گریه ساکن شد مرا گفت صاحب این رقعهرا پیش من آر بیرون آمدم آن مردرا بجستم نیافتم باز گشتم اعلام دادم خواجه این رقعهرا بمن داد و گفت بخوان چون مطالعه کردم در آنجا نوشته بود که پیغامبررا در خواب دیدم که مرا گفت پیش حسن رو وبا او بگو که حج تو اینجاست بمکه چرا روی نه من تورا گفتم که بدرگاه این ترك باش و مطالب ارباب حاجات بساز و درماندگان امت مرا فریادرس باش خواجه آن عزم فسخ کرد و باز گشت و با من گفت هرگاه صاحب رقعهرا به بینی پیش من آر بعد از مدتی آن درویشرا دیدم و گفتم وزیر مشتاق لقای تو است اگر رنجه شود تا بخدمت رسی لطفی باشد اوگفت اورا پیش من اماتی بود با او رسانیدم و بغیر از آن مرا با او هیچ کاری نیست ، النصیحة النظامیة ، چون سلطان ملك شاه ببغداد آمد و خواجه نظام الملك با او بود در سنه ثمانین و اربعمایه سائلان بدرگاه خواجه انبوه شدند و هیچکس محروم نمی نداشت چون از بغداد باز گشتند بفرمود تا کتاب حساب مواهب و مبرات کردند صد و چهل هزار دینار بر آمد و در نوبت دوم که باز ببغداد آمد بفرمود تا سرهنگان سوال و محتاجانرا منع کردند و عطای معهود نمی فرمود شیخ ابو سعد معمر بن ابی عمامه واعظ که در بغداد از جملهٔ علما و صلحای

قدر مشاهره و میاومه راضی نبودمی شیخ ابو زکریا دانست که خواجه برحال او وقوف یافته است و در خجالت افتاد و توبهٔ نصوح کرد و دیکر بر سر آن نرفت چنین کنند بزرکان چو کرد باید کار چون نظامیه میساخت معتمد او ابو سعید احمد بن محمد نیشابوری صوفی بود بخواجه رسانیدند که در این کار خیانت کرد و بیسار زر عمارترا تصرف نمود ابو سعید دانست کریخت و ببصره رفت و باز از کریختن پشیمان شد و ببغداد آمد و پیش خواجه رفت و خدمت کرد و کفت ای خداوند تو این مدرسه‌را لوجه الله تعالی بنا فرمودی هرکه در آن کار خیانت کرد حساب اورا با خدای کذار تا تو ثواب یابی و خاین و دزد وبال آنرا بقیامت برد خواجه کفت اندوه از این مال نیست که تو خیانت کردی یا دیکری بلکه اندوه من بر زمانی است که فوت شد و تدارك آن ممکن نه و من خواستم که این مدرسه‌را بناء محکم باشد مانند بنا جامع منصور و بیمارستان عضد الدوله چه شنیدم که ایشان از برای یك آجر زنبیلی کچ می ریختند و با من کفتند که تو وجه عمارترا در آجر منقوش صرف کردی و من از آن میترسم که زود خراب شود و با این خاین پس از این خطاب نکرد و نظامیه که در بصره ساخت نزدیك کور زبیر عوام است این نظامیه از نظامیهٔ بغداد نیکوتر و بزرکتر بوده است و در اواخر ایام مستعصم خراب شد چوب و آجر و دیکر آلات‌را بنفس بصره نقل کردند و مدرسهٔ دیکر ساختند و نامش نظامیه نهادند و نظامیه کهنه‌را اکنون جای اثار مانده است که دلالت می کند بر علوهمت بانی کما قیل ان المبانی تحکی همة البانی کویند خواجه از سلطان ملك شاه اجازه خواست تا بکعبه رود و فرض حج ادا کند سلطان اجازه داد و خواجه تصمیم عزم کرد و احمال و اثقال‌را بجانب غربی بغداد کشیدند و آنجا لشکرکاه زدند

کشید و در آن میان روی بمن کرد و گفت آن اسپرا با اسپ من عوض میکنی خواجه گفت ای جوان چه شود که بر اندوه زدهٔ استهزا نکنی جوان گفت استهزا نمی کنم و بجد می گویم و در حال از اسپ فرود آمد و زین بگردانید و مرا بر نشاند وبرفت خواجه گفت سی سال در ممالك جهان حکم کردم و هرگز آن جوانرا باز ندیدم چند مدرسه ساخت در ممالك عالم از بغداد و بصره و اصفهان و هرات و در اقصای بلاد روم چنانکه در جوامع الحکایات مرحوم سدید الدین عوفی بخاری آورده است مسجد و رباط ساخت و آنرا اوقافی تمام تعین کردانید و الی یومنا هذا آن ابواب البر مضبوط و ماهول است اما نظامیهٔ بغداد بغایت مبارك است و بزرکان بسیار از علماء اسلام مثل امام ابو اسحق شیرازی صاحب کتاب التنبیه و حجة الاسلام غزالی طوسی در آنجا درس کفته اند و ساکن بوده و اکثر اوقات از نظامیه فقها و فضلا باقطار و ممالك روند وهیچکس از طلبه در آنجا نشود که حق تعالی اورا جزی از علم روزی نکند چون خواجه از ساختن نظامیه فارغ شد خازنداری الکتب بشیخ ابو زکریا خطیب تبریزی داد و او هرشب شراب خوردی و امثال این حرکات کردی یکی از بواب مدرسه چندانکه رسم است بخواجه مطالعهٔ نوشت و حال شیخ ابو زکریا بنمود خواجه کفت من هرگز این معنی باور نکنم پس در شبی از شبها بر خاست و متنکر وارد مدرسه آمد و بر بام دار الکتب رفت و از روزن فرونکریست شیخ ابو زکریا بهمان معامله مشغول بود خواجه هیچ نکفت و بخانه رفت بامداد دفتر نظامیه بخواست و مشاهره و میاومهٔ شیخ ابو زکریارا مضاعف کردانید و براتها بفرستاد و موصلرا کفت شیخرا از من خدمت رسان بخدای که من ندانستم که شیخرا اخراجات بسیاراست و اکرنه باین

راضی نشد و کفت من فراق این اسپ نتوانم دید روزی امیر شهر سوار بود بصحرا رفته با او کفتند که اسپ فلان کس سقط شد و او بجهت آن بغایت دل تنك است و بهیچ حال نمی آرامد امیر فرمود تا اورا بخواندند و هرچند که تسلیه می کردند آن بیچاره بهیچ وجه متسلی نمی شد امیر کفت ای فلان شاید که حق تعالی بهلاك آن اسپ از تو بلایی که بر نفس تو آمدی دفع کرده باشد و تو ندانی او کفت ای امیر مصیبت من جهة آنست که هزار دینار می دادند نکرفتم امیر کفت هزار دینار با او دهید و ثواب فوت شدن آن اسپ مرا باشد مرد خوشدل زربستد و بخانه رفت روز دیکر چون از خواب برخاست هر دو چشمش رفته بود این خبر بامیر رسید کفت خدای عز و جل این بلا بهلاك اسپ از او دفع میکرد اما چون عوض با او برسید بلا نازل شد خواجه قدس سره کفت جزع من بر تلف اسپان نیست و آن مقدار آن محل ندارد که بدان غمناك شوم و بکریم و اکرخود اضعاف آن باشد اما من در این حال چیزی یاد آوردم که بسبب آن رقت برمن مستولی کشت وقتی از غزنه می آمدم و بغیر از سه دینار نداشتم چهار دینار دیکر وام کردم و اسپی بهفت دینار خریدم و همانروز بمرد و من بغایت اندوهناك شدم در این وقت آن حالتم یاد آمد که بجهت اسپی که بهفت دینار خریده بودم تنکدل شدم و امروز بفضل الله تعالی پانصد اسپ تازی تلف شد در حال من نقصانی نرسید از شادی اینکه حق تعالی مرا از آن حالت باین حالت رسانید کریه بر من مستولی شد و نوشیروان خالد در کتاب فتور زمان الصدور آورده است که از لفظ خواجه شنیدم که کفت در ابتداء حال مرا موکلان از مقامی بمقامی می بردند براسپی لاغر سکسك بغایت محزون و مغموم و مهموم با ایشان می رفتم ناکاه سواری پیش من آمد بر اسپی فربه رهوار نشسته بود و جماعترا در سخن

روزی کرده باشد با اهل وعیال خویش بخورد و فرزندان پیش او جمع شوند و او بدیدار ایشان خرم وخوشدل باشد و من با این بسطت جاه و وسعت دستگاه فرزندانرا که باین سن رسیده است چند نوبت معدود دیده‌ام وعمر عزیز من در تحمل مشاق اسفار و ارتکاب اخطار کذرد و شب و روز مستغرق مصالح سلطان وممالك و لشکر وحشم وخدم اوست و بااینهمه کاشکی از دشمنان و حسودان ایمن بودمی و چون اوقات بچنین حالات کذران باشد لذت عیش خویش کی توانم یافت و به بندکی خدای عز و جل که در وجود جهت آن آمده ام چکونه توانم پرداخت وشخصی حکایت کرد که در مجلس خواجه بودم در وقتی که همه اقطار و ممالك در تصرف داشت و سلطان مطیع اشارهٔ او بود در آن حال نامهٔ از عراق عجم بیاوردند مشتمل بر آنکه پانصد اسپ عربی از آن موضعیکه دو کوه بود چرا می کردند ناکاه مرغان بسیار بزرك مثل نسر و عقاب در میان آن کوه پریدند اسپان از آواز پر و بال ایشان تنفر کردند و بیك بار در مضیق عظیم افتادند و در پایان آن آبی عظیم می رفت و مضیق مذکور بر بلندی بود اسپان بتصادم یکدیکر از آن بلندی در افتادند و بیشتر غرق شدند و اندکی که از آب بیرون آمدند همه با دست و پای شکسته بودند خواجه چون نامه بخواند زمانی دراز خاموش شد بعد از آن بکریست کریستنی سخت و از مصلحتی که تدبیر می کرد باز ماند چنانکه حاضرانرا عجب آمد که چنان وزیری باین مقدار زیان منفعل شد وبتسلیه و تسکین او مشغول شدند و شخصی از دیار بکر آنجابود کفت در دیار ما شخصی از اکراد اسپی بغایت نیکو داشت چنانچه بهزار دینار میخریدند و او نمی فروخت و نصیر الدین بن مروان راضی بود که با هزار دینار نیز ضیقی منضم کرداند و آن اسپرا بخرد آن مرد

با او می باید کفت رسول بی مقصود بازکشت و چون الب ارسلان در ملك متمکن شد بخواجه وزارت داد در سنه ست و خمسین و اربعمایه خواجه در ظاهر و باطن محب خیر و موثر عدل و کریم نفس و هوادار علما و سادات بود و همچنین صوفیان و زاهدان و زندکانی نهان و آشکار او بر قانون شرع بود و بهیچ وجه و حال بمشتهیات نفسانی التفات نمیکرد مکر آن که شرع مجوز آن میباشد کویند خواجه در ایام وزارت با سلطان از جیحون بکذشت و اجرت کشتی بانان جیحون ده هزار دینار بر والی انطاکیه نوشت اورا کفتند از جیحون تا انطاکیه سه ماهه راهست ملاحانرا جهت اجرت متعذر باشد کفت راست میکویید اما غرض من آن است که طول وعرض مملکت کسانی که ندانند معلوم کنند و این براترا خود لشکر ما از کشتیبانان بخرند وهم اینجا با ایشان مال رسد و خواجهرا چندین پسر بود بعضی وزارت سلاطین کردند و بعضی وزارت خلیفه مسترشد کویند پسراو مؤید الملك از بلخ پیش پدرآمد و در آن وقت بیست ساله بود وحسن صورت بکمال داشت و خواجه دختر ابو القاسم بن رضوانرا ببغداد جهت او خواستکاری کرده بود وپسررا طلبید تا ببغداد فرستد و مصاهرت باتمام رساند چون روی پدربدید زمین ببوسید خواجه اورا نزدیك خود خواند دیکر باره زمین ببوسید خواجه اورا در کنار کرفت و روی اورا بوسه داد و بکریست وکفت ای پسر همین ساعت ببغداد رو وبتدبیر زفاف مشغول شو پدررا وداع کرده بیرون آمد ، افترقنا حولنا فلما التقینا ، کان سلمه علیّ وداعاً ، چون موید الملك بیرون رفت خواجه دیکر باره بکریست و با حاضران کفت بخدا که زندکانی بقالان و عیش ایشان از عیش من خوشتراست زیراکه بقال بامدار بدکان آید وشبانکاه بخانهٔ خود رود و رزقی که خدای تعالی

خواجه نظام الملك ابو علی حسن بن علی

ابن اسحق الطوسی

عبارت ازنام این وزیر بخواجه خواهیم کرد زیراکه خواجگی جهان باستحقاق داشت و تا جهان بود در دین اسلام مثل او وزیری نیامد و مولد او روز آدینه پانزدهم ذی القعده سنه ثمان و اربعمایه بنوقان طوس پدرش خدمت کردی اما حاصل خدمت بخرج او وفا ننمودی و پیوسته خواجه صحبت با اهل علم و صلاح داشتی در یازده سالگی قرآن یاد کرفت وبفقه امام اعظم شافعی مشغول شد بعد از آن بغزنه رفت و با نویسندکان دیوان در آویخت و در فنون ادب ماهرکشت و مدتی با ابن شادان عمید بلخ میبود وکتابت می کرد و ابن شادان بهر چند مدت با خواجه کفتی ای حسن فربه شدی و هرچه داشتی از او بستدی و کفتی تو کاتبی تورا قلم بس باشد چون این حرکت خسیسانهٔ عمید بلخ مکرر شد از خدمت او ملول کشت و بمرو رفت و جغری بیك پدر سلطان الب ارسلان آنجا بود خواجه پیش او رفت و حال خود با او کفت جغری بیك‌را سخن کفتن او خوش آمد و بنور فراستی که ملوك پاك‌را باشد اثار نجابت و اقبال در ناصیهٔ او مشاهده کرد اورا پیش پسر خود الب ارسلان فرستاد و مکتوبها نوشت که باید او کاتب و مشیر و مدبر باشد بجای پدر و عمید بلخ کس فرستاد بمرو بطلب خواجه و بسلطان نامهٔ بنوشت که کاتب بلخ مهمل می ماند رای عالی برتر باشد سلطان التفات نکرد و کفت پیش الب ارسلان میباشد تورا

تم طبعه
على يد بردين صاحب المطبعة بمدينة انحى
سنة ١٨٩٧

ترجمهٔ حال وزیر
اصفا تدبیر المشتهر
بنظام الملک

JC
49
N44
1891
t.1
suppl.

Niẓām al-Mulk
Siasset namèh
t. 1
suppl.

PLEASE DO NOT REMOVE
SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY